

Avhandling for dr. philos. graden

Det historisk-filosofiske fakultet
Universitetet i Oslo

Høgskolen i Telemark

Barnearbeid -plikt eller privilegium ?

**Barnearbeid og oppvekst i to
norske industrisamfunn
i perioden 1850 - 1910**

**Ellen Schrupf
Institutt for humanistiske fag**

Våren 1997

FORORD

Dette arbeidet er blitt til over mange år, og det er mange som har hatt betydning for det resultatet som nå foreligger. Noen skal ha en spesiell takk. Det gjelder mine gode historikerkolleger ved Høgskolen i Telemark. Et godt arbeidsmiljø i det daglige er avgjørende for å holde pågangsmotet oppe over lang tid. Jeg vil særlig takke Olav Rovde og Erling Sandmo. Olav Rovde har vært en trofast leser gjennom alle disse årene og gitt gode og oppmuntrende kommentarer. Samarbeidet med Erling Sandmo i de årene han var stipendiat i Bø har tilført prosjektet vesentlige bidrag.

Det meste av dette manuskriptet ble skrevet under et forskningsopphold i Canada da jeg var "Visiting Scholar" ved Department of Educational Studies, University of British Columbia. Jeg skylder dette instituttet en oppriktig takk for å ha tatt godt imot meg og gitt meg gode arbeidsforhold. Særlig var det en faglig berikelse å få tilgang til et fyldig og velfungerende universitetsbibliotek. Jeg vil dessuten takke professorene Neil Sutherland for å ha delt sine store barndomshistoriske kunnskaper med meg og Nikki Strong-Boag for at hun lot meg ta del i kvinneforskningscenterets aktiviteter.

Faglig støtte og inspirasjon har det også vært å hente i det nordiske forskningsprosjektet Børns arbeid i Norden 1870-1990, som jeg har deltatt i siden 1992. Takk til Ning, Bengt, Mats, Per, Oløf, Pirjo, Marjatta og Anne for et faglig spennende samarbeid og mange gode møter til hygge og nytte.

I avslutningsfasen har to kolleger tatt på seg arbeidet med å lese avhandlingen i sin helhet. Ingar Kaldals og Knut Kjeldstadlis grundige, nyttige og interessante kommentarer har vært til uvurderlig hjelp.

Noen har også gjort dette arbeidet mulig ved å yte økonomisk støtte. Det gjelder først Norges Allmennvitenskapelige Forskningsråd (NAVF) og senere

Norges Forskningsråd. Videre har jeg hatt stipend fra Industriarbeidermuseet Wemork og Norsk Faglitterær Forfatterforening.

Til slutt en takk til min nærmeste familie. Den går til mor for at hun alltid har vist meg ubegrenset tillit, til barna mine, Thorkild, Kjetil og Irene, for at de har lært meg så mye om barn og til Arne for at han hele tiden har vært den mest lojale støttespiller.

Bø, februar

Ellen Schrumpf

INNHOOLD:

KAPITTEL 1. INNLEDNING	4
Bakgrunn for prosjektet	4
Prosjektets emne og avgrensning	5
Problemstillinger og tese	10
Fra teknologi til kultur - om utviklingen av et kulturorientert, barndomshistorisk prosjekt	11
Avklaring av noen begreper	17
Kilder og framgangsmåte	22
KAPITTEL 2. TO INDUSTRIBEDRIFTER OG TO ARBEIDERKULTURER I TELEMARK	31
Ulefoss	31
Ulefos Sagbrug	34
Ledere, eiere og arbeidere	36
Det paternalistiske brukssamfunn	37
Porsgrunds Porselænsfabrik	42
Byen og bedriften	43
Ledelse, eiere og arbeidere	46
Oppsummering: to industribedrifter og to arbeiderkulturer i Telemark	52
KAPITTEL 3. BARNA I BEDRIFTENE	56
Barnearbeiderne ved Ulefos Sagbrug: den skal tidlig krøkes...	56
Sesonger og konjunkturer i sagbruksindustrien	61
Rekruttering: slekt skal følge slekters gang...	64
Alder og arbeid	70
Fattigdom - eller ønsket om et bedre levebrød?	72
Barn - billig arbeidskraft eller framtidens sagbruksarbeidere?	74
Porselensbarna	79
"...til sjøs eller fabrikken?" - omfanget av barn ved porselensfabrikken	80
Fra Rhinland til Porsgrunn - rekruttering og sosial bakgrunn	84
"...han var ikke mer enn 8 år gammel." Barnas alder	89
Porselensbarnet - en framtidig porselensarbeider?	92

Kjønn og arbeidsliv	95
Oppsummering: barna i to bedrifter i Telemark	97
KAPITTEL 4. BARNEARBEIDET	103
Sagbruksproduksjonen	103
Barnas arbeidsoppgaver	105
Arbeidstid	108
Arbeidsmiljø	111
Reglement og arbeidets kultur	114
Porselensproduksjon og porselensbarn	116
Barnearbeidet	118
- dreieriet	120
- lærlinger	121
- pusseriet	123
- støperiet	124
- sliperiet	124
- maleriet	125
- trykkeriet	126
- muffelen	128
Kjønns- og aldersarbeidsdeling. En kort oppsummering	129
arbeidstid	130
Arbeidsmiljø	131
Arbeiderkultur i endring	134
Reglement	139
Oppsummering: barnearbeidet innenfor to	
arbeiderkulturer i Telemark	141
KAPITTEL 5. BARNEARBEID OG OPPVEKSTVILKÅR	148
Familien isaksen - en sagbruksfamilie	148
Det todelte husholdet: barnas pengebidrag	151
Det todelte husholdet: husholdsorientert arbeid	154
Barndom og oppvekst i minnene	158
Bolig	164
Barnearbeid i familien i Porsgrunn	166
Porselensbarnas lønn	169
Avdeling og lønn	171

Kjønn og lønn	172
Lønn, alder og ansettelsestidspunkt	173
Levebrød og oppvekstvilkår i Porsgrunn	176
Bolig	179
Oppsummering: barnearbeid og oppvekst på Ulefoss og i Porsgrunn	183
KAPITTEL 6. TIDEN I BARNAS LIV: SKOLE OG ARBEID	189
"hvor skolehuse kan af ungdommen søges..." Om opprettelsen av Ulefos Brugs skole	189
Skole og arbeid ved Ulefoss Brug	190
Skoleloven av 1889 og kampen om bruksskolen	191
"de bedst udstyrede skoler i bygden..."	195
"gjengivelse af oplæste lette læsestykker"	198
Skole og arbeid	199
Skole og arbeid i Porsgrunn	203
Porselensbarn i skole og arbeid	206
Teknisk aftenskole	210
Oppsummering:	
Mer skole og mindre arbeid på Ulefoss og i Porsgrunn	212
KAPITTEL 7. OPPSUMMERING: BARNEARBEID OG BARNDOM I ENDRING	219
To barndomshistorier	219
Det tradisjonelle og det moderne barnet	221
Familien i endring	
Endringer i arbeidslivet	234
Skolen og lokalsamfunnet	240
Konklusjon	243
Sluttord: Den lille historien i den store historien	244
KILDER	249
LITTERATUR	253
TABELLER OG DIAGRAMMER	267

KAPITTEL 1. INNLEDNING.

BAKGRUNN FOR PROSJEKTET.

"For forholdet mellom generasjoner er et av de aller mest sentrale historiske fenomener. Samfunnsutvikling - selve "den historiske utvikling" - kunne jo ikke foregå uten en stadig overføring av erfaringer og hele samlivsmønstre fra slektledd til slektledd. Mekanismene for denne overføring må da ha historisk interesse, altså oppdragelsesformene og hele samlivet mellom voksne og barn, gamle og unge."¹

Sitatet er hentet fra Edvard Bulls tale ved hundreårsjubileet for Den norske historiske forening i 1970. Han var den første innenfor historiefaget i Norge som tok til orde for barnehistorisk forskning. Så langt hadde barn ikke vært et tema i faget. Det skulle imidlertid gå enda ti år før det viste seg en interesse for barndomshistorie her i landet.² Da ble grunnboken i barndomshistorie: "L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime", av Philippe Ariès, oversatt og tilgjengelig på det norske bokmarkedet.³ Norsk forskning på området ble samlet mellom to permer og gitt ut i artikkelsamlingen: "Barn av sin tid".⁴ Redaktørene benyttet anledningen til å slå fast i forordet at interessen for barns historie var til stede i forskningsmiljøene, men foreløpig kunne ingen syntese presenteres. Ennå

¹ Edvard Bull (1970): 35. Edvard Bull har vært en viktig inspirasjonkilde. I flere av hans sosialhistoriske arbeider er barnehistorie integrert. Han var dessuten den første norske historiker som belyste barn i historien i foredraget: Barnearbeid i norsk industri (1953). I Edvard Bull (1981).

² I andre land viste flere bokutgivelser en tidlig interesse for temaet. I Frankrike kom Philippe Ariès' grunnbok i barndommens historie ut i 1960. Andre eksempler er Ivy Pinchbeck & Margaret Hewitt (1969) Lloyd de Mause (1974), Edvard Shorter (1976) og Lawrence Stone (1977).

³ Philippe Ariès (1980): Barndommens historie. Oslo.

⁴ Bjarne Hodne og Sølvi Sogner (red)(1984): Barn av sin tid. Oslo.

visste man for lite om barns historie. Det trengtes mer grunnforskning.⁵ Norges almenvitenskapelige forskningsråd bidro ved å opprette et tverrfaglig senter for barneforskning i Trondheim i 1982.

Dette prosjektet handler om barn i historien, og det ble til i dette klimaet av en økende interesse for barneforskning og en erkjennelse av at temaet var lite utforsket i historiefaget. Det var også inspirert av det faktum at jeg i 1979 og 1984 satte mine egne to barn til verden. Å være historiker og mor innbød til å reflektere over barndommen før og nå. Refleksjonene munnet ut i noen spørsmål og problemer: Hvordan har ulike barndommer blitt til og artet seg gjennom historien og innenfor ulike kulturer? For meg var det en slående forskjell at barna i vår egen kulturkrets og vår egen tid i liten grad bidrar til familiens økonomi, mens barn i vår egen historie og i andre kulturer var og er aktive og betydelige bidragsytere til fellesøkonomien. Hvordan har disse barndomshistoriske forskjellene og endringene påvirket barnas stilling i familien og samfunnet? Det var og et tankekors for meg at våre oppfatninger og holdninger til barndom så tydelig er preget av etnosentrisme. Det gjelder både i forhold til barndom i fortidssamfunnet og i andre samtidige kulturer. Vår egen barndom blir sett på som sivilisasjonens krone.⁶

Mot denne bakgrunnen ble dette prosjektet til.

PROSJEKTETS EMNE OG AVGRENSNING.

Mitt forskningbidrag til norsk barndomshistorie er blitt en undersøkelse av barn i arbeid ved to norske industribedrifter i siste halvdel av det forrige, og litt inn i dette, århundre. Den rollen disse barna spilte i familien, arbeidslivet og i lokalsamfunnet, er temaet, og de barna som arbeidet ved de to utvalgte bedriftene i perioden, er hovedpersoner og historiske aktører i denne undersøkelsen. De skal tre fram i denne beretningen som så hele barn som mulig, med hensyn til kjønn, alder og sosial tilhørighet, i arbeid og virke innenfor husholdet, i lokalsamfunnet og på skolen. Barnearbeiderne er også rekonstruert som gruppe, en gruppe hvis størrelse, sammensetning og sosiale kjennetegn endret seg over tid.

⁵ Hodne, Bjarne og Sogner, Sølvi (red)(1984): 7.

⁶ Monica Rudberg (1983): 19.

Den ene bedriften er Ulefos Sagbrug, og den andre er Porsgrund Porselænsfabrik. De er valgt av flere grunner. Bedriftene lå i Telemark fylke, et fylke som var kjennetegnet ved en sammensatt og mangfoldig industri- og arbeiderkultur.⁷ Her fantes tradisjonelt håndverk og gammel industri. Her fantes ensidige industristeder knyttet til bruks- og verksindustri. Skipsbygging, skipsfart, laste- og lossevirksomhet satte sitt preg på områdene langs telemarkskysten. En vandrerkultur preget i en periode steder med storstilt utbygging av industri og samferdsel. Mot slutten av 1800-tallet opplevde den nedre delen av fylket en industriell revolusjon, og etter århundreskiftet startet industrieventyret i Telemark. Dette fylket ble etterhvert et av Norges mest industrialiserte.

De to bedriftene er valgt fordi de var forskjellige. Sagbruket var en førindustriell bedrift med lange tradisjoner tilbake i tid, og porselensfabrikken var en mer moderne bedrift etablert under det industrielle gjennombruddet på slutten av forrige århundre. Men bedriftene var ikke produksjonsmessige og kulturelle motpoler med sagbruket som en "tradisjonell og førmoderne" bedrift og arbeiderkultur på den ene siden og porselensfabrikken som en ny og "moderne" industribedrift på den andre. I begge bedrifter møttes gammelt og nytt. Sagbruket ble modernisert og utvidet med ny teknologi og tremasseproduksjon i 1870-årene, og selv om porselensfabrikken ble etablert så sent som i 1887, bygde selve produksjonen på gamle, håndverksmessige tradisjoner. Det dreier seg altså om to bedrifter og arbeiderkulturer som var mangfoldige og sammensatte og der tradisjoner, skikker og vaner fra ulike hold ble organisert, omformet og tilpasset.⁸ De var altså både forskjellige og like, men sagbruket var i større grad preget av en tradisjonell og førmoderne bedrifts- og arbeiderkultur og porselensfabrikken av en moderne.

Valget av to forskjellige bedrifter og arbeiderkulturer gir muligheter for interessante sammenlikninger av barnearbeid innenfor ulike arbeidslivsmessige og lokale sammenhenger. Ulefos Sagbrug var en tradisjonsrik, paternalistisk bedrift med røtter tilbake til 1500-tallet. Her hadde tømmerstokkene blitt skåret til bord og plank gjennom flere

⁷ Om arbeiderkulturer i Telemark, se Knut Kjeldstadli (1987).

⁸ Se Ingar Kaldal (1995): 69-70.

århundrer. Dette var enkelt og ufaglært arbeid. Bedriften var personlig eiet og ledet, og den var ikke bare en bedrift, men et avgrenset, lite samfunn som lå som ei industriøy i det omkringliggende jordbrukssamfunnet. Mellom topp og bunn i dette samfunnet var det store sosiale forskjeller. Likevel var paternalismen kjennetegnet ved sterk vertikal lojalitet og indre samhold. Brukssamfunnet var et stabilt sosial system som ble opprettholdt og ført videre ved et fast rekrutteringssystem der den ene generasjonen avløste den foregående idet sønnene møtte fedrene i porten, både på arbeidstaker- og eiersiden.

Barns arbeid innenfor en tradisjonell næring og en paternalistisk arbeiderkultur har i liten grad vært gjenstand for oppmerksomhet.⁹ I den grad barnearbeid er beskrevet i den historiske litteraturen, er det barn i gruver og i moderne og barneintensive tekstil-, fyrstikk- og tobakksfabrikker som har stått modell for vårt bilde av barn i industriarbeid.¹⁰ Denne undersøkelsen av sagbruksbarn kan bidra til å nyansere dette bildet. Selv om sagbruksindustrien ikke var barneintensiv, var det absolutt flest barn i denne industrien i Norge, ifølge statistikken.¹¹ Det gir og en begrunnelse for å studere barnearbeid i et sagbruk.

Porsgrund Porselænsfabrik var en nyere bedrift. Den ble etablert i 1885, som den eneste av sitt slag i Norge, og produksjonen startet i 1887. Porselensfabrikken var en større bedrift enn sagbruket på Ulefoss med godt over 200 ansatte omkring århundreskiftet. Produksjonen av kopper og fat var høyt kvalifisert fagarbeid. Fagarbeiderne var i begynnelsen ofte tyske, og de brakte med seg kunnskaper og erfaringer til den nye fabrikken fra hjemlandet og fra svennevandringar i mange land. Porselensfabrikken var mer forretningsmessig drevet. Den var et aksjeselskap med ansatt direktør. Porselensarbeiderne hadde flere muligheter på et større og åpnere arbeidsmarked enn sagbruksarbeiderne på Ulefoss. Men på elvens vestsida

⁹ Det finnes unntak. Ingeborg Fløystad (1979) har analysert den økonomiske betydningen av gutters arbeid ved Baaseland/Næs Jernverk 1725-1807, og Alf Johansson belyser barnearbeidet i sin avhandling om Stocka sågverk på 1800-tallet. Se Alf Johansson (1988): 340 - 352.

¹⁰ Eksempler her er Lars Olsson (1980) og Per Bolin-Hort (1989).

¹¹ I 1875 var det 793 barn ved norske sagbruk. Se Jacob Neumann Mohn (1875): del III.

i Porsgrunn fikk også denne bedriften en dominerende posisjon. Den ble en slags "hjørnestensbedrift" i dette lille og avgrensede lokalsamfunnet.

Bedriften var ny, og det fantes ingen tradisjon for barn i porselensarbeid i Porsgrunn. Likevel var barna et fast innslag på fabrikk fra første dag, og barnearbeidet var utbredt, særlig i den første tiden. På Ulefoss kunne man tenke seg at barnearbeidet på sagbruket hadde lange tradisjoner. Kanskje hadde barn arbeidet der så lenge sagbruket hadde eksistert? Men hvordan skulle man forstå barnas plass i den bedriften som ble etablert så sent som i 1885? Representerte barnearbeidet i Porsgrunn en gammel skikk og tradisjon som ble ført videre, tatt i bruk og tilpasset til en ny situasjon? Representerte dette barnearbeidet kontinuitet i en tid og et samfunn i endring? Ved å sammenlikne barnearbeidet ved bedrifter med ulik plassering i tid og rom skal disse spørsmålene belyses og diskuteres.

Hverken Ulefos Sagbrug eller Porsgrund Porselænsfabrik var barneintensive. I utgangspunktet ønsket jeg å inkludere en barneintensiv industribedrift i undersøkelsen for å se om barnearbeidet hadde en annen karakter i en bedrift der det var et dominerende innslag av barn. Det kunne for eksempel være en tobakks- eller en fyrstikkfabrikk. I norsk tobaksindustri var 43 prosent av arbeidsstokken barn i 1875 og i fyrstikkindustrien var 33 prosent barn.¹² Jeg måtte imidlertid gi opp dette ønsket. Det fantes ingen bedriftsarkiver fra disse industriene med et kildemateriale som kunne belyse sosialhistoriske forhold og besvare de aktuelle problemstillingene.¹³

Den undersøkte perioden strekker seg fra 1840 til 1910. Dette var en periode i norsk historie som i stor grad var preget av omlegging og endring. Norge var i ferd med å bli industrialisert og var inne i en omfattende modernisering.¹⁴ Moderniseringen er kjennetegnet ved bygging av nasjonalstaten, demokratiet og den borgerlige offentlighet.

¹² J.N.Mohn 1878, del III.

¹³ J.L. Tiedemanns Tobakksfabrikk har et godt og ordnet bedriftsarkiv, men det viste seg at lønnsprotokollene bare var bevart for tiden etter 1900, og da fantes det ikke barn på fabrikk. Det samme gjaldt tekstilindustrien. Arkiver fra fyrstikkindustrien er ikke bevart for denne perioden.

¹⁴ I følge Halvard Tjelmeland gikk samfunnet over i en *høymoderne* fase ved framveksten av industrisamfunnet på 1800-tallet. Se Halvard Tjelmeland (1995): 9.

Strukturell differensiering og funksjonell spesialisering resulterte i arbeidsdeling og rasjonalisering i arbeidslivet, klassesdeling og segregering i det sosiale systemet, nye former for sosialisering og identitetstyper og menneskets individualisering og løsrivelse fra natur, slekt, skjebne og overtro. Det moderne mennesket var rasjonelt og selvstendig handlende, et "uavhengig" individ og subjekt.¹⁵ I formingen av det moderne mennesket sto barnet sentralt. Moderniseringen forutsatte at barnet ble skilt ut og formet som individ innenfor egne institusjoner og i en egen oppdragelse og barnekultur.

Derfor rettet en rekke av de reformene som ble satt ut i livet for å bygge det moderne Norge, seg nettopp mot barnet og barndommen. Et eksempel er at da Statistisk Sentralbyrå ble opprettet i 1876 for å skaffe oversikt over landets utvikling og struktur og for å planlegge morgendagens samfunn, fikk sekretæren i byrået som sin første oppgave å utrede omfanget av barnarbeidet og forberede norsk lovgivning på området. Jacob Neumann Mohns undersøkelse ble forarbeidet til vår første arbeidervernlov: Fabrikktilsynloven av 1892. Denne lovens hovedansvar var å forby og regulere industrielt barnarbeid.¹⁶ Arbeidervern ble altså barnevern. Barnet og barndommen sto også i sentrum i forbindelse med omfattende skolereformer. Skolelovene av 1889 utvidet både skoletid og fagområder i folkeskolen. Skolen skulle være et redskap for å utjevne forskjeller mellom by- og bygd og mellom sosiale grupper. Ved å føre alle barn gjennom en felles skole skulle den demokratiske og enhetlige nasjonen bygges.¹⁷

Men enhet forutsatte forskjellighet. I enhetsskolen ble barna delt etter alder og kjønn, og klasseforskjellene lot seg heller ikke viske ut i enhetsskolen. Noen barn ble skilt helt ut. I år 1900, det året som innledet barnets århundre, fikk Norge som det første land i verden, et offentlig

¹⁵ Se også Knut Kjeldstadli (1995) og Hans Christian Sørhaug (1991). Om rasjonalitet og rasjonell handling, se også Max Weber (1920/21).

¹⁶ På dette området var Norge sent ute. Danmark fikk en tilsvarende lov i 1873 og Sverige hadde allerede i 1853 lovreguler som forbød nattarbeid for barn og unge. Se Anne-Lise Seip (1984): 110.

¹⁷ Universalitet var det nye prinsippet i hele sosialpolitikken. Se Anne-Lise Seip (1984): 186.

barnevern. Loven om "forsømte Børns Behandling" var banebrytende. Der hvor familien, foreldre eller foresatte sviktet, skulle det offentlige tre inn og ta over ansvaret og barna om nødvendig plasseres i egne institusjoner.¹⁸

Dette er bare noen av mange eksempler på den store energien det offentlige la ned i utformingen av en ny barndom rundt århundreskiftet.¹⁹ Det kan se ut som barnet og barndommen spilte en nøkkelrolle i byggingen av det moderne Norge. Barnet var mannens far og kvinnens mor, og skulle man bygge fremtiden måtte man satse på barndommen. Staten spilte en sentral og stadig mer aktiv rolle idet det foregikk en overføring av ansvar og kontroll med barnas oppvekst fra familien og til det offentlige, og en overføring av barnets opplæring og utdanning fra arbeidslivet og til skolen. Barndommen ble et offentlig anliggende, og den ble politisert fordi det ikke var tverrpolitisk enighet om den konkrete utformingen av den. Den statlige ekspansjon på oppdragelsens område førte også til verdi-konflikter lokalt. I følge Edmund Edvardsen var det to former for opplæring og to typer kunnskap som kolliderte der skolen fortrengete arbeidslivet i opplæringen av barna; alfabetkunnskapen og levebrødkunnskapen. Allmuens gjenstridighet var uttrykk for et forsvar for levebrødkunnskapen.²⁰

I denne fasen ble også barnet familialisert; en sterkere kretsing om barnet i familien. Familien ble styrket ideologisk, og foreldrenes ansvar og forpliktelser overfor barna ble forsterket.²¹

PROBLEMSTILLINGER OG TESE.

Problemstillingene i dette prosjektet er knyttet til barnearbeidet spesielt, men vil kaste lys over sentrale spørsmål innenfor barndoms- og familiehistorien i en videre forstand. Tre problemer er overordnede:

1- Det ene dreier seg om hvorfor barna arbeidet. Det skal dreie seg om arbeid i vid forstand, både det lønnete og ulønnete. Hvilke kulturelle,

¹⁸ Tove Stang Dahl: (1978).

¹⁹ For en utdypning av denne innsatsen, se Anne-Lise Seip (1984): kap. 10.

²⁰ Se Edmund Edvardsen (1996): 16.

²¹ Jens Qvortrup (1990): 48.

sosiale og økonomiske faktorer lå til grunn for barnas arbeid? Var det slik at barna arbeidet fordi familienes økonomi tvang dem til det? Gikk eventuelt barnearbeidet på tvers av, eller var det i overenstemmelse med normer og tradisjoner i lokalsamfunnet og familien? Og hvordan bidro arbeidet til å forme barnet sosialt, aldersmessig og som kjønn? Man kan tenke seg at barnearbeidet artet seg både likt og forskjellig i ulike bedrifter og lokale samfunn. Å påvise og forklare disse forskjellene og likhetene skal bidra til å utdype og nyansere svaret på problemstillingen om hvorfor barn arbeidet.

2- Det andre hovedproblemet er å forklare endringer i barnearbeidet. Hvorfor hadde arbeidet en sentral betydning i barnas oppvekst i en periode, mens arbeidet i en senere periode fikk en mer perifer rolle i barnas liv? Svarene skal søkes i arbeidslivet og familien, men også ved å se til skolen. Hvordan var skole og arbeid tilpasset og innpasset i barndommen og hvilken betydning og plass hadde skolen i barnas oppvekst? Var forholdet mellom skole og arbeid preget av konflikt eller tilpasning, og hva innebar det for barna at skolen og alfabetkunnskapen seiret over arbeidet og levebrødkunnskapen på lengre sikt?

3- Det tredje og mer syntetiserende problemet vil være å finne ut hvordan barndommen ble formet og endret i denne perioden i spenningen mellom det tradisjonelle og det moderne.

I arbeidet med denne undersøkelsen har en tese utkrystallisert seg. Det dreier det seg om den rollen barna har spilt i den historiske utvikling. Det er blitt klart for meg at barna har vært sosiale aktører og spilt en aktiv og betydningsfull rolle i utformingen av barndom og oppvekst, og det faktum at praktiske, sosiale og kulturelle kunnskaper og ferdigheter er blitt overført fra den ene generasjon til den neste gjennom tidene stiller barnet i en helt sentral posisjon i selve den historiske utviklingen.²² Det er mitt håp at dette arbeidet vil bidra til å gi barnet og barndommen en berettiget plass i historiefaget og i den allmenne framstillingen av historisk utvikling og endring.

²² Jf sitatet av Edvard Bull på side 1.

FRA TEKNOLOGI TIL KULTUR. OM UTVIKLINGEN AV ET KULTURORIENTERT, BARNDOMSHISTORISK PROSJEKT.

Arbeidet med dette prosjektet har vært en prosess der teori, problemstillinger og hypoteser stadig er blitt revurdert og reformulert slik at det som var perifert i utgangspunktet er blitt sentralt, og det sentrale er blitt mer perifert. På mange måter er perspektivet snudd. Det startet opp i 1970-tallets sosialhistoriske tradisjon, og det var boka til den svenske marxisten og historikeren, Lars Olsson: "Då barn var lönsamma", som helt konkret inspirerte meg til å ta fatt på et prosjekt om barn i industriarbeid.²³ Boka kom ut i 1980 og omhandler barnearbeid innenfor noen bransjer av svensk industri på 1800-tallet. Det var tobakks- og fyrstikkindustri og glassverk. Olsson analyserer karakteren og omfanget av barnearbeidet under industrikapitalismens framvekst i Sverige. Motsetningen mellom arbeid og kapital står sentralt. Under kapitalismen søkte kapitalen å øke profitten, og den kapitalistiske produksjonsmåten gikk over fra ekstensive til intensive produksjonsformer. Det ble investert i ny teknologi, og maskinene overtok barnas plass i det manuelle og ekstensive arbeidet. Det var altså teknologien som avgjorde om barna var anvendelige og lønnsomme.

Olsson avgrenser seg til å forklare barnearbeidet innenfor den kapitalistiske produksjonsmåten, men understreker at industrielt barnearbeid skilte seg prinsipielt fra barnearbeidet i det førkapitalistiske jordbrukssamfunnet. Barnearbeidet i jordbrukssamfunnet blir sett i et videre økonomisk- og sosialiseringsperspektiv. Dette arbeidet var nødvendig og nyttig både for familien og barna selv. Industrielt barnearbeid representerte imidlertid et brudd med denne tradisjonen. I fabrikkene fantes barna av to enkle og rent økonomiske grunner: De var billig arbeidskraft, og de nødstedte arbeiderfamiliene trengte barnas inntekter. Tradisjon og kultur har altså ingen plass i Olssons analyse av industrielt barnearbeid.²⁴

²³ Lars Olsson (1980).

²⁴ Lars Olsson er ikke alene om et økonomisk og/eller teknologiske deterministisk syn på industrielt barnearbeid. Andre eksempler er K.H. Ludwig (1965) og Clark Nardinelli (1990).

Prosjektet mitt ble lagt nært opp til Olssons. Det skulle være den norske versjonen av hans prosjekt. Men etter hvert som arbeidet skred fram, viste det seg at den strukturalistiske og strengt materialistiske rammen ble for trang og at teknologisporet var et blindspor. Det ble ganske tidlig klart for meg - og det vil gå fram av dette arbeidet²⁵ - at teknologinivået i de to bedriftene ikke kunne forklare barnearbeidets karakter og omfang, og at utviklingen av barnearbeidet ikke kunne knyttes direkte til teknologiske endringer eller endringer i produksjonsmåter. Mer generelt kunne ikke spørsmålene om hvorfor barn arbeidet og om endringene i barnearbeidet besvares ved å søke forklaringer innenfor fabrikkportene alene. Perspektivet måtte utvides. Bedriften ble plassert inn i en lokalhistorisk kontekst og barnet i det lokalsamfunnet og den familien det hørte hjemme i. Det ble anlagt et lokalt helhetsperspektiv, og kulturanalysen ble sentral. Tradisjoner, lokale arbeiderkulturer og kjønnsrelasjoner fikk en bred plass i undersøkelsen. Det ble nødvendig å få en forståelse av selve den kulturen og livsformen som preget de miljøene der barnearbeidet fant sted.²⁶ Kort sagt, i tråd med en mer almen utvikling innenfor det sosialhistoriske feltet, endret dette prosjektet seg fra et teknologihistorisk til et kulturorientert sosialhistorisk prosjekt.²⁷

Kulturorienteringen innebærer at barnearbeidet sees på en ny måte. Fra i hovedsak å se barnearbeiderne som en sosial kategori og barnearbeidet som del av de økonomiske og sosiale strukturer, legges det større vekt på å se barna som aktører innenfor en lokal kultur. Barna inntar rollen som subjekter i denne historien. Barna og arbeidet analyseres altså både utenfra og innenfra. Det er blitt sentralt å undersøke hvordan barna og familiene i arbeiderklassen organiserte sine liv og hvordan de opplevde dette livet innenfor de rammene bedriften, lokalsamfunnet og storsamfunnet satte.²⁸ Det legges altså til grunn et syn på barnet som både

²⁵ Se kapittel 3 og 4.

²⁶ Det minner mye om utviklingen innenfor endel sosialhistoriske prosjekter i tysk hverdagshistorie, se Ingar Kaldal (1993): 17.

²⁷ Jf HIFO-seminar i Oppdal, 1995, der et av hovedtemaene var : Fra sosialhistorie til kulturhistorie? Se også Ingar Kaldal(1995) og Lynn Hunt(1989).

²⁸ Om disse nye tilnæringsmåtene, se Håkon With Andersen (1994): 13. Se også Kjeldstadlis omtale av utviklingen i tysk sosialhistorie der industrialisering og

skapende og skapt innenfor de kulturelle, sosiale og økonomiske strukturer som omga dem. Barnet ble formet gjennom den kulturelle læringen i arbeid og på skole, men gjennom det levde livet bidro barnet. Det påvirket sine eksistensielle betingelser og tok del i en felles visjon og det alminnelige strevet for å bygge det gode, eller et bedre liv.²⁹

Barnas liv på bedriften, i familien og i lokalsamfunnet vil handle om livsfaser, arbeid, mentale prosesser og normsystemer. I denne forstand er dette ikke-sentristisk historie som delvis befinner seg utenfor det området som tradisjonelt er definert som sentrum; det som er invadert av det kapitalistiske og byråkratiske systemet.³⁰ Det er også ikke-sentristisk i den forstand at de viktige endringene skjer i "periferien" og at familie og hushold "sentreres".³¹ Dette er altså ikke historien om industrielt barnarbeid sett fra et økonomisk eller et bedriftshistorisk perspektiv. Historien sees i et barne- og familiehistorisk perspektiv. Bedriften er med som ramme omkring barnas arbeidsliv.

Prosjektet har vært i utvikling og endring gjennom forskningsprosessen. Den faglige debatten og nye tendenser innenfor historiefaget og sosialhistorien nasjonalt og internasjonalt har stimulert til refleksjoner omkring faglige grunnlagsproblemer. Blikket er blitt justert.³² Den kulturhistoriske tilnærmingen er imidlertid ikke bare ny. Det må understrekes at prosjektet står i en tradisjon innenfor norsk sosialhistorisk forskning som kan føres tilbake til Edvard Bulls sosialhistorie, en retning som i vesentlig grad var kulturorientert. Bull hevdet i den samme talen som refereres innledningsvis, at historikeren må søke kilder der man kan finne

modernisering blir erstattet av folket som historiens drivkraft. Knut Kjeldstadli (1989): 51.

²⁹ Om historie og eksistensialisme, se Eva Østerberg (1995).

³⁰ Slik sett har prosjektet beveget seg i retning av kulturell, historisk antropologi. Se Knut Kjeldstadli (1989): 51. Om denne utviklingen skriver også Lynn Hunt (1989): 11.

³¹ Se Ingar Kaldal (1995): 78-79.

³² I tysk sosialhistorie har en tilsvarende utvikling trukket inn barnet, barndommen og familien i historien, se Ingar Kaldal (1994a): 58.

ut om: "vanlige folks erfaringer, bevissthet og opplevelser".³³ Ifølge Bull skulle enkeltmennesket synliggjøres på arbeidsplass, i hushold og lokalsamfunn, og menneskers handlinger studeres i sitt mangfold, i ulike miljøer, hvordan de var påvirket av og selv påvirket strukturene på ulikt vis.³⁴

Muntlige kilder og folks egne beretninger var sentrale i Bulls kulturorienterte tilnærming. Det er de også i dette prosjektet. Disse kildene gir opplysninger om faktiske forhold i barnearbeidet, men de analyseres også som meningsskapende fortellinger og som kilder til mentalitet. Da menes ikke mentalitet som stabile strukturer, men som en prosess på samme måte som barnet og barndommen forstås som prosess. Mentaliteters prosessuelle karakter legger grunnlaget for mentalitetenes tvetydighet og usamtidighet. Ulike mentaliteter med utspring i forskjellige kulturer og tidsperioder eksisterer samtidig, særlig i en tid som preges av store og raske endringer. Tvetydig og usamtidig mentalitet kan opptre både i en person, i en familie eller innenfor en sosial gruppe.³⁵ Prosessen og mentalitetsendringene skal studeres i sammenheng med samtidige sosiale og økonomiske endringer, men mentalitet var ikke en avspeiling av de materielle betingelsene barna og familiene levde under. Mentalitet konstituerer seg som en sosial og historisk realitet.³⁶

Kulturhistorikeren Lynn Hunt hevder at man i kulturhistorien ikke nødvendigvis må velge mellom kulturanalysen og sosiologien.³⁷ I dette arbeidet inngår også en kvantitativ analyse av barna. Barna skal beskrives som sosial gruppe ved hjelp av kjennetegn som kjønn, alder, fødested og sosial tilhørighet. Det skal gis et bilde av barnearbeidergruppens omfang

³³ Edvard Bull (1970):

³⁴ I forbindelse med Edvard Bull historiesyn har jeg hatt stor nytte av Dafinn Slettans foredrag på HIFO-seminaret i Oppdal, 1995. Dagfinn Slettan (1995).

³⁵ Liv Emma Thorsen (1993): 20.

³⁶ Lynn Hunt siterer Roger Chartier, fjerde generasjons Annales-historiker: "The relationship thus established is not one of the dependance of the mental structures on their material determinations. The representations of the social world themselves are the constituents of social reality." Lynn Hunt (1989): 7.

³⁷ Lynn Hunt (1989): 16.

og sammensetning og hvordan den endret seg over tid. Men den kulturhistoriske analysen er ikke et "supplement" til den kvantitative analysen. Den er snarere en bærebjelke.³⁸

Kulturanalysen skal derfor gi svar på de grunnleggende problemene og spørsmålene i denne undersøkelsen. Slik kan dette perspektivet bidra til å fremme en ny og annen forståelse av industrielt barnearbeid enn det den tradisjonelle økonomiske og/eller teknologihistoriske analysen har gitt. Denne tradisjonelle historien om industrielt barnearbeid har i stor grad vært en entydig og ensidig elendighetshistorie.³⁹ Barnearbeid var et av fortidssamfunnets negative utslag, et resultat av elendighet i familien og av det uutviklete og uopplyste samfunnets brutalitet og kynisme. Og avviklingen av industrielt barnearbeid har i stor grad blitt en "vinningshistorie".⁴⁰ Gjennom framskritt, opplysning og modernisering og ved hjelp av organisasjonene fikk man bukt med problemet. Særlig har arbeiderbevegelsen fått en sentral rolle i denne historien.⁴¹ I dette "universelle utviklingskjemaet" blir historien forenklet og mister sin mangetydighet.⁴² Ved å flytte blikket fra økonomiske og sosiale strukturer og politiske maktforhold og til det helt nære - til barnet og familien - vil andre sammenhenger tre fram. Det kan dreie seg om behov, ønsker og prioriteringer hos den enkelte og i familien. Ifølge Erling Sandmo er det ofte her man finner en mer fullgod forklaring. Den store og avslørende strukturanalysen gir forklaringer som ofte kan ligge svært langt fra - og tilsløre - den nære og opplagte årsaken til det fenomenet vi ser. Med et desentrert blikk og et perspektiv innenfra vil man lettere se andre og mer åpenbare og nære forklaringer.⁴³

³⁸ Om kulturanalyse som bærebjelke eller supplement, se Ingar Kaldal (1993): 1.

³⁹ Se Ellen Schrumpf (1993).

⁴⁰ Om taps- og vinningshistorie, se Ingar Kaldal (1995): 65.

⁴¹ Om arbeiderbevegelsens deltakelse, se Ellen Schrumpf (1991).

⁴² Thomas Hylland Eriksen tar til orde for at historikerens oppgave er å gjøre fortiden mangetydig, se Thomas Hylland Eriksen (1996): 102 .

⁴³ Erling Sandmo (1996).

Den kvantitative analysen av barnearbeiderne skal bidra ved å tegne svarene på noen spørsmål tydeligere enn kulturanalysen alene kan gjøre. Det gjelder barnearbeidets faktiske omfang, mønstrene i arbeidslivet og endringer over tid. Den skal også bidra til å påvise likheter og forskjeller i barnearbeid i de to arbeiderkulturene. Den bidrar på den måten til å gi kulturanalysen en slags "fasthet".⁴⁴ Og den legger et grunnlag for å reflektere omkring sammenhenger mellom endringer i det lokale og i det store samfunnet.

AVKLARING AV NOEN BEGREPER.

Barnet har til alle tider og i alle samfunn og kulturer vært et fysisk og biologisk umodent menneske. Slik sett er barnet naturgitt og universelt. Men det universelle og naturbestemte barnet har liten interesse for historikeren.⁴⁵ Barnet og barndommen må "historiseres". Det er det at barnets umodenhet er blitt formet som en spesifikk strukturell og kulturell komponent avhengig av tid og sted som fanger vår interesse.⁴⁶

Det er denne historisk betingete komponenten som har vært barndommen til en hver tid. Barndommen er altså en fase i barnets liv. Som historisk og kulturelt begrep er barndommen delvis de vilkårene barna vokser opp under og som er felles for barna,⁴⁷ og de tradisjoner og normer som omgir barnet og som barnet internaliserer og omformer under oppveksten til en spesifikk og individuell barndom. Barnet og barndommen er en sosial og kulturell prosess med rot i en biologisk realitet: barnets uutviklede kropp. Barndommen er således en sosial og kulturell forvaltning av de muligheter biologien gir. Mellom natur og kultur eller mellom kroppen og det samfunnsmessige ble barnet til.⁴⁸

⁴⁴ Se Knut Kjeldstadli (1994): 44.

⁴⁵ Barnet som biologi har til en viss grad også vært en historisk størrelse. I 1840 var alderen for første menstruasjon (da jenter ble biologisk voksne) i Norge 15,6 år og i 1880 14,6 år. I 1761 var en fysisk voksen mann (20 år gammel) i gjennomsnitt 163,4 centimeter. I 1921 var han 171,6 centimeter. Se Knut Kjeldstadli (1994): 96-97.

⁴⁶ Allison James og Alan Prout (1990): 4.

⁴⁷ Jens Qvortrup (1994): 15.

⁴⁸ Se Chris Shilling (1983): 170.

Det kan altså ikke slås entydig fast i historien hva som har gjort et barn til et barn og på hvilket tidspunkt i livet det gikk over til å bli voksen. Det har variert med tid, sted, kjønn, klasse og rase. Den engelske kvinne- og idéhistorikeren, Ludmilla Jordanova, understreker at det snarere er sammenhengen enn alderen som har vært avgjørende for om et barn ble regnet som barn eller voksen.⁴⁹ Det er imidlertid et trekk ved vår kultur at det vestlige barnet har fått en universell betydning og gyldighet.⁵⁰ Barnet oppfattes som natur og defineres på grunnlag av biologisk utvikling og kronologisk alder, og siden opplysningstiden har det funnet sted en universalisering og globalisering av denne bestemte oppfatningen av barnet, på bekostning av andre kulturers barndom. Vestens økonomiske og kulturelle hegemoni har gjort denne "intervensjonen" mulig. Den har lagt grunnlag for etnosentrisme og gjort det vanskelig å få øye på barnets "kulturlighet". Vår egen barndom sees på som absolutt og den eneste gyldige. Vi kan for eksempel høre at barn i andre kulturer blir frarøvet barndommen eller ikke opplever noen barndom om de ikke opplever den samme barndommen som våre barn.⁵¹ Dette sitatet av Linda Pollock er i høy grad relevant både når det gjelder barndom i andre kulturer og i historien:

"Why should past societies have regarded children in the same way as Western society today? Moreover, even if children were regarded differently in the past, this does not mean they were therefore not regarded as children."⁵²

Linda Pollock anklager historikerne for etnosentrisme. Den anklagen kan trolig også rettes mot den franske annales-historikeren, Philippe Ariès. Han hevder at barndommen er en moderne foreteelse. En

⁴⁹ Ludmilla Jordanova (1989): 3-24.

⁵⁰ Om vår kulturs universelle gyldighet, se Max Weber (1921/22): 104.

⁵¹ Jf den aktuelle debatten om barnearbeid. I den forbindelse har bistandsministeren, Kari Nordheim Larsen sagt at barn som arbeider i den tredje verden i dag blir frarøvet barndommen. Kari Nordheim Larsen (1995): 3.

⁵² Linda A. Pollock (1983).

bevissthet og en forestilling om barndommen dukket først opp i historien ved overgangen til moderne tid. Før den tid ble barna så tidlig som mulig blandet med de voksne og delte deres arbeid og lek. De ble oppfattet som små voksne. Han begrunner sin tese om at barndommen som begrep ikke eksisterte i det førmoderne samfunnet, med at barna var integrert i de voksnes verden. De var ikke utskilt slik de senere ble da skolen erstattet læretiden i opplæringen av barna. Med skolegangen ble barna gjenstand for en helt ny interesse både fra foreldre og samfunn. Barnet ble oppfattet som barn på en annen måte. Det ble en kognitiv realitet.⁵³

Ved å underkjenne den interesse og de følelser barna i det førmoderne samfunnet var gjenstand for er det mye som tyder på at Ariès gjør seg skyldig i en slags etnosentrisme i den forstand at han bedømmer fortidssamfunnets mennesker ut fra sin egen tids normer og vurderinger. Men han har trolig rett i at barndommen, som en utskilt og rasjonelt planlagt og utformet fase i barnets liv, hører hjemme i moderne tid.

Overgangen fra en førmoderne til en moderne barndom vil være en sammensatt historisk og kulturell prosess. Også fasene i barndomslivet vil være historisk betinget. John R. Gillis fant at fasene i barnets liv i det førindustrielle Europa var knyttet til ideen om avhengighet, og barndommen var begrenset til de aller første årene i barnets liv. Barnet forlot barndommen da det passerte den fasen i livet da man var avhengig. Da det var sju-åtte år reiste barna ofte hjemmefra og var til en viss grad uavhengig av familien:

"Thus, the ages of 7 or 8 took on a significance for preindustrial parents that they do not have for us. This was deemed a great turning point in the development of the child".

Da ble barnet ungdom, og ungdomstiden varte til man giftet seg. Den fine aldersdelingen vi kjenner fra arbeidsliv og utdanning fantes ikke i dette samfunnet. Ifølge Gillis var det ingen overganger eller skiller i oppveksten knyttet til fysisk eller biologisk modning, blant annet fordi barna tidlig ble gjort kjent med voksnes seksualitet.⁵⁴

⁵³ Philippe Ariès (1980): 17-20.

⁵⁴ John R. Gillis (1974): 6.

Både Ariès og Gillis har det til felles at de bestemmer barndommen ut fra om barnet var integrert eller utskilt fra de voksnes verden. I det integrerte samfunnet fantes ingen barndom. Neil Postman definerer også barndommen ut fra barnas relasjon til de voksnes verden. Han plasserer framveksten av barndommen ved overgangen til ny tid, men han knytter det til en helt spesiell begivenhet, nemlig oppfinnelsen av boktrykkerkunsten. Trykkepressen skapte en symbolverden der barn var utelukket. Barn ble utstøtt fra de voksnes verden og innlemmet i barndommen.⁵⁵

Her vil barndommen sees som en fase i livet som artet seg som en sosial og kulturell prosess der barnet både var subjekt og objekt.⁵⁶ Barnet ble altså formet innenfor barndommens strukturer,⁵⁷ men barnet utformet også barndommen gjennom sine praktiske erfaringer. I barndommen foregikk helt sentrale - for samfunnet og barnet - overføringer av erfaringer og livsmønstre fra en generasjon til en annen.

Barn skal i denne undersøkelsen forstås som gutter og jenter under 15 år. Denne avgrensningen er funksjonell og bestemt på grunnlag av den historiske konteksten som denne undersøkelsen springer ut fra. Det var et samfunn der livet var et arbeidsliv, og der den enkeltes posisjon i stor grad var bestemt i forhold til utførelse og mestring av arbeidsoppgaver. I dette samfunnet ble 15 års alderen regnet som overgangen mellom barn og voksen. Omkring fylte 15 år deltok jenter og gutter i arbeidslivet på linje med voksne.

Det kjønnsnøytrale begrepet barn er brukt her i den grad det ikke tilslører kjønnsystemet i arbeidet og familien. Så vel familieliv som arbeidsliv var kjønnsdelt, og begge steder ble barnet til som sosialt kjønn i en mangfoldig sosial prosess.⁵⁸ Barnets kjønn var avgjørende for innholdet

⁵⁵ Neil Postman (1983): 31.

⁵⁶ Joy Parr understreker også at barndommen må forstås ut fra spesifikke tid og sted: "because these are the environments in which childhood and family are embedded and within which they change." Joy Parr (ed)(1982): 8.

⁵⁷ Om definisjonen av barn og barndom, se Hugh Cunningham (1996): 27.

⁵⁸ Om konstruksjonen av kjønn, se Gro Hagemann (1994): 21.

i oppveksten og barnets sosiale stilling, og det er derfor sentralt her å avdekke hvordan kjønn konstituerte barnets oppvekst.

Arbeidet var i stor grad bestemmende for barndommens innhold og utforming. I et samfunn der arbeidet var helt sentralt ble barndommen for en vesentlig del utformet i arbeidet og i de mellom-menneskelige relasjonene innenfor arbeidslivet. I selve arbeidet ble barnet til som funksjonell alder, kjønn og klasse, og det ga barnet innpass i en konkret erfaringsverden. Her ble barnets selvbilde formet og selvbevissthet utviklet.⁵⁹ Mestring av - og tilgangen til - arbeidet markerte fasene i oppveksten i det førindustrielle og tidlig industrialiserte samfunnet. Arbeids- og familieliv var vevet i hverandre og arbeidet framsto som en institusjon som betinget og forklarte de andre vesentlige livsområdene. Kroppen var et redskap for arbeid, og arbeidet var et mål for det som kan kalles kulturell selvrealisering.⁶⁰ Ifølge Dagfinn Slettan ga arbeidet innenfor en slik kultur selve meningen og innholdet i tilværelsen:

"Arbeidet var det grunnleggende element i tilværelsen for alle grupper på garden. Det ble ikke bare oppfattet som et middel til å nå økt velstand, men hadde også en verdi i seg selv. Denne oppfatningen var en del av det verdisystem som betinget opprettholdelsen av livsformen."⁶¹

Både voksne og barn hørte til i denne livsformen. Livsformen anga hvilke valg som var mulig og utelukket andre.⁶² I denne livsformen eksisterte en "arbeidets mentalitet" som gjennomsyret hele kulturen og som ble internalisert gjennom barnas kulturelle læring. Arbeidet var til stede gjennom hele livsløpet, og det var hovedinnholdet i livet. Det var det samme som å eksistere. Og omvendt.⁶³

⁵⁹ Se Anne Louise Gjesdal Christensen (1991): 185.

⁶⁰ Liv Emma Thorsen (1993): 22.

⁶¹ Sitert etter Liv Emma Thorsen (1993): 23.

⁶² Om livsformbegrepet, se Knut Kjeldstadli (1996): 8.

⁶³ Liv Emma Thorsen (1993): 24.

Alder var, innenfor en livsform der arbeidet var et hovedinnhold i livet, et omtrentlig begrep. Det er mange eksempler på det i de muntlige kildene og i folketellingsmaterialet. Til å begynne med så jeg på dette som en kinkig problem. Jeg hadde som mål å fastsette nøyaktig alder på barna. Men etterhvert fikk jeg øyene opp for at omtrentligheten kunne sees som et interessant kulturelt fenomen, en kilde til samfunnets mentalitet. Folk var lite aldersbevisste og hadde ofte temmelig vage forestillinger om hvor gammel man var, fordi alder var funksjonell eller funksjonelt betinget. Man var så stor eller så gammel som det arbeidet man kunne utføre. Et funksjonelt organisert samfunn var i større grad aldersintegrert. Ulike aldergrupper virket sammen i arbeid, lek og fest.

I det moderne samfunnet ble kronologisk alder et universelt ordnings- og struktureringsprinsipp. Samfunnet ble aldersdelt. Men kronologisk alder ble noe mer enn fastsettelse av faktisk levetid. Den fikk sosial mening og påvirket holdninger, atferd og sosiale relasjoner. Alder formet også bevisstheten om egen identitet.⁶⁴ Kronologisk alder avløste de tradisjonelle og mer uformelle mekanismene som bestemte adgangen til visse posisjoner og som var bestemt av styrke og mestring, og løste det moderne samfunnets behov for universalitet, rasjonalitet og målbarhet. I det moderne samfunnet ble etter hvert all aktivitet målt i tid. Alder var personlig tid.⁶⁵ En ny aldersbevissthet hadde sammenheng med en ny oppfatning av tid mer generelt. Den engelske sosialhistorikeren E.P.Thompson karakteriserer dette som en overgang fra oppgaveorientert til klokkestyrt tid.⁶⁶

KILDER OG FRAMGANGSMÅTE.

Dette er en bred sosial- og kulturhistorisk analyse av barn i arbeidslivet, i familien og i ulike lokalsamfunn med utgangspunkt i de barna som arbeidet i de to utvalgte bedriftene i perioden. Det er en mikrohistorisk studie som søker en mangesidig belysning av de konkrete forholdene barna arbeidet under i husholdet og på arbeidsplassen. Nærstudien gjør det mulig

⁶⁴ Se Howard P. Chudacoff (1989): 9.

⁶⁵ Howard P. Chudacoff(1989): 184.

⁶⁶ Edvard P.Thompson (1967).

å holde kulturelle, sosiale og økonomiske forhold i synsfeltet samtidig.⁶⁷ Det er en sammenliknende studie av to bedrifter og to lokalsamfunn. Komparasjonen er mer brukt som et perspektiv enn som metode. To ulike sosiale og kulturelle systemer sees mot hverandre for å komme på sporet etter interessante forhold.⁶⁸ Komparasjon kan brukes til å påvise forskjeller og likheter i barnearbeidet innenfor de to systemene, men fenomenets forklaring må springe ut fra den lokale sammenhengen det var en del av. Ofte kan likheter påvises i ulike systemer, men det er problematisk å generalisere på grunnlag av dem. Å konstatere ytre likhet mellom to fenomen er ikke tilstrekkelig. En analyse av betydningen av folks handlinger i forhold til den lokale og historiske konteksten vil ofte vise at det som tilsynelatende var likt, kulturelt sett var forskjellig.⁶⁹ Å slå fast likheter og forskjeller kan dreie forklaringene bort fra den lokale konteksten, sier filosofen Knut Ågotnes. "Det stanser arbeidet med de innvendige sammenhenger og konstitusjonsprosessene."⁷⁰ Generaliseringer vil nødvendigvis ha en plass, men de har begrenset rekkevidde. De vil først og fremst dreie seg om yttersiden av fenomenet.

Historien om barna og barnearbeidet bygger på kilder i Ulefos Brugs arkiv, i Holla historielags eie, Porsgrund Porselænsfabriks bedriftsarkiv, Porsgrunn bys arkiv, Arbeiderminnesamlingen ved Universitetet i Trondheim, kirkebøker, folketellinger og aviser. De viktigste primærkildene er lønningslister fra sagbruket, lønnsprotokoller fra porselensfabrikken fra de aller første årene, protokollen med "Fortegnelse over unge Mennesker og Børn under 18 Aar ved Porsgrunds Porselænsfabrik", og minner og beretninger fra eldre arbeidere.

Lønns materialet og barneprotokollen er bearbeidet ved hjelp av EDB. Et utvalg av lønninglistene fra sagbruket er lagt inn på datamaskin. Det ble et stort materiale på til sammen 60 månedlister og mellom 5000 og

⁶⁷ Om mikrohistorie, se Ingar Kaldal (1995): 8.

⁶⁸ Knut Kjeldstadli (1988): 436.

⁶⁹ Se Ingar Kaldal (1995): 71.

⁷⁰ Knut Ågotnes (1988): 79. Nathalie Davies snakker om en "desentralisert sammenlikning"; sammenlikningen foretaes på grunnlag av den spesifikke historiske konteksten, se Ingar Kaldal (1995): 46.

6000 navn. Det er valgt ut to måneder per år og hvert tiende år er alle måneder lagt inn for å få med sesongvariasjoner i arbeidet. Dette utvalget av lønninglister er foretatt slik at så godt som alle ansatte på sagbruket skulle ha kommet med i datautskriftene. Bare de helt korttidsansatte kan ha unnskluppet. I sorterte utskrifter trer både den enkeltes arbeidsmønster fram med arbeid og avlønning per dag, måned og over år. Sesongvariasjoner i arbeidet kan også avleses i listene. Det skilte seg ut to grupper arbeidere på saga. Den ene gruppen var relativt fast og høyere avlønnet enn en annen gruppe av løsere tilknyttete arbeidere med langt lavere lønn. Noen ganger var disse ført opp bare med fornavn eller som sønner av sagbruksarbeidere. Dette ble en gruppe på 114 arbeidere som jeg regnet med var barn, men for å fastslå alderen på dem ble folketellingene fra Ulefoss Sagbrugs tellingskrets for årene 1865, 1875, 1891 og 1900 lagt inn på data. I gjennomsnitt var det cirka 300 personer i tellingskretsen og tilsammen cirka 1200 navn. Koplingen av de to kildene ble gjort manuelt slik at personer fra lønningslistene ble forsøkt gjenfunnet i folketellingene. 43 gutter ble gjenfunnet i folketellingene som barn under 15 år. Ytterligere 33 gutter ble gjenfunnet i konfirmasjonslistene i kirkebøkene for Holla prestegjeld. Da var 67 prosent av de 114 barna gjenfunnet og bestemt med hensyn til alder. Det har jeg regnet som en tilfredsstillende gjenfinningsprosent. De resterende 38 arbeidere er regnet som barn på grunnlag av likhet med de identifiserte barna når det gjelder lønn og arbeidsmønster. Gruppen på 114 gutter forteller om omfanget av barnearbeid på sagbruket i perioden, og de sorterte listene forteller om strukturene i barnas arbeidsliv. De gir et bilde av hva slags arbeid barna hadde, hva de tjente og hvor mye de jobbet per måned og år. De 76 identifiserte barna er i tillegg rekonstruert med hensyn til alder og kjønn, med fødested og som medlemmer i en familie. Folketellingene gir et bilde av familiens størrelse og sammensetning og dets levebrød. Levebrødet blir også belyst i jordbrukstellingene som var inkludert i folketellingene for 1865 og 1875.

Materialet fra porselensfabrikken var av en annen karakter. I barneprotokollen gis det fyldige opplysninger om de barna som var ansatt på fabrikken. Blant annet ble barnas alder oppgitt, og det var derfor ikke nødvendig å kople barna til folketellingen for å fastslå alder. Opplysningene om barna i protokollen er lagt inn i en database. Databasen er utviklet i databaseverktøyet dBase V. Den består av 28 felter og rommer

opplysninger om barnearbeiderne selv, om arbeids- og lønnsforhold, skolegang, familieforhold og sosial bakgrunn. Deler av dataene er lagt inn som tekster. Det gjelder navn, adresser, mors og fars yrke og tekster som gir utfyllende opplysninger. De variablene som det har vært aktuelt å kvantifisere - opplysninger om kjønn, alder, arbeidssted i fabrikk, skolegang og skoleslag, lønnstype og rene numeriske opplysninger - er lagt inn i databasen som tallkoder.

Kildematerialet er benyttet på fire måter. For det første er det produsert rapporter om hver enkelt barnearbeider. Det har forenklet tilgangen til og bruken av individopplysninger. For det andre er det med utgangspunkt i databasen foretatt utlistering av utvalgte opplysninger om alle de registrerte barna. For det tredje er det gjort betingete søk slik at jeg har kunnet identifisere grupper av barn med sammenfallende egenskaper, f.eks. kjønn, bosted eller lønn. For det fjerde har jeg fått ut frekvensfordelinger, det vil si opptellinger av antall barn med lik hyppighet på de ulike variablene. Poenget med databehandlingen er at den har gitt enklere tilgang til både individuelle og kollektive data enn hva som ville vært mulig med en manuell behandling av kildene. Lønnsprotokollen fra fabrikkens to første år er dessuten lagt inn på data i sin helhet for på samme måte å gi et bilde av hele arbeidsstokkens sammensetning og mobilitet og den enkeltes arbeidsmønster.

Arven fra sosialhistorien er nedfelt i denne sosiologiske tilnærmingen og den kvantitative analysen. Den danner en slags kollektiv biografi der det enkelte barn koples til en rekke forskjellige ytre kjennetegn. Det statistiske materialet beskriver sosiale prosesser, setter sammen sosiale prosesser og det enkelte barns liv og navngir og identifiserer barna i historien.⁷¹

Den kvantitativt orienterte kollektivbiografien kombinert med de kvalitative barndomsberetningene gjør det mulig å kople den "lille" historien i beretningene til den "større" historien slik den trer fram i tallmaterialet fra bedriftene.⁷² Det gjør det også mulig å få fram det

⁷¹ Om den sosialhistoriske metode, se Jan Eivind Myhre (1995).

⁷² Knut Kjeldstadli undrer seg over hvorfor ikke kollektiv biografi og livsløpintervju er forsøkt kombinert i større grad. Knut Kjeldstadli (1991): 43.

komplekse i det lokale og knytte det til en mer generell historisk utvikling slik at den strukturelle utviklingen av barnearbeid i to lokale bedrifter og to lokalsamfunn sees i sammenheng med en større samfunnsmessig og historisk utvikling.⁷³ Det er summen av de små handlinger som medvirker til å skape storsamfunnets struktur, hevder Liv Emma Thorsen.⁷⁴ Det lokale nivået kan også forstås bedre ved å se det i en større samfunnsmessig sammenheng. Storsamfunnet var for eksempel sete for en ideologiproduksjon som nedfelte seg lokalt, ble tilpasset, men også omformet i skolen, på arbeidsplassen og i lokalsamfunnet. De lokale enheter kan ikke sees som lukkede og isolerte. Lokal utvikling var en prosess under påvirkning utenfra og innenfra.

De muntlige kildene ble i stor grad samlet inn under den store minneinnsamlingen som Edvard Bull ledet i 1950-årene i regi av Norsk folkemuseum. Den resulterte i at åtte sagbruksarbeidere fra Ulefoss ble intervjuet. De var født mellom 1859 og 1875 og begynte i arbeid på sagbruket de siste ti-årene av 1800-tallet. Intervjuene var livsløpsintervju, og minnene belyser et vidt spekter av sagbruksarbeidernes barndom og oppvekst, arbeidsforhold og levekår. En porselensarbeider fra Porsgrunn hørte om Bulls innsamling på radioen. Hans Andersen satte seg ned og skrev sin egen historie, en svært detaljert og innholdsrik beretning på omkring 40 håndskrevne sider.⁷⁵ I tillegg fikk jeg selv anledning til å intervju en eldre porselensarbeider. Porselensfabrikkens bedriftsavis, Porselensposten, begynte å komme ut etter annen verdenskrig. Den presenterte en rekke av de gamle arbeidernes livshistorier. Tilsammen representerer disse beretningene sentrale kilder i denne undersøkelsen. De er imidlertid ikke mange, og de kan ikke gjøre krav på å være representative for barna i denne undersøkelsen. Det er heller ikke meningen. Til syvende og sist kan den enkelte beretning bare representere fortelleren selv. Den er fortellerens subjektive oppfatning av sin oppvekst

⁷³ Problemet med å kople kulturanalysen til samfunnet blir stadig formulert, se Håkon With Andersen (1994), Kjeldstadli (1994) og Slettan (1995).

⁷⁴ Liv Emma Thorsen (1991): 93.

⁷⁵ Strengt tatt er dette ikke en muntlig kilde, se Bjarne Hodne (1983). Beretningen finnes på Porsgrunn bymuseum.

og egne erfaringer. Men beretningene kan også gi innblikk i mer almene mentale strukturer og normsystemer. Dersom utsagn fra forskjellige informanter danner mønstre kan det være uttrykk for noe felles og alment i kulturen.

I arbeidernes egne beretninger om barndom og arbeid trer "hverdagshistorien" fram. Fortolkningen av disse beretningene er hermeneutisk i bred forstand. Å forstå barnas og familienes handlemåter krever en form for psykologisk innlevelse, et forsøk på å leve seg inn i den situasjonen barna sto i innenfor den spesifikke historisk kulturelle ramme: "Historikeren må selv prøve å gjenoppleve, og han må gi leserne materiale slik at de kan sette inn sin egen opplevelsessevne", forklarte Edvard Bull en tilnærming som også kalles historisk empati.⁷⁶

Vår egen barndom kan gjøre oss i stand til innlevelse i fortidsbarnas tilværelse gjennom deres livsytringer slik de kom til uttrykk i beretningene. Men forståelsen vil bære med seg våre for-dommer. For-dommene er både vår positive og negative kulturelle ballast. De er nødvendige i erkjennelsen av det fortidige.⁷⁷ Men det er opplagt at nettopp i barndomshistorien medvirker sterke kulturelle for-dommer når vi skal forstå og fortolke andre barndommer. Det er ikke så besynderlig at barndomshistorien gjennomgående er så moraliserende, sier Ludmilla Jordonova. Det besynderlige er at så få historikere er seg det bevisst.⁷⁸ For-dommene må altså medtenkes i fortolkningen.⁷⁹

Man kan si at ethvert forsøk på å forstå en historisk begivenhet eller et samfunn eller en kultur er hermeneutisk. Det har også et visst preg av oversettelsesarbeid. Man oversetter fra en kultur til en annen og forsøker å

⁷⁶ Evard Bull (1981): 48.

⁷⁷ For-dommene nedfelles i historien. Thomas Hylland Eriksen påpeker at historien er et produkt av nåtidens ønsker og behov (våre for-dommer, min anm.). Siden nåtiden forandrer seg, vil fortiden hele tiden forandre seg, se Thomas Hylland Eriksen (1996): 14.

⁷⁸ Ludmilla Jordonova (1989).

⁷⁹ For-dommene kan både føre til en romantisering av fortiden, eller en elendigjføring av den. Jeg har forsøkt å medtenke mine egne for-dommer. Deres grunnlag er trolig mitt kritiske syn på moderniseringen av barndommen.

gjøre en tidligere kultur begripelig for vår samtidige kultur.⁸⁰ Når muntlige kilder er den teksten det skal oversettes fra, kreves spesifikt kildekritiske spørsmål og metode. Hvor pålitelig er en gammel arbeiders beretning om barndommen? Kan voksnes beretninger brukes til å rekonstruere barndommens indre verden og mentalitet?⁸¹ I tillegg må det tidsspesifikke ved innsamlingen av disse kildene i 1950-årene iberegnes. Hvordan nedfelte denne samtiden seg i informantenes minner?

Den kanadiske barndomshistorikeren, Neil Sutherland, hevder at erindringer gir en god inngang til barndomshistorien fordi hukommelsen ordner barndomsopplevelsene i skjemaer:

"We develop mental representations of the general characteristics of events, activities, and even places to which we are repeatedly exposed".⁸²

Barnas tilværelse var i høy grad strukturert i rutinemessige gjøremål innenfor arbeidsliv og skole. Mye blekner og glemmes,⁸³ og mye konstrueres i erindringsøyeblikket, men erfaringer med innsamling av muntlige kilder viser at alle voksne med forskjellig bakgrunn var i stand til å huske skjemaene i deres barndom. Skole og arbeid var skjematisk ordnet. Det var varige og gjentatte forhold samtidig som noen av nøkkelbegivenhetene i barnas liv inntraff nettopp her.⁸⁴ Nøkkelbegivenheter kunne for eksempel være første skoledag eller inntreden i arbeidslivet, første lønnsutbetaling, arbeidsulykker og opptak blant fagpersonale etter endt læretid. Som kilde til selve arbeidet er dessuten muntlige kilder ofte på sitt beste og mest uunnværlige, hevder Ingar Kaldal. Det er ingen grunn til å bevisst fordreie en framstilling om

⁸⁰ Håkon With Andersen (1994): 18.

⁸¹ Spørsmålene stilles og diskuteres i Neil Sutherland (1992): 235.

⁸² Neil Sutherland (1992): 241.

⁸³ Paul Thompson skiller mellom korttids- og langtidshukommelse. Det meste glemmes fort, men det som da har festnet seg, huskes lenge. Se Paul Thompson (1978): 102.

⁸⁴ Om muntlige kilders troverdighet når det gjelder gjentatte forhold og nøkkelbegivenheter, se Knut Kjeldstadli (1991): 42.

rytmen i arbeidet og hvordan arbeidet konkret skjedde.⁸⁵ Det viser seg og at muntlige kilder er pålitelige når det gjelder forhold som angår familie, bosted og arbeid. Det kan være opplysninger om fars yrke, bolig, kosthold, lønn og arbeidstid.⁸⁶ Muntlige kilder er dessuten en av de få kilder som gir mulighet til å komme på innsiden av barndomserfaringene. Disse erfaringene framkommer ofte indirekte. "Ved å beskrive dagliglivets praksis er det mulig å få innsyn i hvordan mestring av arbeid danner grunnlag for verdighet og selvrespekt", skriver Liv Emma Thorsen.⁸⁷ Minner kan og fortelle om frykt, redsel, forventninger og glede. Gleden over å komme hjem med den første lønningsposen går igjen i mange beretninger. Den gleden som beskrives vil selvsagt bære preg av å være fortolket i ettertid. Fortolkningen er kultur- og tidsbestemt. Historikeren ønsker seg derfor ofte å kunne samtale direkte med de historiske aktørene. I barndomshistorien kan det imidlertid være en fordel at det er voksne eller gamle folk som forteller om sin barndom. Glemselen vil selvsagt ha slettet noe av minnene. Men mens barn ofte vil skjule hendelser og følelser av redsel for at foreldre og lærere skal få kjennskap til det, kan voksne ofte fortelle friere. Voksne kan dessuten fortelle om barndommen på en annen måte. Begivenhetene er ofte innkapslet i følelser. Avstanden i tid kan nettopp bidra til å gjenkalle helheten i opplevelsen. Subjektiviteten blir en styrke.⁸⁸ Slik åpner disse kildene for mentalitetsstudier. De gir inngang til barnas forestillingsverden.

I denne framstillingen vil leseren først bli presentert for de to bedriftene og de lokalsamfunnene barna hørte hjemme i. Dernest skal barna introduseres, først som sosial gruppe og deretter plasseres inn i bedriftene, i produksjonsprosesser og i den lokale arbeiderkulturen. Det lønnete barnearbeidet var en del av det totale barnearbeidet. Barna hørte til i en familie og arbeidet ulønnet innenfor husholdet. Familien som økonomisk, sosial og kulturell enhet og barnets oppgaver innenfor denne

⁸⁵ Ingar Kaldal (1994): 14.

⁸⁶ Knut Kjeldstadli (1981): 70.

⁸⁷ Liv Emma Thorsen (1993): 13.

⁸⁸ Neil Sutherland (1992): 244.

enheten vil så bli introdusert. Tiden i barnas liv ble fordelt mellom arbeidet, familien og skolen. Skolens betydning i barnas liv og oppvekst er viet plass i neste kapittel. Avslutningsvis vil den spesifikke lokalhistoriske undersøkelsen av barnearbeid bli summert opp og analysert innenfor en større barndomshistorisk kontekst.

KAPITTEL 2: TO INDUSTRIBEDRIFTER OG TO ARBEIDERKULTURER I TELEMAR.

ULEFOSS.

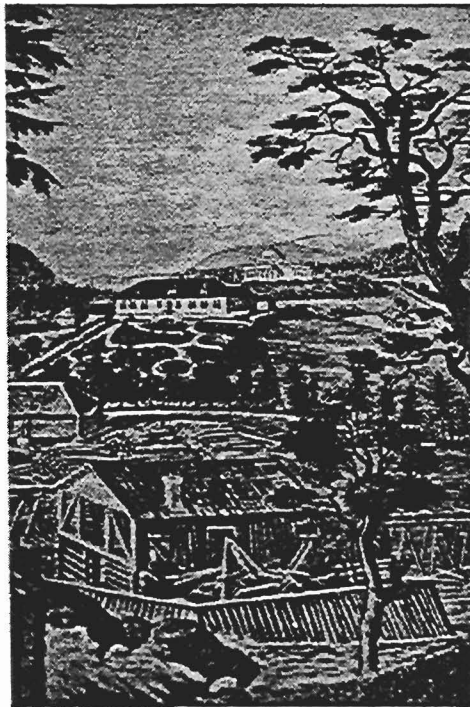
Ulefoss var et ensidig industristed. I denne lille bygda omtrent midt i Bratsberg amt fantes to større bedrifter lokalisert til hver sin side av den fossen som delte bygda i to. Det var fossekraften som la grunnlaget for de omfattende industrielle virksomhetene. På sørsiden av fossen lå jernverket. Her var det også gruvedrift, jordbruk, skogbruk, sagbruk og tresliperi. På nordsiden av fossen ble sagbruk, høvleri og tresliperi kombinert med jord- og skogbruk, mølle, teglverk og skipsbyggeri i en periode.

Denne bruks- og verksindustrien hadde gjennom tidene satt sitt helt spesielle preg på Ulefoss-samfunnet. Sett innenfra var bruket og verket to selvstendige og uavhengige industrisamfunn, klart adskilt fra hverandre. Men sett utenfra var Ulefoss-samfunnet ett samfunn som økonomisk, sosialt og kulturelt var adskilt fra det omkringliggende jordbrukssamfunnet. Det var et samfunn med en felles og helt særpreget økonomisk og sosial struktur og kultur. Særpreget var bestemt av det faktum at på dette lille stedet, og på hver sin side av fossen, bodde to av landets rikeste og mektigste familier og drev omfattende næringsvirksomhet. Disse familiene brakte med seg en aristokratisk kultur og levemåte som var dette stedet ganske fremmed og som markerte avstand. De sto i et arbeidsgiverforhold til en lokal bruks- og verksbefolkning som på sin side var helt avhengige av dem.

De sosiale og økonomiske forskjellene i disse samfunnene var enorme. Det kan blant annet leses ut av stedets arkitektur. Den forteller en historie om ulike levemåter og store forskjeller mellom bunn og topp i Ulefoss-samfunnet, men også om lokalisme og rivalisering mellom bruks- og verkssamfunnet. På sørsiden av fossen holdt familien Cappelen til. Her lå Holden Hovegård, bygget i 1850-årene i samme stil som slottet i Kristiania. Den lå tilbaketrasket inne i et gedigent parkanlegg. Hovedbygningen var et stort to-etasjes slott bygget i dansk herregårdsstil omgitt av en park i engelsk stil med fløyelsbløte plener, brede sirlige spaserganger og duftende blomsterbed. Både det ytre og interiøret bar bud om sosial posisjon og makt:

"Møbler, porselain og familieportretter gir inntrykk ikke alene av solid nedarvet velstand, men samtidig også vidnes der om beboernes fine og forståelsesfulle kunstsans og sikre personlige smag."¹

Nedenfor fossen og helt ned til vannet lå jernverkets store og dominerende driftsbygninger i solid tegl. Arbeiderboligene omkranset bedriften. Det var små røde stuer som lå sør og øst for jernverket og hovedgården.

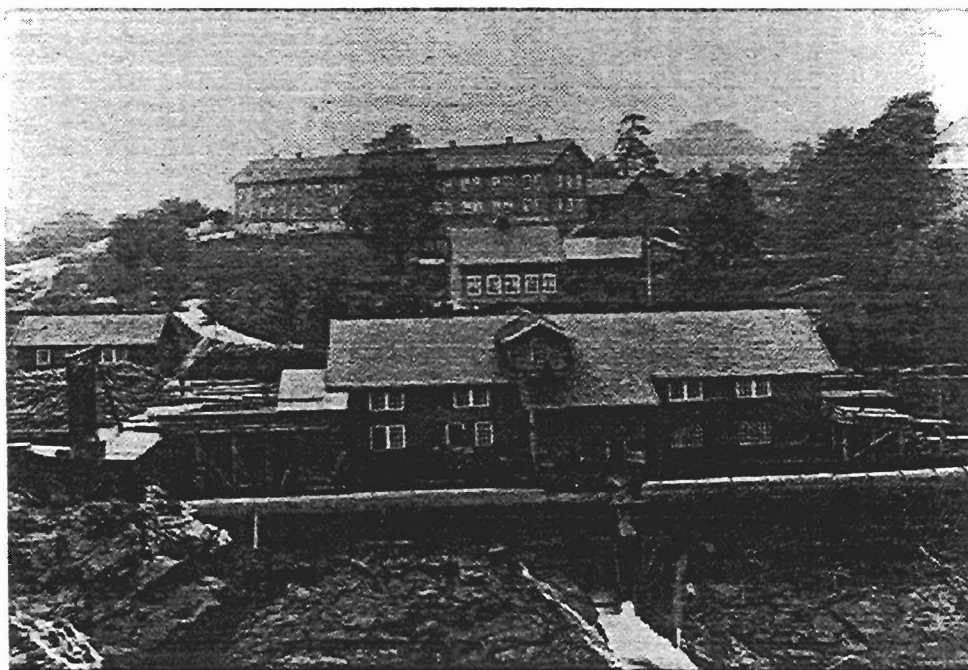
Ulefos Hovedgård ligger øverst, forvalterboligen et hakk nedfor og driftsbygningene nederst i området. Bildet er fra ca. 1820.

På den andre siden av fossen fant man familien Aall. Helt øverst oppe i åsen tronet Ulefos Hovedgård, bygget av Niels Aall i 1807. Her var hovedbygningen også et slott, men i en helt annen stil og utforming. Den annonserte avstand, både til brukssiden og til den lokale befolkningen. Det var en hvit, elegant og majestetisk bygning i italiensk stil. Den høye og karakteristiske, svarte kuppelen kunne sees overalt nede i bygda og minne om eiernes rikdom og makt. Og eierne hadde både utsikt og oversikt, over det sosiale landskapet og naturens:

¹ Sitert etter Haagen Krog Stæffens (1908) i Ytterbø (1957): 416-17.

"Fra denne Bygning havest en sjelden skjøn Udsigt over det omliggende Landskab "hvori Sydens Ynder forene sig med Nordens majestetiske Egenheder."²

Et hakk nedenfor hovedgården, men i god avstand til driftsbygninger og arbeiderboliger lå forvalterboligen, Lille Ulefos. Forvalterens sosiale mellomposisjon ble uttrykt i plasseringen og ved at boligen ble bygget som en kopi av hovedgården, men i mindre format. Helt nederst på området, langs fossen, lå sagbrukets driftsbygninger. Der lå også en mølle, et teglverk og en tid var det skipsbyggeri der. Da sagbrakka ble bygget i 1885, ble den plassert her nede, i nærheten av driftsbygningene. Sagbrakka var en to-etasjes bygning med 24 leiligheter for brukets arbeidere. I 1891 huset den 112 mennesker. Det var arbeiderfamilier og innlosjerende arbeidere.³ I 1907 bodde det 550 mennesker på Ulefos Brug. 320 bodde i arbeiderboliger, som regel på ett rom og kjøkken, og 230 bodde på gårder og husmannsplasser under bruket.⁴

Sagbrakka og sliperiet i forgrunnen, ca. 1895.

² Jens Kraft (1838).

³ Folketellingen for sagbrukets tellingskrets. 1891.

⁴ H.K. Stæffens (1908): 490.

Stedets bygninger og arkitektur var uttrykk for et sosialt system og vitner om at menneskene i denne lille bygda, midt i Bratsberg amt, levde totalt forskjellige liv. Ved hovedgårdene viste parkanleggene, bygningene, salene, maleriene, teppene, sølv og porselen til en levemåte som bare landets rikeste og mektigste familier kunne oppvise. Det å være barn og vokse opp her artet seg helt annerledes enn å vokse opp i en arbeiderfamilie som levde et liv i den aller største enkelhet. Hovedinnholdet i dette livet var arbeid. Det gjaldt for voksne kvinner og menn og for barna. De utførte all slags arbeid, lønnet og ulønnet, i eller utenfor husholdet. Noen av dem arbeidet på sagbruket.

ULEFOS SAGBRUG.

Sagbruket var sentrum i et omfattende nærings- og eiendomskompleks. Eiendommene under Ulefoss Brug var i 1866 på 600 mål dyrket jord. Skogseiendommene hadde et samlet areal på 250 000 mål i Holla, Flåbygd, Kviteseid, Bø og Seljord og forsynte sagbruket med trevirke.⁵ Foruten sagbruksdrift ble det på 1800-tallet drevet skog- og jordbruk, mølle, teglverk, skipsbyggeri i en periode, høvleri og tresliperi.⁶ Sagbruket hadde røtter helt tilbake til 1500-tallet. Det var hjørnesteinen i brukets virksomhet i siste halvdel av forrige århundre. På denne tiden var sagbruksindustrien landets viktigste industri. Den var også en industri i endring. Under den økonomiske krisen i Norge i siste del av 1800-tallet, opplevde sagbruksindustrien en industriell revolusjon. Gjennombruddet for de store endringene kom i Drammens- og Skiensvassdraget. Det dreide seg om ny teknologi. Turbiner avløste vasshjulet, og kjerraten avløste hestekjøringen.⁷ Avgjørende var også opphevelsen av privilegiesystemet i 1860. Næringen ble fri. Videre var utbygging av kommunikasjoner i form av sluser, kanaler, dampbåter og jernbane og åpningen av det britiske markedet viktig.⁸

Den nye tiden nådde også Ulefoss. Da privilegiesystemet ble opphevet i 1860, mistet Ulefossagene en gammel særrett de hadde hatt fra 1662 til å skjære

⁵ S. Ytterbøe (1957 I): 547.

⁶ Etter at slusene som knyttet Norsjø til nedre del av Skiensvassdraget, ble ferdige i 1862, ble det bygget skip også i det indre av Telemark. I alt ble det bygget 22 skip i perioden 1862 til 1874, og de fleste ble bygget på Ulefoss. Se Johannes Tønnessen (1957): 309.

⁷ Kjerraten var et transportbelte med klør. Det fraktet tømmeret opp til saga.

⁸ Per R. Mikkelsen (1975): 13.

bord og plank ved fossen. Frikonkurransen førte til omlegging og fornying. I 1874/75 ble det satt opp et nytt sagbruk: en rammesag. I prinsippet var dette en oppgangssag, men kvaliteten på trelasten ble bedre, mulighetene for å utnytte virket større og kapasiteten økte. Dette sagbruket ble etter hvert det eneste og avløste de gamle sagene langs fossen. Sagbruket ble drevet av en 100 hestekrefters turbin.⁹

Samtidig med at sagbruket ble modernisert, ble det også bygget høvleri, forteller Hans Olsen Solvold:

"Samtidig ble oppført et lite høvleri ved siden av sagen. Den 7. februar 1879, brant både saga og høvleriet ned. Saga ble bygd opp igjen på samme sted og høvleriet ble flyttet nedover til et sted som kalles Skjeggbuskskjæret, og oppført der. Moderne høvleribygg ble bygd nedenfor det gamle. Både saga og høvleriet er modernisert mange ganger i årenes løp."¹⁰

Sliperivirksomheten kom til Ulefoss Brug i 1879. Sliperiet ble bygget etter at det nye sagbruket og høvleriet var blitt totalskadd i brann. Ved gjenoppbyggingen ble høvleriet og sliperiet lagt under samme tak. Sliperiet kom i gang i 1881, men allerede i desember 1881 lå det inne ordrer på tremasse for levering i 1882 som var større enn sliperiet maktet å produsere. Sliperi nummer to sto ferdig i 1882. I 1884 ble sliperidriften igjen utvidet med et tredje sliperi. Produksjonen var da kommet opp i mellom 2500 og 3000 tonn våt masse, og kraftforbruket var på omkring 350 hestekrefter.¹¹

I 1890 ble sliperivirksomheten ytterligere modernisert. Nytt sliperi ble bygget med to slipeapparater, hver drevet av 250 hestekrefters turbiner. De nye slipeapparatene var utstyrt med hydraulisk presse. Det var samtidig blitt bygget opp et felles rensehus for de tre sliperiene (det eldste sliperiet var nedlagt) og et nytt tørkeanlegg med en produksjonskapasitet på mellom fem og seks tonn lufttør masse i døgnet.¹²

⁹ S.Ytterbøe (1957 I): 189-205.

¹⁰ Hans Olsen Solvold, født 1865.

¹¹ Gunnar Thuesen (1954): 1-7.

¹² Samme sted: 10, 12.

Tidligere på 1800-tallet hadde Ulefoss Sagbrug hatt fra fire til seks vandrevne sager. På slutten av forrige århundre omfattet sagbruket en sag som ble drevet av en 100 hestekrefters turbin, et høvleri med to turbiner på cirka 80 hestekrefter hver og tre tresliperier med en samlet kapasitet på 6000 til 7000 tonn våt tremasse hvorav halvparten ble tørket. Tørkehus ble bygget i 1893.¹³ Norsjø-Bandak kanalen sto ferdig i 1892 og ble en viktig transportkanal for tømmer til sagbruket og trelast og tremasse fra sagbruket og ned til kysten.

LEDERE, EIERE OG ARBEIDERE.

Det private eiendomsforhold har vært eiendomsformen i hele Ulefoss Brugs historie. En mann eide og ledet bedriften, og den var lederens personlige formue. Det var en fast enhet av eier- og lederskap. Aall-slekten kom inn som eiere på slutten av 1700-tallet, og siden har eiendommen gått i arv fra far til sønn. I 1798 overtok Niels Aall etter sin far. Han deltok på Eidsvoll i 1814 og var senere statsråd. Det var Niels Aall som fikk bygget hovedgården. Da den sto ferdig i 1807, tjente den til å begynne med som sommerresidens for Aall-familien. Men fra 1830 bodde eierne på Ulefoss. Niels Aall eide og drev bruket fram til 1840. Da overtok Hans Aall. Han ble avløst i 1864 av sin sønn, Niels Aall. Han satt som eier og leder av bruket fram til 1901 og var arbeidsgiver for de fleste barna i denne undersøkelsen.

I 1840 var det cirka 40 arbeidere ved sagbruket. I 1898 var dette tallet steget til cirka 100. Sagbruksarbeid var ukvalifisert arbeid, og sagbruksarbeiderne var ufaglærte. Kunnskapen om arbeidet bygde på praktisk erfaring, og opplæringen gikk fra mann til mann og fra den ene generasjonen til den neste. Arbeiderne ble i hovedsak rekruttert fra et lokalt og avgrenset arbeidsmarked, ofte blant brukssamfunnets egne folk og arbeiderfamilienes barn. Sagbruket var et avgrenset samfunn med egen tellingskrets i folketellingen. I denne tellingskretsen var det 241 personer i 1865. I 1900 var dette tallet steget til 328.¹⁴

Den omfattende industrielle virksomheten preget Ulefoss-samfunnet sosialt og kulturelt. For det første var det tidlig en stor arbeiderbefolkning i et jordbrukssamfunn der befolkningen ellers besto av bønder, husmenn, innerster og tjenestefolk:

¹³ S. Ytterbøe (1957 I): 204-205.

¹⁴ Folketellingene sagbrukets tellingskrets 1865 og 1900.

TABELL 1. BRUKS- OG VERKSBEFOLKNING. ANTALL OG
ANDEL AV DEN SAMLETE BEFOLKNING I HOLLA
HERRED I 1801 OG 1891

1801: 587 (26%)

1891: 1200 (32%)

Kilde: S. Ytterbøe (1957 I).

For det andre var bruks- og verkssamfunnene små og paternalistiske samfunn. De var "totalsamfunn", tette og avgrensede og kjennetegnet ved geografisk nærhet mellom eiere og bruksbefolkningen, sosial avstand og personlig og vilkårlig kontroll og disiplin.

DET PATERNALISTISKE BRUKSSAMFUNNET.

"Patrioten- og Menneskevennen - sine Undergivnes Æmme Forsørger -
Min og Mine Elsktes Velgjører - Hædres ved denne Støtte".¹⁵

Det var forvalteren ved Ulefos Brug som ville hedre brukseieren med denne hyllesten. Den sto som en inskripsjon på en av kakkelovnene i forvalterboligen på Lille Ulefoss og skulle være en overraskelse til Niels Aall da han kom tilbake fra Eidsvoll i 1814. Inskripsjonen kan stå som en illustrasjon på forholdet mellom brukseieren og den ansatte i et paternalistisk brukssamfunn. Underordning og forsørgelse var noen av de viktigste kjennetegnene ved dette forholdet. Den "velgjørende og æmme" forsørgelse omfattet den ansatte og hele hans familie.

Det paternalistiske arbeids- og forsørgelsessystem var en vanlig ledelsesstrategi i tradisjonelle arbeidermiljøer. Paternalismen nedfelte seg i selve livsformen i de gamle bergverks- og bruksindustrimiljøene.¹⁶ I det paternalistiske brukssamfunnet inntok arbeidsgiveren en "farsrolle" i en "familie" som omfattet hele brukssamfunnet fra bunn til topp. Det var et sosialt system der han var herre

¹⁵ H.K. Stæffens (1908): 486.

¹⁶ Om paternalisme og brukssamfunn, se Edvard Bull (1958): 65-67 og Knut Kjeldstadli (1985). Se også Ingar Kaldal (1994 a): 305.

og hersker. "Faderens" forhold til de underordnede hadde flere trekk. Forholdet var personlig. Forbindelsen til arbeiderne strakk seg ut over livet på arbeidsplassen. Relasjonene var autoritære; de var ovenfra og ned. Men lederen var også ansvarlig. Det ble sørget for arbeiderne og deres familier. Forbindelsene var direkte og ga muligheter for en utstrakt og vilkårlig kontroll.

Kjernen i paternalismen besto i å etablere et gjensidig bytteforhold. Arbeidsgiverens bidrag var å yte ansvar og forsørgelse overfor sine underordnede som på sin side bidro med å være disponible, underdanige og lojale. Lojalitetsbåndene gikk vertikalt og på tvers av klasseskillene. Byttet var ujevnt og sementerte de store sosiale forskjellene. Paternalismen virket til å få ulikhetene, den sosiale underordningen og utbyttingen til å framstå som naturgitt og rettmessig.¹⁷

Paternalismen ble bygget på ulike måter. En måte var den materielle. Arbeid ble lønnet i penger eller naturalia. Det kunne være varer som ikke ble produsert innenfor arbeidernes egne hushold: tobakk, kaffe, sukker, salt og krydder. Det var også korn fra brukets kornmagasin. Arbeiderne fikk dessuten brød, melk og mel fra gården.¹⁸ Systemet med lønn i naturalia ble avviklet etter 1860, og i følge gamle sagbruksarbeidere eksisterte det ikke på slutten av århundret. Men enten lønnen ble betalt i penger eller varer kom ofte arbeiderne i gjeld til brukseieren.¹⁹ Gjelden fremmet avhengighet, men avhengigheten var gjensidig. Det var også i brukseierens interesse at arbeideren skulle være i stand til å skjønne sin gjeld. Arbeidsgiverens ansvar for arbeiderens og familiens levebrød, var en varig forpliktelse. Den varte gjennom hele året, fra år til år og fra generasjon til generasjon. Det måtte sørges for arbeid året rundt, i lav- som høysesong og i gode som dårlige tider. Når saga sto fra jul til slutten av februar, ble arbeiderne satt til arbeid i skogen, på høvleriet, med reparasjoner på gården eller iskjøring. I begynnelsen av 1860-årene ble det til og med satt i gang skipsbygging på Ulefos Brug. Da hadde utbygging av slusene knyttet Norsjø til kysten via vannveien. Skipsbyggingen var trolig et tiltak for å sysselsette arbeiderne om vinteren. Det ble bygget store skuter og gjerne en skute i løpet av

¹⁷ Knut Kjeldstadli (1985): 15-16.

¹⁸ Hovedbøker for arbeiderne ved Ulefos Sagbrug 1844-1860.

¹⁹ Det ser ut som gjeldsdannelse var en del av arbeidssystemet ved de gamle brukene og verkene. Ingeborg Fløystad finner for eksempel at gjeld var en helt vanlig foreteelse ved Baaseland/Næs jernverk på 1700-tallet. Se Ingeborg Fløystad (1979): 350.

vinteren, forteller Tjøstolv Kristensen: "Ja, da lissom om vinteren, når det blei lite arbe, så hadde de bestandig å bygde ei skute."²⁰

Det dreide seg ikke bare om levebrød. Brukseieren kunne også yte av sin velvilje for andre formål. I 1883 ble det stiftet skytterlag på Ulefoss, og "i 1885 overlot godseier Niels Aall oss sin eiendom, Bjørndalen, gratis til skytterbane. Det var stor av verdi for laget", forteller Hans Olsen Solvold.²¹ Sett på bakgrunn av skytterlagenes tilknytning til venstrebevegelsen i Norge, kan man undre seg over at Niels Aall støttet laget på denne måten. Men skytterlaget på Ulefoss var ikke politisk, fortelles det.²²

I det paternalistiske samfunnet ble det sørget for hele familien. Arbeiderfamilien bodde i brukseierens boliger, barna fikk arbeid på bruket eller gikk på den private bruksskolen og ved sykdom fikk familiene støtte fra brukets egen sykekasse. Bruket hadde en egen legeordning som omfattet alle medlemmer av brukssamfunnet.

Paternalismen ble også bygget med følelser. Arbeiderne og familiene deres ble innlemmet i jubileumsfeiringer og deltok ved høytidene oppe på hovedgården. Det fortelles at formannen på sagbruket med kone og to døtre feiret julen der i 1896,²³ og "ellers når brukseieren giftet bort ei datter eller det var sølvbryllup, var arbeiderne oppe og danset og drakk og spiste med."²⁴

Brukseierens kone var mor i den paternalistiske familien. Vertikale og følelsmessige relasjoner ble knyttet også til mor. Da fru Charlotte Aall døde i 1908, la en forhenværende arbeidsformann ned en sølvkrans(!) på båren fra alle arbeiderne.²⁵ Denne handlingen kan tolkes som et uttrykk for lojalitet, ærbødighet og hengivenhet.

Det å feire og sørge sammen knyttet sterke bånd. Høy og lav, voksne og barn, kvinne og mann var del av et skjebnefellesskap. De var alle i samme båt. 100-års jubileet for Aall-slektens overtakelse av Ulefoss Brug i 1882 ble markert

²⁰ Tjøstolv Kristensen, født 1859.

²¹ Hans Olsen Solvold, født 1865.

²² Samme.

²³ Sigmund Skard (1972): 105.

²⁴ Reinhardt Halvorsen, født 1875.

²⁵ Sigmund Skard (1972): 97.

med stor festivitas, og samtlige arbeidere og funksjonærer deltok ved den store middagen. Det ble skålt, og Niels Aall hedret arbeiderne i sin jubileumstale:

"Altså idag, for 100 aar siden knyttedes det Baand, som binder os sammen, Arbeidere! Det ligger alvor, men ogsaa rige løfter i at mindes dette. Enhver og især vi Ældre ved, at disse 100 aar bragte mang en kamp og mange tunge timer saavel for Husbond som for Arbeidere. (...) Med Tak og Tillid til ham, der fordrer Troskab af os, enhver i sit Kald, ville vi freidig staa hverandre bi, og enhver gjøre vort til, at saalenge Gud vil, der paa Ulefos kan findes et lykkeligt Samfund".²⁶

Arbeidernes lojalitet og troskap strakte seg ikke bare til brukseieren og hans familie, men like til kongen. Året var 1882, og Norge var en sydende gryte av politisk mobilisering i forbindelse med det stortingsvalget som skulle avgjøre riksretten. I denne situasjonen og med bakgrunn i jubileet henvendte sagbruksarbeiderne på Ulefoss seg til kongen med et telegram som lød slik:

"Med Deres Excellences Bifald bedes Hans Majestæt i Underdanighed forebragd 150 ærlige Arbeidere samlede i festlig lag paa Ulefos i Anledning af 100 Aarsdagen siden Eiendommen kom i Familiens Besiddelse, udtalte nu sin oprigtige, Gud bevare Kongen".²⁷

Kontakten mellom konge og sagbruksarbeidere må ha hatt samfunnspolitiske dimensjoner. Kongen benyttet anledningen til å knytte forbindelser med norske arbeidere. Han svarte tilbake og hedret de dyktige og hederlige arbeidere ved å sende tilbake lykkeønskninger, takk og hilsen. Sammen sto de: kongen, brukseieren og arbeiderne. I brukssamfunnet ble medlemmene knyttet sammen av en felles historie, et felles ansvar og de gjensidige forpliktelser. Ved jubileumsfeiringen ble fellesskapet beseglet med et løfte og en ed om at alle skulle stå hverandre bi.²⁸

Arbeidernes deltakelse hadde en sosial mening, og viser hvordan det paternalistiske brukssamfunnet ble bygget med flerstrengete økonomiske, sosiale

²⁶ H.K. Stæffens (1908): 489.

²⁷ Aftenposten, 30. november 1882.

²⁸ Samme

og kulturelle bånd der gjensidig avhengighet, autoritet og lydighet, takknemlighet og hengivenhet ble tvunnet sammen i komplekse sosiale og kulturelle relasjoner. Paternalismen var en livsform og omfattet alle, og barna var en integrert del av dette samfunnet. Tidlig i livet tok de del i arbeids- og sosialt liv. De ble sosialisert inn i paternalismens tradisjoner og verdier. I en omfattende prosess, der barnet var påvirket og selv påvirket, ble normer og mentalitet internalisert. Barnet hadde en sentral posisjon i reproduksjonen av paternalismen for "samfunnsutviklingen - selve den historiske utvikling" foregikk ved en overføring av erfaringer og samlivsmønstre fra generasjon til generasjon med barnet som selve bindeleddet.²⁹ Barnearbeidet må derfor sees og forstås innenfor rammene av brukssamfunnets kultur og sosiale struktur.

²⁹ Se sitatet av Edvard Bull over: 1.

PORSGRUND PORSELÆNSFABRIK.

Porsgrund Porselænsfabrikk var en nyere bedrift. Den ble etablert i 1885 med produksjonsstart i 1887. Fabrikken var da, og har siden vært, den eneste av sitt slag i Norge.

Det var flere grunner til at det ble etablert en større industribedrift for produksjon av porselensvarer i Porsgrunn i 1885. Næringslivet i Porsgrunn i 1880-årene var preget av stagnasjon og stillstand. Skipsfart, skipsbygging og trelasthandel, som var byens hovednæringer, var inne i en lavkonjunktur. Under høykonjunkturen ti år tidligere ble det registrert 14 til 15 verft langs Porsgrunnselven med tre til 400 mann i arbeid, og i januar 1875 var det under bygging ti skuter ved verftene i Porsgrunn.¹ I 1883 gikk ikke ett skip av stabelen i byen. Samtidig vokste byens befolkning. Den økte fra nærmere 2800 mennesker i 1865 til omkring 5000 i 1900.² Lavkonjunktur og befolkningsøkning førte til en økende arbeidsledighet som berørte både voksne og barn. "Det blev knapt med fortjenesten i de tider både tillands og tilvands så folk måtte hjelpe seg på så mange måter", kunne Severin Bertiniussen fortelle.³ Arbeiderfamiliene i Porsgrunn hilste derfor nyetableringene på 1880-tallet velkommen.

1880-årene ble et ti-år med mange nyetableringer i Porsgrunn. Det utviklet seg et variert og sammensatt næringsliv og et arbeidsmarked som bød på nye muligheter for byens befolkning. I 1882 ble Porsgrund Gjærfabrikk etablert, lenge den eneste gjærfabrikk i landet. Dernest kom Norrøna fabrikk i 1883. Den produserte brynesteiner av stein fra Eidsborg. Sammen med Porsgrund Baandfabrik i 1889 og Den norske knappefabrikk i 1890 var disse etableringene uttrykk for at 1880-årene ble en blomstringstid for industrien i Porsgrunn til tross for - eller kanskje snarere på grunn av - lavkonjunkturen. Det mangler kilder som kan besvare spørsmålet om hvorvidt barna arbeidet ved disse virksomhetene. Men med etableringen av Porsgrund Porselænsfabrik i 1885 fikk barna nye

¹ Joh. Tønnessen (1957): 320.

² Carl Lund (1907): 63.

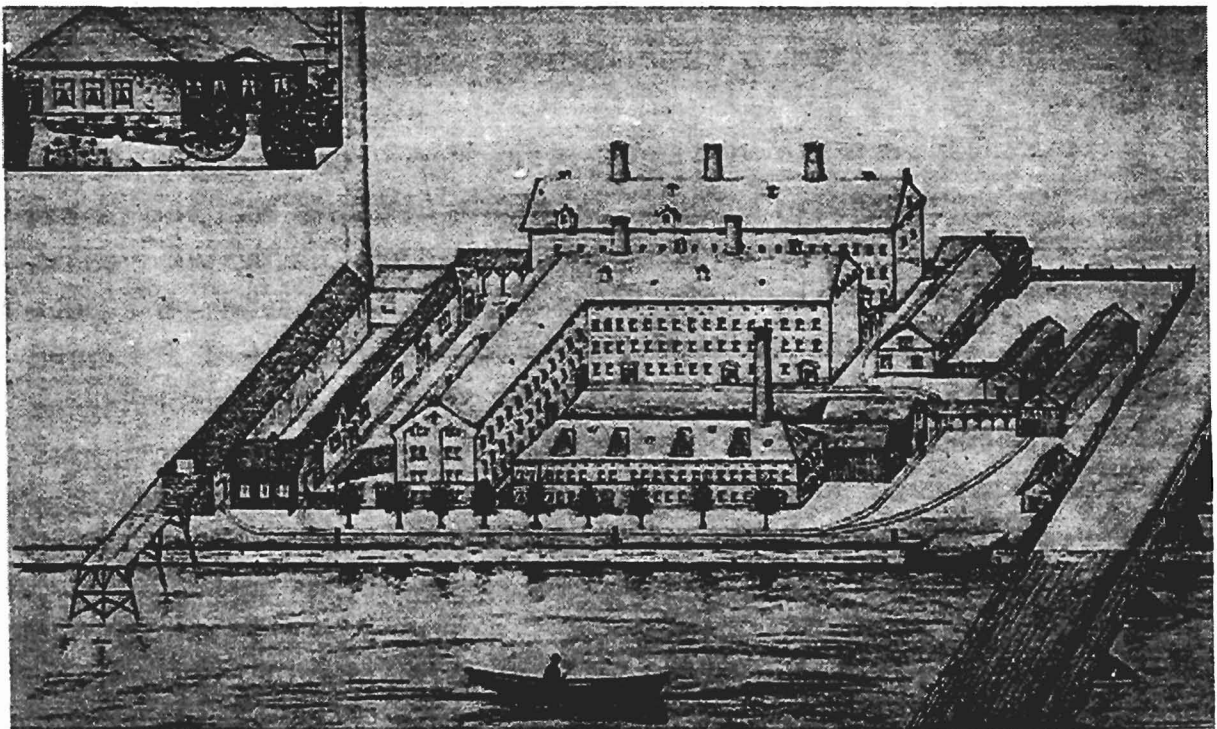
³ Sitert etter Alf Bøe (1967): 24.

arbeidsmuligheter. Severin Bertiniussen var en av dem som benyttet seg av muligheten. Han hadde tenkt å gå til sjøs slik som faren og som de fleste av hans jevnaldrende, men begynte i stedet på porselensfabrikken, 12 år gammel:

"Jeg hadde som de fleste andre tenkt å ta til sjøs, men så kom Porselænsfabriken i 1887. Det var jo en helt ny bedrift som vi syntes bød på store muligheter, og jeg som bestandig hadde interessert meg for tegning og maling, søkte og fikk plass i maleriet".⁴

BYEN OG BEDRIFTEN

Porselensindustrien reiste seg bokstavelig talt på grunnen til en skipsbyggingsindustri i krise. Store, massive fabrikkbygninger i teglstein ble bygget der hvor det tidligere hadde vært skipsbyggings- og trelastvirksomhet. I stedet for bord og plank, ble det nå skipet ut finere porselen til nære og fjerne markeder.

Tegning av Porsgrund Porselænsfabrik, antagelig fra 1890-årene.

⁴ Samme.

Porselen var en forbruksvare, men også et kunsthåndverksprodukt. Selve produksjonen hadde en posisjon mellom et tidkrevende, tradisjonelt kunsthåndverk og en mer effektiv serie- og masseproduksjon. Det hadde sin bakgrunn i at porselen opprinnelig bare ble brukt blant det europeiske aristokrati, men med den industrielle revolusjonen fikk det et større marked i det nye og bredere middel-klassesjiktet som på denne tiden styrket seg økonomisk og hadde sosiale ambisjoner. Det var helt klart fra starten av at porselensproduksjonen her hjemme ble rettet mot et bredt sjikt av middelklassehusholdninger. Fabrikken i Porsgrunn skulle produsere bruksporselen. Etter de tre første driftsår var antallet modeller oppe i 800, og det var hovedsakelig modeller for å produsere hverdagsvarer. Men det ble også satset på en liten samling prydgjenstander og noen få eksklusive bruksmodeller.⁵

Bedriften hadde både en lokal og en internasjonal orientering. Maskineriet ble levert fra tyske spesialfabrikker, og fabrikasjonen ble drevet etter tysk metode. En del av arbeidskraften var utenlandsk, og varene ble spredt på et lokalt, nasjonalt og internasjonalt marked. Initiativet til å starte porselensproduksjon i Porsgrunn var imidlertid lokalt og investeringer og kapital like så. De fleste menneskene i bedriften hadde dessuten et lokalt opphav. I samspillet mellom et lokalt miljø og tradisjoner og impulser utenfra fant første brenning sted den 10. februar 1887.⁶

Det knyttet seg store forventninger og optimisme til den nye industrien blant byens befolkning. Den fulgte interessert med i byggeprosessen. Interessen var så stor at det ble klaget til politimesteren over publikums plagsomme nysgjerrighet. Den hindret arbeidet på byggeplassen.⁷ Interessen la seg ikke da fabrikkbygget sto ferdig. Like etter at produksjonen hadde startet opp i februar 1887, rykket fabrikkens ledelse inn en annonse i lokalavisen Grenmar, med opplysninger om hvordan besøkene til fabrikken skulle reguleres. Med inngangspenger og åpning for publikum en dag i uken skulle "den sterke

⁵ Alf Bøe (1967): 103.

⁶ Porselensposten nr. 2 (1954): 2.

⁷ Alf Bøe (1967): 22.

Tilstrømningen af Tilskuere til Fabriken" begrenses. Inntektene skulle brukes til veldedige formål for fabrikkarbeiderne.⁸

Det utviklet seg tette bånd og et nært og positivt forhold mellom lokalsamfunn og bedrift. Byens eneste avis, den konservative lokalavisen, Grenmar, omtalte bedriften i rosende vendinger. Det ble skrevet om den "storartede og tidsmessige bedrift" og om en fabrikkvirksomhet "der baade i sin Almindelighed og specielt i technologisk Henseende frembyder saa meget af Interesse".⁹

Etableringen hadde gitt arbeid og håp til et samfunn i krise. "Fabrikken", som den kom til å hete, fikk en sentral posisjon i porsgrunnfolks bevissthet, og byen oppfattet seg etter hvert som "porselensbyen".¹⁰ Særlig fikk bedriften betydning i vestsidesamfunnet som på mange måter var et eget og avgrenset lite samfunn, geografisk og kulturelt. "Vessia" var uten broforbindelse fram til 1891, og dette la grunnlaget for en egen "vessiekultur", en identitet som vokste fram av bydelens tilknytning til sjøen og sjøfarten og etterhvert ble knyttet til det faktum at byens stolthet og landets eneste porselensfabrikk befant seg nettopp her.¹¹ Bydelen utgjorde dessuten en perefieri i forhold til østsiden hvor byens administrative sentrum befant seg. Denne posisjonen som utkant virket også identitetsskapende.

Etablerer og leder, Johan Jeremiassen, bidro til å binde bånd mellom bedriften og byen. Han engasjerte seg i det lokale styre og stell og satt både i byens skolekommisjon og formannsskap fram til sin død i 1889. Gjennom arbeidet i skolekommisjonen kom han i kontakt med byens skolebarn og foreldrene deres. Det sier noe om hans posisjon i byens omdømme at da han døde - altfor ung - i 1889, foregikk begravelsen under:

⁸ Grenmar nr. 21, 1887.

⁹ Grenmar nr. 95, 1887.

¹⁰ Joh. Tønnessen (1957: 369).

¹¹ Christian Abrahamsen (1991).

"overordentlig stor og almindelig Deltagelse. Baade fra Byen og Omegnen samt ellers langveisfra var fremmødt en talrig Forsamling, saa Ligfølget var vel et af de største, der har været at se her i Porsgrund."¹²

LEDELSE OG EIERE OG ARBEIDERE.

I møtet mellom det hjemlige og utenverdenen ble den lokale kulturen - i og utenfor bedriften - formet. På arbeidsplassen vokste det fram flere kulturer som eksisterte side om side og som var betinget av skiller i arbeidsstokken med hensyn til kjønn, alder, lønn og kvalifikasjoner. Man kan likevel snakke om én arbeiderkultur som ble konstituert som relativt stabile og felles mønstre av mening blant arbeiderne.¹³ Man kan også snakke om en bedriftskultur som i større grad var definert og formet av bedriftens ledere.

Gründeren og bedriftens administrative leder de første årene, Johan Jeremiassen, spilte en sentral rolle i utformingen av bedriftskulturen. I kraft av sin posisjon som etablerer og leder de første årene var det han som definerte rammene omkring arbeidet. Johan Jeremiassen var født i Kviteseid i 1843. Hans far var lærer og bestyrer for Kviteseidseminaret. Johan orienterte seg i en annen retning; mot handel og næringsliv. Han viste seg å ha forretningstalent. I 1860-årene overtok han en egen manufaktur-forretning i Kristiania, og i 1870 etablerte han seg i Porsgrunn. Her gikk han inn i skipsbygging og rederivirksomhet og drev dessuten med handel og iseksport. I 1887 var han en av Porsgrunns rikeste menn med formue på over 300 000 kroner og inntekt omkring 30 000 kroner.¹⁴

Men Johan Jeremiassen hadde svak helse, og han reiste flere ganger til Tyskland for kuropphold. I 1882 var han i Karlsbad, og der ble han oppmerksom på eksporten av kvarts og feltspat fra Norge til tyske porselensfabrikker. Ideen om å utnytte disse råstoffene hjemme ble utviklet. De fantes i distriktene rundt Porsgrunn. Her fantes dessuten tomter og havn.

¹² Grenmar nr. 14, 1889.

¹³ Knut Kjeldstadli (1996): 6.

¹⁴ Skatteligningen for 1887. I Grenmar nr. 49, 1887.

I 1884 ble det sendt ut aksjeinnbydelse, og i 1885 ble Porsgrunds Porselænsfabrik konstituert som et aksjeselskap med en aksjekapital på 176 000 kroner. Senere ble det tegnet nye aksjer, og den samlede aksjekapital var i 1887 på 200 000 kroner. Verdien av grunnen og bygningene beløp seg til 30 000 kroner.¹⁵

Kapitalgrunlaget for porselensfabrikken hadde to hovedutspring som egentlig var ett og det samme. Det var redernæringen, og det var familien Knudsen. I 1870 hadde Johan Jeremiassen giftet seg med Serine Knudsen og kom slik inn i Porsgrunds ledende skipsfartskretser. Hans svigerfar, Christen Knudsen, hadde arbeidet seg opp til skipsreder og hadde en betydelig formue. Hans to svogre, Jørgen og Gunnar Knudsen, var begge framgangsrike næringslivsmenn innenfor skipsfart og industri. Gunnar Knudsen skulle etter hvert spille en sentral rolle i moderniseringen av norsk næringsliv og ble senere statsminister i Norge. Ikke minst fikk han betydning for ledelsen av porselensfabrikken, særlig etter Johan Jeremiassens død i 1889. Søsteren, Serine, viste også stor interesse for bedriften etter mannens død.¹⁶

Kombinasjonen av driftighet og solid kapital ble en lykkelig forening på flere måter og ga resultater for det lokale næringsliv. Familien Knudsen gikk kapitalsterkt inn i bedriften. Skipsreder Christen Knudsen eide 40 aksjer, skipsreder Gunnar Knudsen 20 aksjer og skipsreder Jørgen Knudsen ti aksjer. Tilsammen satt familien Knudsen med en femtedel av aksjene. Johan Jeremiassen hadde i utgangspunktet bare tre aksjer, men etter at aksjekapitalen på ny ble utvidet i 1888, hadde han en aksjepost på 122.¹⁷ Etter at Johan Jeremiassen døde i 1889 og etter en nytegning i 1892 på 278 aksjer, var det enken Serine (Knudsen) Jeremiassen som satt med den største aksjeposten.¹⁸

¹⁵ Grenmar nr. 39, 1887.

¹⁶ Med seg i representantskapet hadde Johan Jeremiassen Gunnar Knudsen (skipsreder), A.P. Wright (skipsredersønn og næringsdrivende), E. Rasmussen (skipsreder), H.C. Hansen (skipsreder), G.M. Larsen (sakfører) og E. Hesselberg (næringsdrivende). Copibog 1885-1919: 246.

¹⁷ Alf Bøe (1967): 16.

¹⁸ Copibog 1885 - 1919: 246.

Som formann i representantskapet var Johan Jeremiassen bedriftens administrative leder fram til sin død i 1889. Den faglige og tekniske ledelsen lå under den tyske direktøren, Carl Maria Bauer. Bauer hadde høyskoleutdanning i kjemi fra Tyskland og satt inne med den grunnleggende teoretiske utdanning. Dessuten var han medlem av en tysk keramikerkrets med røtter langt tilbake. I generasjoner hadde kunnskaper og erfaringer blitt overført fra slektsledd til slektsledd. Det var kunnskaper om blandingsforhold, brenning, glasurer, ovner og temperaturer. Da Bauer kom til Porsgrunn som 30-åring, hadde han tidligere ledet byggingen av en fabrikk for elektrisk porselensmaterieell i Russland og vært teknisk leder ved en porselensfabrikk i Tyskland. Bauer planla og ledet oppbyggingen av fabrikk i Porsgrunn.¹⁹

Med Bauer som direktør, hadde Johan Jeremiassen knyttet den høyeste faglige kompetanse innenfor porselensproduksjon til bedriften i startfasen. Med Bauer i ledelsen var også målet for porselensproduksjonen i Porsgrunn gitt. Det skulle satses på høykvalitetsvarer.

Sammen utgjorde Jeremiassen og Bauer den duo som skulle lede bedriften under oppbyggingen og i de første driftsårene. Dette var en kombinasjon av forretningstalent og faglig høyt skolert og erfaren kompetanse. Samarbeidet mellom dem var trolig svært godt. Men da Johan Jeremiassen døde i 1889, overtok Gunnar Knudsen som formann i representantskapet og fungerte som arbeidende styreformann. Fra da av var det tydeligvis slutt på det gode samarbeidet mellom teknisk og administrativ leder. Knudsen anklaget Bauer for at bedriften ikke oppnådde de ønskelige resultater:

"Når desuagtet resultatet viser underskud, er dette en så trist erfaring, at man må nødvendigvis gå ut fra, at de principer, hvorefter bedriften har været ledet, ikke har passet for vore forhold. Den hidtil fungerende leder af fabrikk herr direktør Bauer har derfor fundet seg opfordret til at søge sig entlediget."²⁰

¹⁹ Alf Bøe (1967): 18 og 19.

²⁰ Sitert etter Alf Bøe (1967): 31.

Bauers opphold i Porsgrunn ble kortere enn ventet. Han forlot fabrikkene i 1890 og reiste tilbake til Tyskland der han ledet oppbyggingen av en av Rosenthals mange porselensfabrikker.

Konflikten mellom Bauer og Knudsen var en konflikt mellom moderne, forretningsmessige prinsipper for porselensproduksjon og tradisjonelle, håndverksmessige prinsipper med store krav til kunstnerisk nivå og kvalitet. Gunnar Knudsen var en framtidsrettet og markedsorientert bedriftsleder. Han var opptatt av lønnsomhet og ville ha en direktør som var merkantilt utdannet. Han mente også at lønnsnivået var for høyt i den unge bedriften. Omleggingen tok sikte på å redusere lønnsutgiftene. Det gjaldt blant annet utgiftene til direktørlønn. Bauers høye kvalifikasjoner gjorde at han krevde høy lønn.

Dessuten ville Gunnar Knudsen legge om produksjonen fra produkter med høy produktmessig og kunstnerisk kvalitet til "kurante og simplere varer for det store forbrug". Slik ville han at bedriften skulle gjøre seg uavhengig av den høyt kvalifiserte arbeidskraften både i ledelsen og i produksjonen.²¹ Ved å sette standarden for varene lavere, ville også vrakprosenten bli mindre.²² Her lå grunnlaget for konflikten. Knudsens lønnsomhetsstrategi gikk på tvers av Bauers kvalitetssatsning. Kampen mellom ulike strategier innenfor bedriftens ledelse fikk betydning for arbeiderne. Valg av strategi påvirket kravet til kvalifikasjoner og sammensetningen av arbeidsstokken både når det gjaldt alder og kjønn.

Etter at Gunnar Knudsen overtok som formann i representantskapet i 1889, ble det ansatt en fabrikkmester av lavere grad. Omleggingen var betinget av økonomiske problemer. Gunnar Knudsens sto overfor en stadig økende driftsgjeld. Selv om driften ga overskudd både i 1887 og 1888, steg driftsgjelden fordi nye lån ble tatt opp til utvidelser og opprettholdelse av driften. Lånene ble tatt opp samtidig med at aksjekapitalen ble utvidet.²³ Omleggingen ga ikke store resultater økonomisk, og etter en kortere periode med en fabrikkmester av lavere

²¹ Om de høye faglige kvalifikasjonene i produksjonen, se kapittel 4.

²² Alf Bøe (1967): 31.

²³ Alf Bøe (1967): 30.

grad ble ledelsen delt med en teknisk bestyrer og en administrativ leder fram til 1901. Fra 1901 var det igjen én direktør, den tekniske lederen.²⁴

Gjennom 1890-årene var driften usikker med lave overskudd og år med underskudd. Foruten 1889 var også 1891 og 1894 underskuddsår. Fra slutten av 1890-årene ble det imidlertid jevn drift og gunstige avsetningsforhold. Mellomriksloven ble opphevet i 1897. Bedriftens ledelse hadde fryktet at dette ville ramme porselensfabrikken ettersom halvparten av porselensproduktene gikk til det svenske markedet. Men selv om det svenske markedet nesten ble stengt for varer fra porselensfabrikken, ble nå det norske markedet uten konkurranse fra svenske varer. Alt i alt kom bedriften godt ut av mellomrikslovens opphevelse.

Jeremiassen, Bauer og Knudsen deltok i formingen av bedriftskulturen på ulike måter ut fra ulik erfaringsbakgrunn og posisjon i bedriften. På samme måte bidro arbeiderne til å forme arbeiderkulturen. Ved første lønnsutbetaling i 1887 var det ført opp 21 arbeidere i protokollen. Uken etter var det 28 arbeidere. Mange var fagarbeidere: dreiere og malere. De kom fra Tyskland, Bøhmen og Danmark: Wassler, Böhssler, Geyer, Grüber og Marx. I Tyskland hadde læreguttene fem års læretid med obligatorisk tegneskole to ganger i uken for malerlærlingene. Etterpå fulgte svennevandringen. Christian Grohs hadde vært på vandring i Tyskland før han kom til Porsgrunn. Han understreket at vandringen var et helt sentralt, men slitsomt innslag i den tyske håndverkskultur:

"Jeg likte ikke særlig å være håndverkgesell, for det ble mye labbing av det, og det var ikke alltid de hadde bruk for en mann. Etter en del jobbing kom jeg endelig fram til Gotha i Oberhausen i Rhinland og fikk iallfall arbeid så lenge at jeg fikk hvile bena."²⁵

Fagarbeiderne hadde sett og erfart mye før de kom til Porsgrunn. Disse erfaringene tok de med seg inn i bedriften. Her ble de ført videre, blant annet ved å lære opp unge gutter i faget.

Porselensfabrikken var en mannsarbeidsplass til å begynne med. Det var bare menn i lønnsprotokollen; ufaglærte norske og faglærte utlendinger. Etter tre uker kom kvinnene inn i bedriften. Det var ofte kvinner som var gift med de

²⁴ Alf Bøe (1967): 33.

²⁵ Porselensposten nr. 5, 1948.

mannlige arbeiderne, særlig fagarbeiderne.²⁶ Man kan tenke seg at mennenes fagarbeiderstatus åpnet veien for kvinnene inn i bedriften. Når også arbeidernes barn ble tatt inn i bedriften, ble det nærmest en familierekuttering til arbeidet.²⁷

De kvinnelige arbeiderne var både utenlandske og norske, og de hadde forskjellig ufaglært arbeid i pusseriet, støperiet og trykkeriet. Etter hvert fikk de også opplæring på maleriet. I 1892 meldtes om en arbeidsstokk på 106 arbeidere, derav 58 kvinner.²⁸ Porselensfabrikken var blitt en betydelig kvinnearbeidsplass. Heretter svingte arbeidsstokken mellom to og tre hundre fast ansatte kvinner og menn. Senere, da bedriften utdannet sine egne fagarbeidere, ble det ansatt porsgrunnsfolk for det meste.

Det var stor forskjell innad i arbeidsstokken med hensyn til arbeidernes lønn og status. En dreier tjente mellom 1100 og 1600 kroner i året. En maler lå mellom 1000 og 1800 kroner. Brennerne tjente fra 1100 til 1200 kroner, og kvinnene i de forskjellige avdelingene tjente fra 250 til 750 kroner i året.²⁹ Det var også store forskjeller i status mellom faglært og ufaglært arbeidskraft. Lærlingene sa "De" til fagarbeiderne. Og det var forskjeller mellom avdelingene. Maleriet var det fineste. Der gikk malerne med slips på arbeidet.³⁰ Nederst i hierarkiet befant tomtearbeiderne, sjauerne, de fleste kvinnene og barna seg.

Kort tid etter etableringen hadde det altså dannet seg et sosialt hierarki og en arbeiderkultur på fabrikken der lønn, kvalifikasjoner, bakgrunn og erfaringer, alder og kjønn var bestemmende for posisjon, makt, sosiale relasjoner og arbeidernes oppfatning av egen og andres rolle og betydning innenfor bedriften. Arbeiderkulturen var en prosess og i stadig endring og det sosiale systemet i omforming. Med tiden ble hierarkiet flatere. Den tyske autoritære og maskuline kulturen med hard disiplin og sterk rangordning mellom arbeiderne ble mindre

²⁶ Lønnsprotokoll 1887-1889.

²⁷ Om denne rekrutteringen, se kapittel 3. Om familierekuttering, se også Knut Kjeldstadli (1985a): 21.

²⁸ Copibog 1885-1919: 238 og 400.

²⁹ Copibog 1885-1919: 407-412.

³⁰ Alf Bøe (1967): 53.

dominerende med en økende andel norske arbeidere og kvinner i arbeidsstokken. Slektsrekruttering og intern fagopplæring utviklet en mer egalitær struktur. Dette førte også barna inn i bedriften. Gjennom hele perioden arbeidet et varierende antall barn på fabrikk, flest gutter og noen jenter. Det er disse barna og det arbeidet de utførte det skal handle om videre. Også på porselensfabrikken må barnearbeidet forstås innenfor rammene av den lokale bedrifts- og arbeiderkulturen.

OPPSUMMERING: TO INDUSTRIBEDRIFTER OG TO ARBEIDERKULTURER I TELEMARK.

Ulefoss Sagbrug og Porsgrund Porselænsfabrik var to forskjellige bedrifter. Forskjeller i eiendomsform, produksjon og arbeidsprosesser, etablering og lokalisering dannet grunnlag for spesifikke bedrifts- og arbeiderkulturer. Men de to bedriftene var også like, og det som var tilsynelatende forskjellig, viser seg å ha visse likhetstrekk - og omvendt.

Ulefoss Sagbrug var på flere måter en tradisjonell og paternalistisk bedrift. Det var en gammel bedrift som bygde på flere hundreårs tradisjoner innenfor sagbruksproduksjon. Produksjonsmåter og arbeidsmiljø var knyttet til fortidens seige strukturer. Omlegging og endring preget ikke denne bedriften. Sagbruket var dessuten skjermet, geografisk og kulturelt. Jordbrukssamfunnet omkranset det, og valgmulighetene utenfor var få. Både lokalsamfunn og bedrift var preget av stabilitet og kontinuitet. Bedriften gikk i arv fra far til sønn gjennom generasjoner av eiere. Bedriften var personlig eiet og ledet, og eierne tilhørte en fåtallig, men mektig gruppe av norske godseiere. Bedriftseieren var nærværende og til stede både i bedriften og i det lokalsamfunnet bedriften var en del av. I dette samfunnet var de sosiale forskjellene store og synlige. Det sosiale systemet var en avgrenset og lukket enhet der alle medlemmer var del av et skjebnefellesskap og gjensidig avhengige av hverandre. Brukssamfunnet var et totalforsørgelsessystem knyttet sammen med sterke personlige relasjoner. Bolig, jord, skole, fattigvesen, lege og selve lønnsarbeidet knyttet hele arbeiderfamilien til bruket med flerstrengete sosiale og kulturelle bånd. At disse båndene strakte seg vertikalt i brukssamfunnet la grunnlaget for kontinuitet mer enn endring.

Porsgrund Porselænsfabrik hadde flere av den moderne og forretningsmessig ledet bedriftens kjennetegn. Det var en stor bedrift med nesten tre ganger flere ansatte, og de ansatte hadde med seg impulser og erfaringer fra

forskjellig slags arbeid og kulturer. I dette møtet oppsto en arbeiderkultur med elementer av både gammelt og nytt. Porselensfabrikken ble dessuten etablert på et tidspunkt da det var mulig å nytte industrialismens erfaringer og kunnskaper om produksjonsmåter, bedriftsøkonomi og ledelse. Grunnleggeren var en gründer. Det var tilgangen på kapital via giftemål som gjorde det mulig for ham å etablere ny industri. For øvrig startet han uten en erfaring eller utdanning som bandt ham til bestemte industritradisjoner. Selv om porselensproduksjon var basert på bestemte håndverksmessige tradisjoner, var bedriften den første av sitt slag i Norge. Dette ga muligheter for valg i utformingen av bedriften.

Eiendomsformen er sentral. Porselensfabrikken ble etablert som et aksjeselskap. Dette var en vanlig eiendomsform i nyere industribedrifter. I aksjeselskapet var eiersiden ofte upersonlig og fjern. Bedriftens øverste leder var en ansatt direktør. På porselensfabrikken var det flere direktørskifter i den første tiden. Den sterke stabiliteten og kontinuiteten som preget eier- og ledersiden på sagbruket, fantes ikke i samme grad på porselensfabrikken.

Det var også forskjeller i forholdet mellom bedriften og lokalsamfunnet. Porselensfabrikken var del av et lokalsamfunn som var åpnere og med flere arbeidsmuligheter enn brukssamfunnet. Fabrikken var plassert i et bysamfunn som på denne tiden utviklet seg til et industrisentrum. Den var en av mange industriarbeidsplasser. Folk kunne velge, og bedriften fikk ikke den samme dominerende posisjon i lokalsamfunnet som bedriften i det ensidige industrisamfunnet.

Det sosiale systemet artet seg også annerledes. Grunnleggeren av porselensfabrikken og familien Knudsen som var eiere av de største aksjepostene, var vel etablert på elvens østside i god avstand fra bedriften. De sosiale forskjellene mellom eiere og arbeidere i Porsgrunn var store, men det sosiale hierarkiet var ikke på samme måte synlig og til stede i "vestsidesamfunnet" som på Ulefoss.

Dessuten var produksjonsmåtene forskjellige. Sagbruksarbeid var ufaglært. Arbeiderne ble rekruttert lokalt og fikk sin opplæring i bedriften. Produksjon av kopper og tallerkener krevde høyt kvalifiserte fagarbeidere som i den første tiden ble hentet langveisfra.

De to bedriftene var altså forskjellige, men også like. Ved porselensfabrikken fantes også et personlig eier- og lederskap. Grunnleggeren selv og familien hans hadde i realiteten personlig en sterk posisjon på bedriften

og i byen til tross for at det var et aksjeselskap. Dette gjorde seg mest gjeldende i de første to årene, mens grunnleggeren ennå levet. Men enken, Serine, førte videre et sterkt engasjement for bedriften. Det gjorde også hennes bror, Gunnar Knudsen. Hans Andersen begynte på fabrikken i 1891. Han gir dette bildet av bedriften i denne tiden:

"Det var jo fru Serine Jeremiasen og Gunnar Knudsen som holdt det hele gaaende, ble det sagt. Jeg husker det stod et oprop, som begyndte slik: "Fabrikken føder mange munde" og oppfordret alle til at yde sit beste for at driften kunne lønne sig."³¹

Som på Ulefoss sto eiere og arbeidere sammen og løftet i flokk. Det utviklet seg dessuten et nært forhold mellom porselensfabrikken og lokalsamfunnet. Fabrikken lå i - og var del av - et relativt tett og avgrenset samfunn, geografisk og kulturelt. Porselensfabrikken ble en "vessiebedrift" og det var først og fremst på "vessia" man oppfattet seg som "porselensbyen". Etter en oppstartingsperioden med innhenting av fagarbeidere langveisfra, ble etter hvert porselensarbeiderne rekruttert fra et lokalt arbeidsmarked. Arbeidet gikk i arv fra en generasjon til en annen, og slektsrekrutteringen knyttet bedriften til lokalsamfunnet.

Innenfor fabrikkveggene sees også flere likhetstrekk. Begge bedrifter tilhørte et gammelt fabrikkssystem. Det er kjennetegnet av lav mekaniseringsgrad, liten grad av arbeidsdeling, lite byråkrati i arbeidsprosessen og stor grad av arbeiderkontroll med tempo og tidsbruk. Det var en enkel, "håndverksmessig administrasjon" basert på en ansvarlig autonomi. Det vil si at bedriften definerte målet, og arbeiderne valgte midlene i tråd med tradisjon fordi arbeidet var lettlært, som på sagbruket, eller kunne støtte seg på tradisjoner og arbeidsnormer i faget, som på porselensfabrikken.³²

Produksjonen var i en tidlig periode oppgaveorientert mer enn tidsstyrt. På porselensfabrikken produserte man i den første tiden til et visst kvantum var oppnådd, og så avsluttet man arbeidet. "Kjøret var som en selv ville," fortalte Eivind Rølland som begynte på porselensfabrikken så sent som i 1914. På

³¹ Hans Andersen, født 1877.

³² Knut Kjeldstadli (1985b): 10.

sagbruket var produksjonen knyttet til rytmene i naturen. Saga gikk så lenge det var vannføring i elven og stokker å skjære. Begge måter tilhørte en før- eller tidlig-industriell regulering av tempoet i arbeidet.³³

Begge bedrifter eksisterte i en økonomisk nedgangstid med skjerpede krav for å drive lønnsomt. Dette førte til produksjonsmessige endringer med omlegging til tremasseproduksjon på sagbruket og "enklere varer" på porselensfabrikken. Det gamle fabrikkssystemet preget likevel bedriftene gjennom hele perioden.

Begge bedrifter var plassert innenfor den samme regionen, Bratsberg amt. Sagbruket lå i et jordbruksområde midt i dette amtet. Porselensfabrikken lå i den nedre del av amtet i et område som skulle bli et av Norges mest industrialiserte. Det viktigste og avgjørende disse bedriftene imidlertid hadde felles, var i denne sammenhengen, at begge benyttet barn som arbeidskraft. Hvordan dette barnarbeidet artet seg i ulike bedrifter, arbeiderkulturer og lokalsamfunn innenfor den samme regionen og innenfor et delvis sammenfallende tidrom, er temaet i de neste kapitlene.

³³ Ifølge E.P. Thompson var arbeidet oppgaveorientert. Se E.P. Thompson (1967): 60.

KAPITTEL 3. BARNA I BEDRIFTENE

I dette kapitlet skal søkelyset settes på barna i de to bedriftene. Hvem var disse guttene og jentene som gikk ut i lønnet arbeid på sagbruket og porselensfabrikken og hvor mange var de? Hvor gamle var de da de startet i arbeidslivet? Hvordan hadde det seg at nettopp disse barna gikk ut i lønnet arbeid og hvilke familier sendte sine sønner og døtre avgårde på jobb? Det siste spørsmålet berører barnearbeidets sosiale og økonomiske grunnlag: Hvorfor arbeidet barna? Svaret kan søkes i sosiale og økonomiske forhold i familiene og i bedriften. Var det fordi familiene var nødstedte og/eller fordi bedriften hadde behov for billig arbeidskraft?

BARNEARBEIDERNE VED ULEFOS SAGBRUG: DEN SKAL TIDLIG KRØKES...

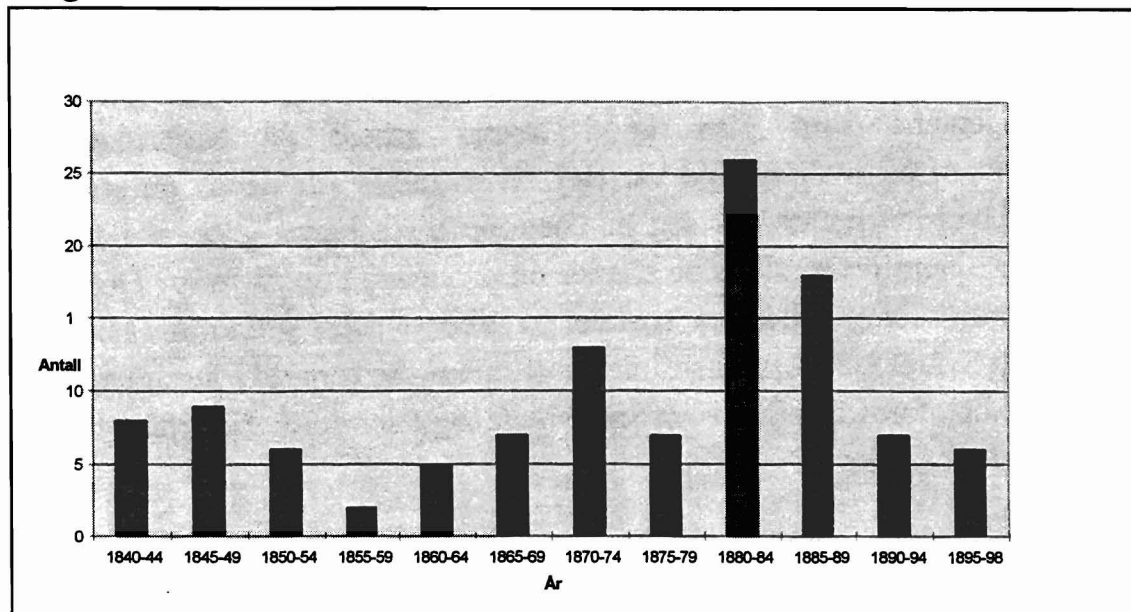
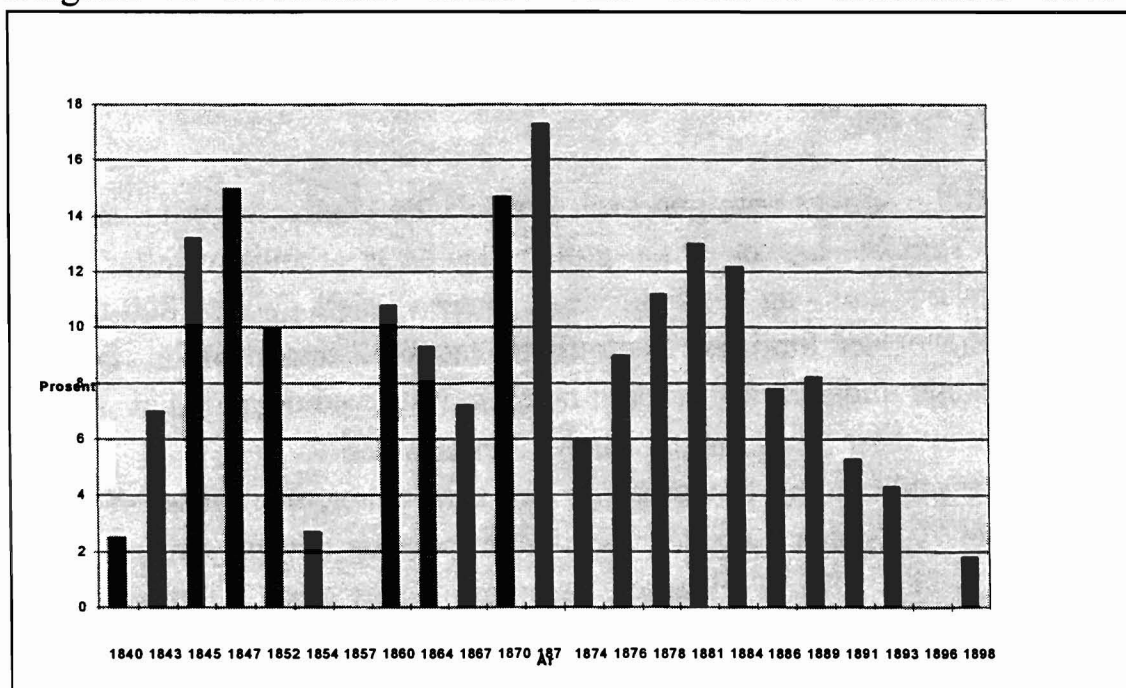
"Jeg var ikke mer enn 8 og 1/2 år gammel da jeg begynte og arbeide sammen med min far på sagbruket. Han var sagmester ved en av vasshjulsagene der."¹

Den skal tidlig krøkes som god krok skal bli. På Ulefos Sagbrug var det bare guttekroker som ble krøket. Disse guttene hadde et arbeidsliv felles med mange andre norske gutter - og betydelig færre jenter - i siste del av 1800-tallet. Statistiker og sekretær ved Statistisk Sentralbyrå, Jacob Neumann Mohn, fant at det var 3126 personer under 15 år i arbeid i norsk industri ved utgangen av 1875. Nesten 80 prosent av disse var gutter og rundt 20 prosent jenter.

Ved norske sagbruk- og høvlerier var det bare gutter, men absolutt flest barn. Her arbeidet 793 gutter - og det var mellom seks og syv prosent av hele arbeidsstokken - i 1875.² Hverken generelt eller på Ulefoss var sagbruksindustrien barneintensiv. I perioden fra 1840 til 1900 var det registrert tilsammen 114 gutter, i gjennomsnitt mellom syv og åtte prosent av arbeidsstokken, i Ulefos Sagbrugs lønningslister. Omfanget varierte gjennom perioden slik diagrammene viser:

¹ Hans Olsen Solvold, født 1865.

² Jacob Neumann Mohn (1878): 7-9.

Diagram 1: ANTALL BARN VED ULEFOS SAGBRUG PR. FEMÅR³Diagram 2: ANDELEN BARN VED ULEFOS SAGBRUG 1840-1898⁴

Kilde: Lønningslister Ulefos Sagbrug 1840-1900.

³ Antallet barn er alle barn i lønningslistene i femårs-perioden.

⁴ Det finnes ikke bevart lønningslister for alle år.

På begynnelsen av 1870-årene og gjennom 1880-årene var det mange gutter på sagbruket. De to årene 1870 og 1881 peker seg ut. Hvert av disse årene arbeidet til sammen ti gutter på saga. Det relative omfanget av gutter ved sagbruket var særlig høyt i årene på slutten av 1840-tallet og begynnelsen av 1850-tallet. Dernest var begynnelsen av 1860 - og 1870 - tallet og hele 1880-årene perioder med relativt mange gutter i sagbruksarbeid. 1872 var året med høyest andel gutter ved Ulefoss Sagbruk. Da var over 17 prosent av arbeidsstokken gutter under 15 år.

Gutter under 15 år var altså et ganske fast innslag på sagbruket gjennom hele perioden, og i enkelte perioder steg omfanget betydelig. Det har vært en utbredt oppfatning i historielitteraturen at det industrielle barnearbeidet var et helt nytt fenomen som fikk et stort omfang først under den industrielle høykonjunkturen i 1870-årene. Det er blitt forklart med at da var det generelt stor etterspørsel etter arbeidskraft, og man har antatt at barn ble benyttet som en reservearmé på arbeidsmarkedet og derfor trukket ut i lønnsarbeid i stort omfang.⁵ Antagelsene har for en stor del bygget på Jacob Neumann Mohns undersøkelse av barn i industrien. Han fant en kraftig økning i antall barn i industriarbeid fra 1870 til 1875. Økningen var på 62 prosent i dette femåret. Da nedgangskonjunkturen slo inn mot slutten av 1870-årene, gikk omfanget tilbake.⁶ På denne bakgrunn hevdet Mohn at barnearbeidet fikk et betydelig omfang fordi det var høykonjunktur og fordi den nye industrien trengte mye arbeidskraft. Han hevdet videre at det knyttet seg stor usikkerhet til omfanget av barnearbeid i den gamle industrien og i tiden før det industrielle gjennombruddet. Han tok forbehold mot å uttale seg om barnearbeidets utbredelse over et lengre tidsrom:

"af mangel paa Saadanne (opplysninger, min par) for tidligere Tider er det umuligt at danne sig nogen Mening om Forholdets historiske Udvikling i noget længre Tidsrum."⁷

⁵ Se for eksempel Edvard Bull (1958): 20-29.

⁶ Jacob Neumann Mohn (1878): 7.

⁷ Jacob Neumann Mohn (1878): 8.

Mye av den senere historiske litteraturen bygger på Mohns undersøkelse, men den bygger også på den marxistiske analysen av industrielt barnearbeid. Karl Marx analyserte og forklarte dette arbeidet som et nytt fenomen som han mente var betinget av produksjonsmåten innenfor industrikapitalismen. Denne produksjonsmåten gjorde barnas arbeidskraft anvendelig og lønnsom, og til forskjell fra barnearbeidet i den gamle industrien i det før-industrielle samfunnet, førte den industrielle revolusjonen til en ny, umenneskelig og brutal utbytting av barna. Barn ble benyttet fordi de var billig arbeidskraft. De nye maskinene og de teknologiske framskrittene gjorde det mulig å anvende barns arbeidskraft mer intensivt i de nye fabrikkene.⁸

Slik forklarer også Lars Olsson langt på vei det industrielle barnearbeidet i svensk industri, og i tråd med den marxistiske analysen, setter han et klart og prinsipielt skille mellom barnearbeidet i den før-kapitalistiske jordbruksproduksjonen og den gamle industrien på den ene siden og det industrielle barnearbeidet i det kapitalistiske samfunnet på den andre. Det settes opp et dikotomisk skille mellom før-industrielt og industrielt barnearbeid. Mens barna fikk nødvendig opplæring i det praktiske arbeidet i agrarsamfunnet, var barnearbeidet i industrien av en helt annen karakter:

"Med framvæksten av det kapitalistiska produktionssättet ändrades dette inom såväl den agrara som den icke-agrara produktionen, och man kan därför inte, (...), hävda att "barnarbetet i fabrikkerna anknyter till gammal tradition i bondesamhället".⁹

I følge Olsson representerte det industrielle barnearbeidet altså brudd og ikke kontinuitet i forhold til barnearbeidet i det før-industrielle samfunnet. Her er omfanget av barnearbeidet ved Ulefos Sagbrug undersøkt over et tidsrom som strekker seg fra 1840 til århundreskiftet. Det kan slås fast at barn var et stabilt og fast innslag på sagbruket i hele den undersøkte perioden. Det gjaldt både tiden før og etter det som generelt regnes som det industrielle gjennombruddet i Norge - i siste fjerdedel av 1800-tallet.¹⁰ Også ved Ulefos Sagbrug fant det sted visse

⁸ Karl Marx (1969): 340-342.

⁹ Lars Olsson (1989): 160.

¹⁰ Trond Bergh, Tore Hanisch, Even Lange, Helge Pharo (1983): 146.

omlegginger i denne perioden. Rammesaga ble tatt i bruk, og det ble bygd tresliperier, satt igang tremasseproduksjon, vannet ble lagt i rør og vannkraften ble utnyttet ved hjelp av turbiner. Produksjonen ble i mindre grad sesongavhengig. Sagbruket ble altså modernisert, men disse endringene rokket ikke ved det faktum at barna hadde en plass på sagbruket gjennom hele perioden - om enn i mindre omfang mot århundreskiftet.

Denne undersøkelsen går ikke lenger tilbake enn 1840. Spørsmålet er likevel om det ikke er sannsynlig at barna hadde en plass i arbeidsstokken på sagbruket også før den tid. Kanskje var det slik at så lenge det hadde blitt skåret bord og plank ved Ulefoss Sagbrug hadde det arbeidet barn der? Dette spørsmålet kan ikke besvares empirisk her, men vi vet fra andre undersøkelser at barna fantes i betydelig omfang i den gamle bruks- og verksindustrien. Et eksempel er Hadeland Glassverk. I manntallslisten over ansatte ved glassverket fra 1823 ser man at 27 av de 30 arbeiderne hadde begynt der da de var mellom ni og 15 år. I 1823 arbeidet tre barn på glassverket. De hadde alle startet opp i 12-års alderen.¹¹ Det tyder altså på at nyrekrutteringen til dette glassverket gikk via barna i verkssamfunnet. Også ved sølvverket på Kongsberg var det gutter i arbeid før nedleggelsen i 1805.¹² Det samme finner Ingeborg Fløystad og Eli Moen i sine undersøkelser av Næs Jernverk (1725-1807) og Blåfargeverket på Modum (1822-1848). Moen hevder at normer og tradisjoner fra jordbruket ble overført til verksindustrien når det gjaldt organisering og betaling av barnearbeidet.¹³ Hun understreker altså kontinuitet og sammenheng mellom arbeidet i den agrare sektoren og industrisektoren i det før-industrielle samfunnet.

Senere i kapittel 5 vil det lønnete barnearbeidet på Ulefoss sees i sammenheng med ulønnet barnearbeid innenfor husholdet. Det viser seg at både det lønnete og ulønnete arbeidet barna utførte gikk inn i et kontinuum av ulike arbeidsoppgaver, og at det ikke fantes noe prinsipielt skille mellom de ulike arbeidsoppgavene barna hadde.

¹¹ Se Rolv Petter Amdam , Tore Jørgen Hanisch og Ingvild Elisabeth Pharo (1989): 53.

¹² Se Wenche Grove Hervig (1991): 151.

¹³ Ingeborg Fløystad (1979) og Eli Moen (1984).

Det er et spørsmål - og det må foreløpig stå som en hypotese - om ikke det industrielle barnearbeidet som ble registrert i Norge i 1870-årene og barnearbeidet på Ulefos Sagbrug i perioden, representerte en videreføring av gamle arbeidstradisjoner i jordbruket og den gamle industrien. Barna var endel av denne tradisjonen og deltok i arbeidet. De arbeidet sammen med voksne, og de tok arbeid overalt der mulighetene fantes. Dette vil altså si at barnearbeidet var et gammelt fenomen og et fast innslag i barndommen og i det lokale arbeidslivet. Arbeidet var en viktig konstituerende faktor i barnas liv. Men organiseringen av barnearbeidet varierte med tid og sted, og industrialiseringen la nye rammer omkring barnearbeidet i fabrikkene. Slik fortonte det industrielle barnearbeidet seg som noe nytt i samtiden - og i ettertid.¹⁴

Dette spørsmålet vil bli gjenstand for diskusjon i senere kapitler. Foreløpig skal det her konkluderes at det fantes barnearbeid på Ulefos Sagbrug gjennom en lang periode på 1800-tallet. Dette arbeidet hadde trolig lange tradisjoner. Hvor mange gutter som hadde arbeid på sagbruket til enhver tid varierte imidlertid. Endringer i omfanget av barn hadde sammenheng med samfunnsmessige svingninger og svingninger i naturen.

SESONGER OG KONJUNKTURER SAGBRUKSINDUSTRIEN

"Sagbruket ble ikke drevet om vinteren på grunn av ishindring. Det var ikke rørledninger den gang, bare opne renner som var tilbøyelige til å fryse når kulden kom. Til å begynne med arbeidet jeg bare om sommeren på sagbruket, og om vinteren gikk jeg på skolen til jeg ble konfirmert i 1879."¹⁵

Hans Olsen Solvold forteller her at sagbruksarbeid var sesongarbeid. Sesongenes betydning sto sentralt i hans og i mange av de øvrige sagbruksarbeidernes beretninger. Det var viktig fordi arbeidslivet, og derfor også voksnes og barns liv, måtte tilpasses svingningene i naturen. Når elven ble til is om vinteren, sto saga. Vintermånedene ble stille perioder på sagbruket. For Hans og de andre barna ble resultatet at det bare var arbeid å få om sommeren den

¹⁴ Om nytt og gammelt i det industrielle barnearbeidet, se Colin Heywood (1988): 98.

¹⁵ Hans Olsen Solvold, født 1865.

første tiden de arbeidet. I lønsmaterialet trer disse sesongsvingningene i sagbruksarbeidet klart fram. Et tilfeldig utvalg av noen sommer- og vintermånedene blant lønningslistene viser det:

Tabell 2: ANTALL ARBEIDERE OG BARN VED ULEFOS SAGBRUG I NOEN UTVALGTE MÅNEDER:

MÅNED:	ARBEIDERE:	BARN:	ANDEL BARN:
1865-februar :	37	0	0
1865-oktober :	36	3	8,3
1874-februar :	41	0	0
1874-april :	59	2	1,2
1874-september :	50	3	6
1876-mai :	55	5	9
1876-november :	67	3	4,5
1877-september :	64	8	12,3
1878-september :	62	7	11,3

Kilde: Lønningslister for Ulefos Sagbrug.

Beretningene, lønningslistene og det faktum at sagbladets gang var direkte knyttet til og avhengig av årstidene og vannføringen i elven, gir grunnlag for å konkludere med at halvåret fra mai til oktober/november var den travle tiden på saga for både voksne og barn. Det var i disse høysesongsmånedene at barna arbeidet. Særlig om høsten og i september måned var det mange barn på saga. Det var en viss sesongveksling også for voksne arbeidere, men arbeidet på sagbruket var forholdsvis jevnere for dem. Barna var fleksibel arbeidskraft og mest berørt av sesongene.

Sagbruksarbeidets rytmer var altså underlagt rytmene i naturen. Det var nødvendig med en viss vannføring i elven for at sagbladet skulle gå. Men sagbruket var også underlagt svingninger i de økonomiske konjunktorene. Innenfor denne perioden var disse svingningene ganske store. Ifølge amtmanden i Bratsberg amt, var slutten av 1840-årene vanskelige år for skogsdrift og trelasthandel i fylket, men i 1850-årene var næringen på vei opp igjen. Dette var gode år med stigende priser på skogprodukter. I 1857 oppsto en ny handelskrise,

og prisene på skogprodukter falt. Fra slutten av 1850-tallet gikk prisene igjen opp, og det var gode år fram til 1873. Så falt prisene fram til 1879, men amtmannen hevdet at denne krisen gikk merkverdig lett over. Han forklarte det med at det var samlet opp betydelig kapital før omslaget, og dette gjorde adgangen til pengelån forholdsvis lett. Eierne av skog og skogprodukter kunne derfor ved hjelp av lån vente på gunstigere konjunkturer og unngå tap. 1880-årene begynte med en kortvarig oppgang, men utover i ti-året sank prisene igjen.¹⁶ Fra 1880-årene begynte tremasseindustrien å gi et pent utbytte. Det ble hevdet at dette var tidenes mest lønnsomme næringsgren. Da Niels Aall holdt foredrag i forstforeningen i 1886 kunne han uttale:

"...saa havde dog ialfald de bedre sikrede Træsliberier arbeidet med en Avance som neppe nogen anden Industri i vore trange Tider kunde glæde sig ved..."¹⁷

I perioden 1891-95 økte verdien av utført trelast, tremasse og cellulose fra amtet til 25 millioner kroner. I den foregående fem-års perioden var verdien 23 millioner kroner.¹⁸ Ulefos Sagbrug omfattet både skogsdrift, sagbruk, trelast og tresliperi fra 1879. På bakgrunn av det som er sagt over, kan følgende perioder pekes ut som gode for bedriften:

Tabell 3: OPPGANGSPERIODER VED ULEFOS SAGBRUG:

Ca. 1850 - 1857
 Ca. 1860 - 1873
 Ca. 1880 - 1881
 Ca. 1888 - 1895

Kilde: Amtmannens femårsberetninger for Bratsberg amt 1846-1895.

¹⁶ Amtmannens femårsberetninger. Bratsberg amt. 1846-1895.

¹⁷ Per Mikkelsen (1975): 64.

¹⁸ Amtmannens femårsberetning. Bratsberg amt. 1846-1895.

Det var altså gode tider i begynnelsen av 1850-årene, i hele 1860- og begynnelsen av 1870-årene, en kort periode rundt 1880 og på slutten av 1880-tallet fram til midten av 1890-tallet. Omfanget av barnarbeidet i perioden (se diagram I og II) var særlig stort på slutten av 1840-tallet og rundt 1860, 1870 og 1880. Det viser seg altså å være et visst sammenfall mellom gode tider og mange barn på sagbruket. Tyder dette på at barna var en reservearmé av arbeidskraft som ble trukket inn og ut av arbeidet etter de økonomiske konjunktorene og bedriftens behov? Det kan se ut som barna har spilt en slik rolle. Barnas fortrinn var at de var fleksible. De var oljen i brukssamfunnets arbeidssystem. De jevnet ut de overgangene som sesonger og skiftende konjunkturer skapte.

Denne sammenhengen mellom konjunkturer og omfanget av barnarbeid kan bidra til å forklare endringer i omfanget av barnarbeid. Det kaster også lys over spørsmålet om hvorfor barn arbeidet. Men dette spørsmålet er ikke uttømmende besvart. Det må besvares innenfor en større sammenheng der også familien og samfunnet omkring er med og vil bli tatt opp til en mer omfattende drøfting senere.

Det skiftet mellom å være flere og færre barn ved sagbruket gjennom perioden. Men det var ikke tilfeldig hvilke barn som fikk arbeid på sagbruket til enhver tid. Det var et fast rekrutteringssystem til sagbruksarbeidet.

REKRUTTERING: SLEKT SKAL FØLGE SLEKTERS GANG...

"Far arbeidet hos Aall, og visst bestefar også. Jeg begynte sjøl på den gamle saga, da jeg var 9-10 år."¹⁹

Dette sitatet fra en sagbruksarbeiders beretning forteller en hel liten historie om rekrutteringen til arbeidet innenfor brukssamfunnet. I denne familien hadde sagbruksarbeidet gått i arv fra generasjon til generasjon. Andre sagbruksarbeidere forteller liknende historier om hvordan de kom inn i arbeidet. Denne slektsrekrutteringen må ha ført til et stort innslag av slektsrelasjoner i arbeidsstokken. Navnene på bildet under tyder på at mange av arbeiderne på sagbruket var i slekt med hverandre.

¹⁹ Tjøstol Kristensen, født 1859.

Våre ansatte i 1899

Første rekke fra venstre: Peder Tjøstolfson, Kr. Bentsen, Thv. Hansen, Ole Klementson, Olav Moen, Tron Hammerstad, Anton H. Hagen, Tor Svalebjørg, Ole Orestad, Nils Andreassen og Kr. Tjøstolfson.

2. rekke: Hans Thomassen, Thomas Thomassen, Simon H. Della, Seish. Halvorsen, Anders Berges, Ole Lindålen, Hans Selvold, Jakob Gundersen (form), Hans Foss (agronom), Simon Thorsen (forvalter), Arthon Hansen (slipermeister), Isak Anderssen, Bent Bentsen, Edv. Stoa, Per Johnsen, Jens Brynjulfsen og Hans Tronsen.

3. rekke: John Strømødden, Anders Andersson, Gunnar Gundersen, Thomas Tronsen, Jens Kvernøkkjen, Søren Kristensen, Tjøstolf Kristensen, Lars O. Delen, Hans Odden, Theodor Thomassen, Halvor Hansen, Halvor Nilsen, Johan Flaesvigen og Hans Oedalen.

4. rekke: Ole Kristensen, Per Tronsen, Edv. Johnson, Eiv. Andersen, Gustav Olsen, John. Andersen, Hans Orestad, Lars Ødegården, John Bentsen, Tjøstolf Pedersen, Torsten Hansen, Kr. Svernungsen, Kr. Michalsen, Olav Haugen, Anders Moen, Olaves Tufte og Hans Bentsen.

Arbeidsstokken ved Ulefoss Sagbrug i 1899. De unge guttene befinner seg i første rekke fra venstre.

Navnebruken med patronymikon og tradisjonelle oppkallingsskikker var i bruk på Ulefoss, og navnene viser til slektskap og slektsreskuttering.²⁰ I rekkene av oppstilte sagbruksarbeidere finnes for eksempel Tjøstolf Kristensen og Kristen Tjøstolfsen. Sannsynligvis er dette far og sønn i den samme slekten som det fortelles om i sitatet over. I tillegg bærer enda en arbeider etternavnet Tjøstolfsen. Et annet eksempel Bentsen. Her finnes fire arbeidere med dette etternavnet. Videre er det tre arbeidere med navnet Thomassen. Var de kanskje sønner av Thomas Tronsen som også befinner seg på bildet?

I arbeidsstokken fantes et nettverk av slektsrelasjoner, og man kan tenke seg at et samfunn med en fast slektsrekruttering til arbeidet og der arbeidet ble overført fra far til sønn gjennom generasjoner ville bli et stillestående og stabilt samfunn med lite mobilitet. Tabellene nedfor bekrefter at brukssamfunnet på Ulefoss var et ganske stillestående samfunn:

²⁰ Om oppkallingsskikker og navnebruk, se Eli Fure (1990).

Tabell 4: SAGBRUKSARBEIDERE OG BRUKSBEFOLKNING ETTER FØDESTED VED ULEFOS BRUG 1865-1900.

ÅR:	SAGBRUKSARBEIDERE:		BRUKSBEFOLKNING:	
	FØDT HOLLA	ANDRE STEDER	HOLLA	ANDRE STEDER
1865:	42 (86%)	7 (14%)	203 (84%)	38 (16%)
1875:	36 (75%)	12 (25%)	193 (69%)	89 (31%)
1891:	55 (69%)	24 (31%)	256 (65%)	138 (35%)
1900:	53 (83%)	11 (17%)	261 (80%)	67 (20%)

Kilde: Folketellingene for sagbrukets tellingskrets 1865, 1875, 1891 og 1900.²¹

Tabell 5: BOSTED OG FØDESTED I NORSKE BYER OG BYGDER 1865-1900.

ÅR:	BYER	BYGDER
1865:	52,7	82,2
1875:	49,6	78,2
1891:	49,6	77,2
1900:	47,7	74,6

Kilde: Tabellen er fra *Urbaniseringsprosessen i Norden* (1977): 35.

En sammenlikning av andelen "heimfødinge" ved Ulefos Brug med "heimfødinge" i norske byer og bygder viser at særlig i begynnelsen og slutten av perioden var brukssamfunnet preget av relativt stor stabilitet. Da var en stor del av bruksbefolkningen, og i enda større grad sagbruksarbeiderne, født i Holla og andelen "heimfødinge" lå høyere enn i norske bygder generelt. Videre er det påfallende at mens denne andelen synker jevnt i perioden mellom 1865 og 1900 i norske bygder, går andelen "heimfødinge" opp igjen til over 80 prosent ved

²¹ Bruksbefolkningen omfatter hele befolkningen innenfor tellingskretsen.

Ulefos Brug i 1900. I årene 1875 og 1891 var det imidlertid en viss bevegelse innenfor sagbrukets tellingskrets, og andelen "heimfødinger" lå lavere enn gjennomsnittet for norske bygder. I 1875 var det dessuten færre personer totalt i tellingskresten. I noen år fra 1870-årene og fram til 1891 må det ha vært en del flytting både ut og inn i brukssamfunnet. Dette tyder altså på at høykonjunktur og nye muligheter utenfor brukssamfunnet førte til oppbrudd, flytting og utvandring.

I 1891 bodde det totalt flere folk i sagbrukets tellingskrets. Utbyggingen av Norsjø-Bandak kanalen hadde da pågått siden 1887, og den sto ferdig i 1892. Dette store byggeprosjektet hadde trukket både utenbygds og utenlandsk arbeidskraft til Ulefoss. I folketellingen for 1891 fantes det mange kanalarbeidere innenfor sagbrukets tellingskrets, og bare to av disse var fra Holla. De fleste var svenske stenhuggere som var innlosjert hos sagbruksfamiliene.

Det var altså år med mer bevegelse innenfor tellingskretsen under høykonjunkturen i 1870-årene og i forbindelse med kanalutbyggingen i 1880-årene. Brukssamfunnets stabilitet ble imidlertid gjenopprettet omkring århundreskiftet etter noen år med bevegelse og oppbrudd. Et gjennomgående trekk ved brukssamfunnet var altså stabilitet. Slik blir historien nedenfor om en slekts tilhørighet til både stedet og arbeidet gjennom mange generasjoner ganske typisk for dette samfunnet. Det er Hans Olsen Solvold som forteller. Han begynte å arbeide på sagbruket da han var åtte og et halvt år gammel sammen med faren som var sagmester:

«Min oldefar het Tronn og kom fra gården Solvold, Eidsbygda, Holla, til Ulefos Sagbruk som smed en gang i 1700. Den i Telemark så bekjente spillemann, Hans Trondsen, var hans sønn, og min bestefar. Hans Trondsen fikk plassen etter sin far, som var sagmester ved Ulefos Sagbruk fra sin ungdom til han døde i 1904. Denne plassen har fire generasjoner innehatt, men nå er han nedlagt.»²²

Stabiliteten la grunnlaget for en fast slektsrekruttering til arbeidet - og omvendt. At arbeidet gikk i arv fra far til sønn var ikke uvanlig på denne tiden. Jacob Neumann Mohn fant at slik var det også i annen industri. Det var en tradisjon i industrien at barna ble rekruttert til arbeidet via foreldrene:

²² Hans Olsen Solvold, født 1865.

"Der tiltrænges ikke Statistik til Bevis for, at de ved Fabrikerne ansatte Børn i det Hele tilhøre de arbejdende Klasser. Noget mere Betydning har dens Vidensbyrd, forsaavidt det gaar ud paa, at det fortrinsvis er den egentlige Fabrikarbeiderstand, hvis Børn ere anbragte der, og at man, naar man henser til de enkelte Fabrikationsgrene, eller de enkelt Anlæg, gjerne finder, at det just er de derved beskjæftigede Arbeidere, som have erholdt Sysselsættelse for sine Børn i samme bedrift eller paa samme sted."²³

På Ulefos Sagbrug var slektsrekrutteringen gjennomført. I tillegg til minnematerialet gir folketellingsmaterialet også et bilde av et slikt rekrutteringssystem. Mange av guttene i folketellingene fra sagbrukets tellingskrets var oppført med "Hjælper faderen paa sagen" eller var "Paa Sagen med faderen" eller bare "Hjælper faderen". Disse merknadene gir et inntrykk av hvordan far og sønn var sammen i arbeidet. Faren var sønnens læremester, og kunnskapene om arbeidet ble overført via slekt: "8 1/2 år gammel begynte jeg å arbeide på sagen sammen med far. Han var sagmester, og de brukte å ha en gutt til hjelp,"²⁴ forteller Hans. Slik ble guttene, i følge dem selv, introdusert til selve arbeidet og arbeidslivet i vid forstand av faren.

En kopling av folketellingsmaterialet med lønningslistene forteller hvordan brukssamfunnets arbeidssystem ble reproduisert ved at far og sønn arbeidet sammen. Hovedforsørgers stilling er kjent for 45 gutter. De fordelte seg slik:

²³ Jacob Neumann Mohn (1878): 31.

²⁴ Hans Olsen Solvold, født 1865.

Tabell 6: HOVEDFORSØRGERS STILLING VED ULEFOS SAGBRUG
1840-1900

Far ved sagbruket	37
Far ved bruket, andre steder	5
Mor (enke) ved bruket	2
Bestemor ved sagbruket	1
Totalt	45

Kilde: Folketellingene for sagbrukets tellingskrets 1865, 1875, 1891 og 1900 og lønningslistene for Ulefos Sagbrug 1840-1900.

Mange av guttene er uidentifisert, og mange forsørgere trer derfor ikke fram i materialet. Det gjaldt trolig unge leilighetsarbeidere som ikke hørte hjemme i brukssamfunnet. Men blant familiene innenfor sagbrukets tellingskrets var slekts- og arbeidsrelasjonene mange og tette. De fleste guttene som tilhørte brukssamfunnet og arbeidet på sagbruket, arbeidet sammen med far. Noen hadde far i arbeid andre steder på bruket. Ettersom folketellingen foregikk om vinteren, kan dette ha vært sagbruksarbeidere som var midlertidig satt til annet arbeid på gården, i skogen eller med skipsbygging under lavsesongen på sagbruket. Tre av barna hadde ingen far, men det er ikke usannsynlig at fedrene hadde vært sagbruksarbeidere før de falt fra. Muligens rykket guttene inn på saga da faren døde. En av guttene hadde bestemoren på sagbruket. Det var svært sjelden at kvinner arbeidet på saga. Unntaket kunne nettopp være kvinner som sto i en særlig vanskelig situasjon, for eksempel enslige forsørgere.

Det kan altså konkluderes med at Ulefos Brug i stor grad var et selvrekrutterende arbeidssystem. Slekt fulgte slekters gang til tross for at det fantes alternativer både i og utenfor Ulefoss etterhvert. De aller fleste av de faste guttene på saga var sønner av sagbruksarbeidere og ble rekruttert til sagbruket gjennom faren. Rekrutteringen var personlig, via slekt og tradisjonsbundet. Den var styrt av sedvaner og tradisjoner og ikke av markedsprinsipper. Den faste livssyklusen fra det gamle samfunnet gjaldt. Livsbanen var nesten gitt ved fødselen.²⁵

²⁵ Om slektsrekruttering til arbeidet, se Knut Kjeldstadli (1985b): 169,170.

ALDER OG ARBEID.

"Barna begynte som regel å arbeide på bruket i 9-10 års alderen. Til å begynne med arbeidet jeg bare om sommeren på sagbruket, og om vinteren gikk jeg på skolen til jeg ble konfirmert i 1879. Og da begynte arbeidet for godt."²⁶

Hans Olsen Solvold forteller at det var glidende overganger til arbeidslivet. På Ulefoss var livet i og utenfor arbeidet mere ett. Nærhet mellom bolig og arbeidsplass gjorde at barna trolig var godt kjent på saga før de begynte i arbeid der. Arbeidet ble trappet gradvis opp. Barna var så store som de oppgavene de fysisk sett kunne utføre, og de ble satt til nye arbeidsoppgaver etter hvert som de mestret dem. Oppfatningen av alder ble i denne kulturen i mindre grad knyttet til målt tid. Den var mer oppgaverelatert.²⁷

Først når barna arbeidet for fullt på linje med voksne arbeidere, oppfattet de seg som ordentlige arbeidere. Hans Olsen Solvold regnet seg ikke som ordentlig arbeider før etter konfirmasjonen. Hans forestilling om det å være ordentlig arbeider knyttet seg til det å arbeide slik som de voksne arbeiderne. Voksne hadde en fastere tilknytning til arbeidet og arbeidet alt i alt mere enn barna. Likevel var heller ikke voksne sagbruksarbeidere fullt beskjeftiget året rundt, og ofte var det ikke noe mål for arbeidsfolk å være i fullt og fast arbeid.²⁸ Det dreide seg mer om at voksne hadde fortrinn til det arbeidet som var. Barn og voksne stilte ikke likt i arbeidslivet. «Det var bare om sommaren vi var på arbe', vi måtte slutte om vinteren, vi var'kje voksne», forteller Tjøstol Kristensen.²⁹ Han forteller videre at etter at de ble voksne, fikk de alltid noe arbeid. Selv om vinteren når det ikke var rart med arbeid, kunne de få noe skuarbeid, og de ble ikke gående rent arbeidesløse.

²⁶ Hans Olsen Solvold, født 1865.

²⁷ Om aldersbevissthet i det førindustrielle samfunnet, se Howard Chudacoff (1989).

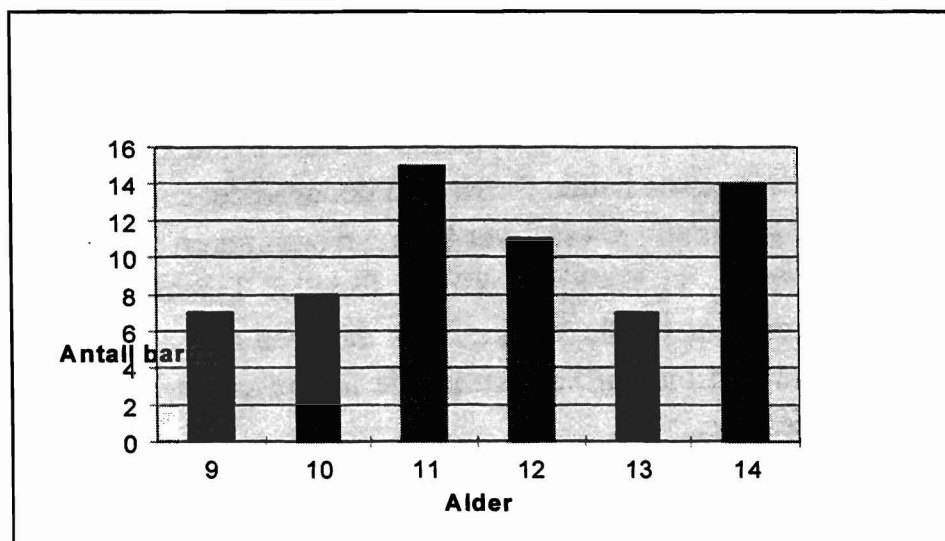
²⁸ Om «fast arbeid» og «frihet» i uformelle deler av arbeidslivets kulturer, se Ingar Kaldal (1995):39.

²⁹ Tjøstol Kristensen, født 1859.

Det var mestringsen av arbeidsoppgaver som åpnet veien for guttene inn på saga. Det førte til uklarhet i beretningene med hensyn hvor gamle barna var da de begynte å arbeide. Denne uklarheten kan også være uttrykk for en lavere aldersbevissthet og nedfelte seg i andre kilder. I folketellingene ble for eksempel samme person oppgitt med forskjellig alder fra et ti-år til et annet. Videre kan det at barnas arbeid ikke ble ført opp i folketellingslistene være et uttrykk for bestemte oppfatninger av barn og arbeid. Hverken familiene, folketellerne eller barna selv regnet barnas arbeid som ordentlig arbeid.

Det sier seg selv at det blir en vanskelig oppgave å fastsette nøyaktig alder på barna. Med disse forbehold skal det likevel sies noe om hvor gamle barna var da de begynte å arbeide. Førstegangsopptreden på sagbrukets lønningslister er utgangspunkt for en beregning av guttenes alder da de begynte i lønnet arbeid på sagbruket. Av de 114 barnearbeiderne i lønningslistene, trer 62 gutter fram av kildene med alder.³⁰ Deres alder ved ansettelse fordelte seg slik i perioden:

Diagram 3: ALDER VED ANSETTELSE FOR GUTTER PÅ ULEFOS SAGBRUG 1840-1898.

Kilde: Lønningslister for Ulefos Sagbrug 1840-1900

³⁰ De er gjenfunnet i kirkebøkene for Holla prestegjeld 1840-1900 og i folketellingene for sagbrukets tellingskrets, 1865, 1875, 1891 og 1900.

Det er mulig at de identifiserte guttene ikke er representative for hele gruppen av barn på sagbruket. Først og fremst er det brukssamfunnets egne barn som trer fram med alder. De kan muligens ha vært yngre enn leilighetsarbeiderne fordi de hadde fortrinn til sagbruket og ble rekruttert via slekt. Men blant de aldersbestemte barna var de yngste guttene ni år første gang de begynte i arbeid på saga.³¹ Ved denne alderen var de fysisk i stand til å gjøre nytte for seg med enklere arbeid. Det som ellers avgjorde når barna startet opp, var tilgangen på arbeid. Guttene stilte opp så snart de fikk en mulighet.

De fordelte seg ganske likt på de ulike aldersgruppene opp til 15 år, men det foregikk en aldersmessig forskyvning i perioden. De aller yngste guttene begynte på sagbruket tidlig i perioden. Men ennå så sent som utover i 1890-årene, arbeidet 12- og 13-åringer full dag på sagbruket. I 1892 ble den loven vedtatt som forbød barn mellom 12 og 14 år å arbeide mer enn seks timer per dag.

FATTIGDOM - ELLER ØNSKET OM ET BEDRE LEVEBRØD?

Hans Olsen var sønn av sagmester Ole Hansen. Sagmesteren skar tømmeret og hadde ansvaret for utstyret. Det var lang opplæring for å bli sagmester, og han hadde den høyeste akkorden på saga. Sagmesteren var den eneste faste av sagbruksarbeiderne. Andre sagarbeidere kunne taes inn og ut etter behov og forflyttes til annet arbeid på bruket. Sagmesteren hadde medhjelpere som hjalp til med transport og fløting.³² Ofte var hjelperne gutter, og egne sønner hadde fortrinnsrett. Det var syv sagmestere på sagbruket i 1875.

Spørsmålet er om Hans Olsens bakgrunn var typisk for barnarbeiderne på sagbruket. Var det særlig barn av sagbruksarbeidere med en overordnet stilling på saga som fikk innpass for sønnene sine? Blant barnarbeiderne på Ulefoss kjenner vi fedrenes stilling på sagbruket til 42 av dem. De fordeler seg slik:

³¹ I beretningene fortelles det at enkelte var åtte-ni år første gang de arbeidet på saga.

³² Tron Hammerstad, født 1871.

Tabell 7: FEDRENES STILLING VED ULEFOS SAGBRUG 1840-1898

SAGBRUKSARBEIDER:	34
SAGMESTER:	5
SAGSMED:	2
MØLLEMESTER:	1
TILSAMMEN:	42

Kilde: Folketellingen for sagbrukets tellingskrets. 1865, 1875, 1891, 1900.
Lønningslister for Ulefos Sagbrug 1840-1900.

Naturlig nok var sagguttenes fedre først og fremst vanlige sagbruksarbeidere. Men så mange som åtte av 42 fedre, eller nærmere 20 prosent, var mestere eller hadde en eller annen overordnet stilling på saga. De var blant de best avlønnete arbeidere. For eksempel hadde sagemesteren, Even Andersen, en daglønn i 1877 på fire kroner og 80 øre. Men det var store forskjeller i sagemestrenes lønn. Sagemester Ole Hansen tjente det samme året to kroner per dag. Vanlig sagnarbeiderlønn var en krone og 60 øre dagen eller 500 kroner i året.³³ Lønnsinntektene var stort sett faste gjennom året. Selv i vintersesongen opplevde ikke sagbruksarbeideren direkte arbeidsløshet. Det var en del av den paternalistiske og uformelle kontrakten å holde bruksmedlemmene i arbeid. De fleste arbeiderfamiliene hadde derfor hovedforsørgers inntekt som et stabilt økonomisk element i levebrødet. Dessuten hadde familiene et vesentlig innslag av selvforsyningshushold (se kapittel 5).

Selv om de fleste sagbruksfamiliene hadde et rimelig trygt økonomisk fundament, fantes det fattiggutter på saga. Et eksempel er Karl Hansen som var fattigbarn og ble understøttet av fattigkassa. Han var bortsatt til en sagbruksfamilie og begynte å arbeide på sagbruket da han var 13 år gammel.³⁴ Fattige i brukssamfunnet var ellers gamle folk og enslige forsørgere. Åste Pedersdatter var arbeiderenke og hadde forsørgeransvaret for sønnen som på sin

³³ Lønningsliste for Ulefos Sagbrug, september 1877.

³⁴ Folketellingen for Ulefos Sagbrugs tellingskrets, 1875 og lønningslistene for Ulefos Sagbrug.

side bidro til fellesforsørgelsen ved å arbeide på saga. Anniken Johnsdatter var enke og hadde omsorgen for barnebarnet, Andreas, som også var på saga. Begge kvinnene var fattigunderstøttet, og guttene "hjalp moderen og bestemoderen" med sitt sagbruksarbeid.³⁵ Men alt i alt var det få fattige i brukssamfunnet.³⁶ Blant guttene på sagbruket var det bare disse tre som var støttet direkte eller indirekte gjennom fattigkassa. De fleste guttene hørte hjemme i en arbeiderfamilie der hovedforsørger var i et fast arbeidsforhold på sagbruket. Fattigdom og nød kan neppe ha vært den viktigste grunnen for familiene når de sendte barna i arbeid på sagbruket. Et økonomisk motiv kan likevel ha ligget til grunn for familienes handlemåte, men det må snarere ha dreid seg om å sikre familien et mest mulig solid, eller et bedre, levebrød enn å holde nød og fattigdom fra livet.

BARN - BILLIG ARBEIDSKRAFT ELLER FRAMTIDENS SAGBRUKSARBEIDERE?

Dette spørsmålet er beslektet med det foregående. Hvor viktig var økonomi i forklaringen av barnearbeidet? Det gjelder økonomien i arbeiderfamiliene, og det gjelder arbeidsgiverens økonomiske motiver. Det er allerede påvist et sammenfall mellom økonomiske oppgangskonjunkturer og økning i omfanget av barn på sagbruket, og det er antydning at barna ble brukt som reservearbeidskraft og var et ledd i arbeidsgiverens lønnsomhetsstrategi.

Men var arbeidsgiverens begrunnelse rent økonomisk? Lars Olsson forklarer etterspørselen etter barn til industriarbeid helt og holdent med arbeidsgivernes behov for billig arbeidskraft og trekker følgende konklusjon om barnearbeidet ved Suells tobakksfabrikk i Malmø:

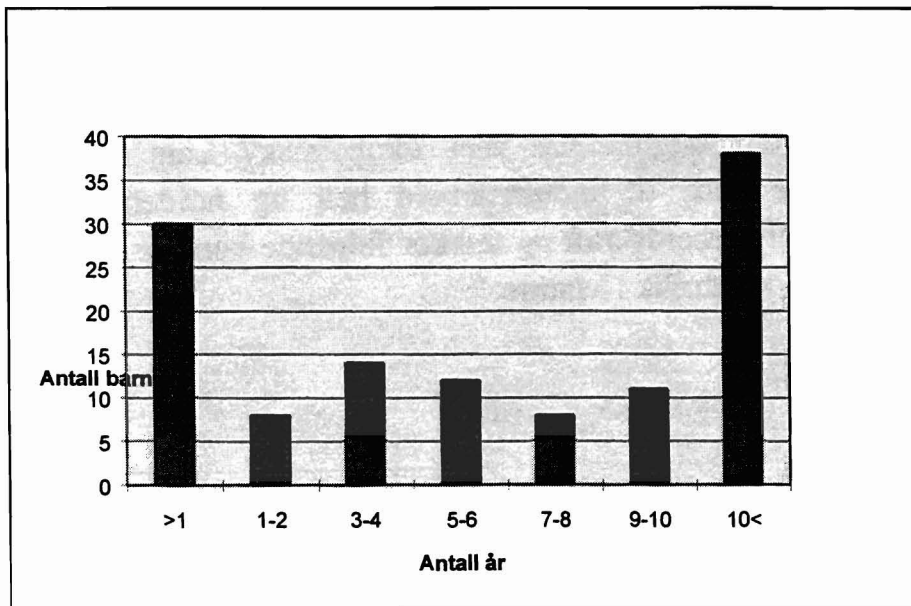
³⁵ Folketellingen for Ulefos Sagbrugs tellingskrets, 1865 og lønningslistene for Ulefos Sagbrug.

³⁶ Den samme konklusjonen trekker Edvard Bull om Tistedalen: "Men nød i egentlig forstand - alvorlig mangel på mat eller andre helt nødvendige varer forekom vanligvis ikke. Og arbeiderne greidde seg sjøl, var ikke nødt til å søke hjelp fra fattigkassa eller privat veldedighet." Edvard Bull (1958): 51.

"De började inte arbeta inom tobaksmanufacturen som barn för att bli yrkesskickliga tobaksarbetare uten därför att de var unga och billiga (...)".³⁷

Han begrunner konklusjonen med arbeidsforholdets korte varighet. Olsson fant at guttene på Suells tobakksfabrikk ikke fortsatte i arbeid på fabrikken da de ble voksne. De var der bare så lenge de var billige. For å ta stilling til barnearbeidets karakter er spørsmålet om hvor lenge barnas arbeidsforhold varte, vesentlig. Om barna fortsatte å arbeide på sagbruket som voksne, utelukker ikke det at de som barn ble benyttet fordi de var billig arbeidskraft. Men det peker på at barnearbeidet hadde flere sider og begrunnelser både sett fra barnets, familiens og arbeidsgiverens synsvinkel. Den tradisjonelle slektsrekrutteringen til sagbruksarbeidet tyder i seg selv på at barnearbeidet var starten på en lang, ofte livslang, yrkeskarriere. En mer systematisk kartlegging av arbeidsforholdets varighet viser imidlertid at ikke alle guttene fortsatte å arbeide på saga som voksne:

Diagram 4: ANTALL ÅR ANSATT VED ULEFOS SAGBRUG

Kilde: Lønningslister Ulefos Sagbrug.

³⁷ Lars Olsson (1980):82.

Guttene deler seg i to grupper. Den ene gruppen var bare helt kort tid på sagbruket. Blant de 114 barna var 30 barn (26 prosent) i arbeid i mindre enn ett år. Disse barna var bare innom, og fantes på lønningslistene fra en til noen få ganger. Dette er barn som er vanskelig å identifisere. De tilhørte ikke brukssamfunnet og gjenfinnes ikke i folketellingene fra sagbrukets tellingskrets. Sannsynligvis hørte de hjemme i jordbrukssamfunnet omkring. Disse løsarbeiderguttene kunne gå og komme. Det ga en viss frihet, men ingen rettigheter. De var ikke medlemmer av brukssamfunnet og hadde ingen krav på arbeid. Arbeidsforholdet varte bare så lenge det var bruk for dem på sagbruket. De løste opp flaskehalsene i produksjonen, og så var det ut igjen. I det paternalistiske brukssamfunnet sørget man først og fremst for sine egne.

Men 62 gutter - og det var mer enn halvparten av alle - arbeidet lenge på saga. De arbeidet lenger enn fire år og fortsatte å jobbe på sagbruket etter at de var blitt voksne.³⁸ Nesten en fjerdedel av guttene, 24 prosent, arbeidet lenger enn ti år på sagbruket. Blant de 45 guttene som gjenfinnes i folketellingene - brukssamfunnets egne barn - arbeidet 60 prosent i mer enn ti år. For disse guttene var barnearbeidet begynnelsen på et langvarig arbeidsforhold. 30 gutter var enda i arbeid på saga i 1898 da denne undersøkelsen slutter. Hvor lenge arbeidsforholdet for disse guttene varte, er usikkert. Flere av dem arbeidet antagelig på saga livet ut. Antagelsen underbygges av brukssamfunnets tradisjonelle slektsrekruttering. Den underbygges og av sagbruksarbeidernes egne beretninger.

Barnearbeiderne ved Ulefos Sagbrug besto altså av to grupper. Den ene var en stabil gruppe av barnearbeidere som tilhørte brukssamfunnet, og som gjerne ble rekruttert til sagbruket via sine fedre. Mange av disse fortsatte å arbeide på sagbruket når de var voksne. I arbeidet fikk de praktisk opplæring og ble sosialisert inn arbeidslivets roller. Sosialiseringen av barna i vid forstand foregikk innenfor rammene av arbeidet. Dette barnearbeidet dreide seg delvis om å forsyne en bedrift med billig arbeidskraft. Men viktigere var det å sikre bedriften en arbeidsstokk som besto av sosialiserte og disiplinerte arbeidere med de nødvendige praktiske kunnskaper. Disse kvalifikasjonene kunne bedriften først få full nytte av senere. For barna innebar arbeidet også et potensiale. De tilegnet seg de kunnskaper og erfaringer som de trengte senere i livet.

³⁸ Gjennomsnittsalderen når de begynte på sagbruket var litt over 11 år.

Den andre gruppen barn var de løst tilknyttede guttene. De hørte trolig hjemme i det omkringliggende jordbrukssamfunnet og kan ha vært arbeidsvandrere som tok arbeid der det var å få. De arbeidet på sagbruket i kortere tid, og var en slags reservearmé av leilighetsarbeidere som ble trukket inn på saga i spesielt travle tider. De kan også ha tilhørt et relativt mobilt proletariat som reiste rundt i landet og søkte arbeid.³⁹ Karl Nilsen forteller at han kom fra Ringerike til Ulefoss i 1870-årene. Han var da sju-åtte år gammel. Moren og stefaren reiste omkring:

"Ja, de reiste omkring da, ser du, og kom hit. Han var blikkenslager den gang. Og så reiste dem over dit igjen, og jeg blei igjen her (...) Jeg begynte som gjetergutt da, og tjenestegutt, og så kom jeg over til Sagene ei stønn."⁴⁰

Leilighetsarbeidernes oppgaver var å løse opp flaskehalser, men de hadde ingen sentral plass i sagbruksproduksjonen og i arbeidsstokken. Til det var de for få og jobbet for spredt. De tilhørte ikke bedriften og fikk ingen spesifikk opplæring til et framtidig yrke fordi opplæringsstillingene var forbeholdt sagbruksarbeidernes egne sønner. De tok unna for arbeidsoppgaver som hadde hopet seg opp. For leilighetsarbeiderne gikk trolig sagbruksarbeidet inn i en sammenheng som besto av mye forskjellig slags arbeid. Sagbruksarbeidet var nok ettertraktet fordi det var godt lønnet. Leilighetsarbeiderne hadde samme lønn som den mer stabile gruppen av saggutter. Selv om disse barna ikke fikk noen spesifikk yrkesopplæring, ble de også tidlig i livet vennet til arbeid.

Det bilde som til nå har tegnet seg av barnearbeidet, tyder på at det artet seg forskjellig for ulike grupper av barn. Løsarbeiderbarna er det få opplysninger om, men de var trolig arbeidsvandrere og en reservearmé av arbeidskraft. Brukssamfunnets egne barn hadde en fastere tilknytning til et arbeid som var kjennetegnet ved kontinuitet og fleksibilitet. Det var en fast slektsrekruttering til sagbruket og i arbeidet fikk barna praktisk opplæring og ble sosialisert til

³⁹ Om tilsvarende forhold ved Eidsvolds Værk, se Francis Sejersted (1979): 129.

⁴⁰ Karl Nilsen, født 1869.

voksenlivet via slekt. Det gjaldt for guttene ved Ulefos Sagbrug. Hvorvidt det gjaldt porselensbarna er tema i siste del av dette kapitlet.

PORSELENSBARNA.

"Barna kom utenom fabrikkens barnebok - og var hyret av arbeiderne. De var først og fremst i dreieriet - noen få i kapseldreieriet. De ble innkalt for å gjøre jobben. Fabrikken ville gjerne at guttene skulle være 14 år gamle - men de kom da inn som 13 år. Det var moro der med mange barn som kom med middag og frokost."

Dette forteller Eivind Rølland som begynte på fabrikken da han var 10-11 år gammel. Den første tiden arbeidet han bare noen få timer.⁴¹

Barna var i arbeid på porselensfabrikken helt fra starten av. Som på sagbruket, fantes også her to grupper av barn. Det var de som Rølland fortalte om: barn som ble tatt inn for å gjøre en jobb. Dette var de "usynlige" barna. De fantes ikke i noen barneprotokoll, men kan gjenfinnes i lønns materialet. Lønns materialet er bare bevart fra de første årene, og bildet av disse barna blir derfor både ufullstendig og utydelig. Denne gruppen av barn må rekonstrueres på grunnlag av to kriterier; lav lønn og arbeidets ustadige karakter. Det fantes mange personer som var til og fra og som hadde betydelig lavere lønn enn andre arbeidere i lønns materialet fra den første tiden. Bare det første året, i 1887, var det 77 personer som ut fra disse kriteriene, kunne være barn. Noen av disse gikk senere over i fast arbeid på fabrikken. De ble da ført inn i barneprotokollen med blant annet opplysninger om fødselsdato. Slik kan disse personene identifiseres med alder. Det viser seg at de korttidsansatte og lavt lønnete ofte var barn. Likevel er tallet på 77 løsarbeiderbarn på fabrikken det første året usikkert og antagelig for høyt. Kvinner, og muligens også noen menn, hadde lav lønn og var til og fra i arbeidet. Men det kan slås fast at det var mange barn som ble benyttet som tilfeldig arbeidskraft i fabrikkens første år. De var der noen timer, en dag eller noen dager for å gjøre en jobb, for eksempel trykke hanker slik som Andreas Kittilsen:

"Andreas Kittilsen begynte i dreieriet i mars 1887, altså bare en måned etter den første brenningen i fabrikkens historie. Han var ikke mer enn 13

⁴¹ Eivind Rølland i samtale med Alf Bøe.

år da han begynte å trykke hanker. Det er utrolig mange av byens borgere som har trykket hanker ved PP."⁴²

Den andre gruppen var barn i et fastere arbeidsforhold. Det var gutter og jenter under 15 år som var så stabile at de ble ført inn i barneprotokollen: "Fortegnelse over unge Mennesker og Børn under 18 Aar ved Porsgrunds Porselænsfabrik". De ble regnet som «fast ansatte» selv om flere av dem var kort tid ved fabrikken. For perioden 1887 til 1910 gjaldt det 89 barn.⁴³ Det omfatter ikke alle. Det bekreftes i andre kilder at ikke alle de fast ansatte barn ble ført inn i protokollen. Et eksempel er Inga Eriksen. Porselensposten kunne melde at hun ble overrakt Kongens fortjenestemedalje i sølv i 1947 for lang og tro tjeneste på fabrikken. Hun var født i 1882 og begynte på trykkeriet i 1894.⁴⁴ Et enkelt regnestykke viser at hun da var 12 år gammel, men navnet hennes finnes ikke i barneprotokollen. Det tyder på en viss underregistrering av de faste barna. En årsak til underregistreringen kan være at barneprotokollen ikke ble tatt i bruk før i 1892. Opplysningene om de barna som ble ansatt i de første årene, blir derfor mangelfulle.

Selv om det kan dokumenteres en underregistrering av barn, er barneprotokollen en rik kilde, og det ingen grunn til å tro at underregistreringen av barna var omfattende.

"...TIL SJØS ELLER FABRIKKEN." OMFANGET AV BARN VED PORSELENS-FABRIKKEN.

For unge gutter på vestsiden i Porsgrunn var veien ut i arbeidslivet grei: "For oss Vessigutter var det enten å gå til sjøs eller begynne på Verkstedet eller Fabrikken," forteller Eivind Rølland.⁴⁵ Under krisen i 1880- og 90-årene, var det mange som tydde til fabrikken, har Severin Bertiniussen tidligere fortalt. Etableringen av en ny bedrift kom som en redning for arbeidssøkere i ulike aldre.

⁴² Porselensposten, nr.7 1948.

⁴³Til denne gruppen har jeg regnet alle personer som var 14 år eller yngre da de begynte i arbeid på PP. Jeg har ikke regnet med de som fylte 15 år det året de begynte i arbeid.

⁴⁴ Porselensposten, nr.6 1947.

⁴⁵ Porselensposten, nr. 3 1954.

Ansettelsene og omfanget av barn ved porselensfabrikken fordelte seg i tidsrommet som vist i diagrammene:⁴⁶

Diagram 5: ANSETTELSESER AV BARN VED PP 1887-1910.

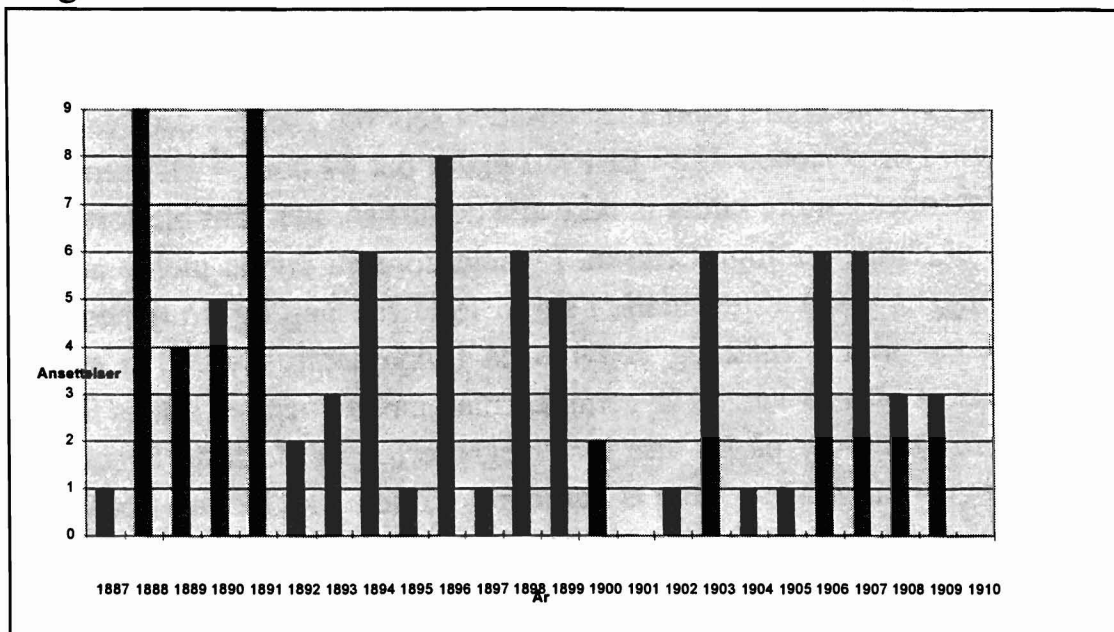
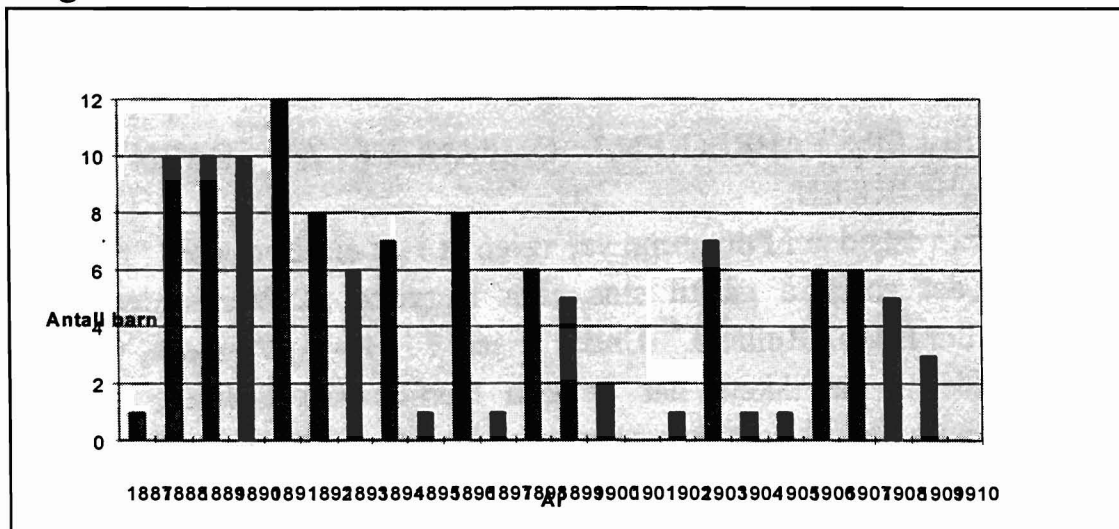

Diagram 6 : ANTALL BARN VED PP 1887-1910.

Kilde: -Protokoll med fortegnelse over Unge Mennesker og Børn under 18 år ved Porsgrund Porselænsfabrik

⁴⁶ Forskjeller i kildematerialet gir ikke grunnlag for å beregne andelen barn i tidsrommet slik som på Ulefos Sagbrug. Diagram ... viser omfanget av ansettelser i perioden.

Ordnet i femårsbolker fordelte ansattelsene av barna seg som vist i tabellen:

Tabell 7: ANSETTELSE AV BARN VED P P 1887-1910

1887-1891:	27
1892-1896:	21
1897-1901:	14
1902-1906:	15
1907-1910:	12 (4 års periode)

Både når det gjaldt ansettelser og andelen barn i forhold til hele arbeidsstokken er den synkende i perioden. Andelen barn er beregnet for noen enkeltår:

Tabell 8: ANDELEN BARN AV ARBEIDSSSTOKKEN VED PP I NOEN
ÅR

1888:	9%
1896:	3,5%
1907:	2,5%

De fleste barna ble ansatt og arbeidet på fabrikken før århundreskiftet. 60 barn, eller vel 67 prosent, av de 89 barna ble ansatt før århundreskiftet. 29 barn (nærmere 33 prosent) ble ansatt etter århundreskiftet. To enkeltår utmerker seg ved at det ble ansatt mange barn. Det var årene 1888 og 1891.

Barnearbeidet var altså mest utbredt i de første årene av fabrikkens historie. Dette gjaldt både de barna som var ført inn i barneprotokollen og var fastere tilknyttet fabrikken og de løsarbeiderbarna som var til og fra. Det totale omfanget av barn i disse første årene har vært så stort at barna må ha hatt en viktig betydning for den tidlige porselensproduksjonen. Fram til slutten av 90-årene var barna fortsatt i arbeid på porselensfabrikken, men etter århundreskiftet ble det ansatt adskillig færre barn der. Likevel var det fortsatt en arbeidsplass for de eldste barna, særlig 14-åringene. Utviklingen viser imidlertid at barnearbeidet på porselensfabrikken var under avvikling etter århundreskiftet.

Ansettelsene av barna fordelte seg jevnt utover arbeidsåret. Porselensproduksjon var ikke sesongavhengig slik som på sagbruket. Men var det et sammenfall mellom økonomiske konjunkturer og omfanget av barn også i Porsgrunn? Bedriften ble etablert i en økonomisk nedgangstid, og i andre kapittel er det beskrevet hvordan det var vanskelige år for porselensfabrikken fram til mellomrikslovens opphevelse i 1897. Etter århundreskiftet var det lettere å drive lønnsomt, og årene fram til 1910 var gode år for fabrikken. Man kunne tenke seg at i oppgangstider trengtes flere hender og flere barn ble tatt inn. Det skjedde ikke. På porselensfabrikken ble det færre barn da tidene begynte å bli gode. Barnearbeidet gikk altså tilbake under oppgangskonjunkturen mot slutten av forrige århundre og etter århundreskiftet, mens på sagbruket fulgte et økende omfang av barnearbeid med oppgangskonjunktur i en tidligere periode. Forholdet mellom konjunkturer og omfang av barnearbeid utviklet seg altså motsatt på de to bedriftene. Det svekker teorien om at økonomiske konjunkturer avgjorde omfanget av barnearbeid. Det gjaldt i hvert fall ikke så sent som omkring århundreskiftet. Da var det trolig andre forhold som spilte inn. Hvorvidt fabrikktilsynsloven av 1892 og skoleovene av 1889 hadde noe å si diskuteres senere (se kapittel 6). Men allerede nå kan man slå fast at en snever bedriftsøkonomisk forklaring ikke har absolutt gyldighet. Barnearbeidet må sees og forklares i en større økonomisk, sosial og kulturell sammenheng.

Hvordan anvendelsen av den andre gruppen barn - løsarbeiderbarna - utviklet seg kan man bare spekulere over. De hadde trolig en liknende status som løsarbeiderbarna på Ulefoss. De var til og fra. Som gruppe forsvant de fra bedriften på et tidligere tidspunkt, kanskje allerede etter de første årene da en fast arbeidsstokk var etablert og produksjonen var kommet i rutiner. Det er også mulig at deler av løsarbeidet fortsatte videre, men i mindre omfang og mer i det skjulte. Dette arbeidet var fleksibelt og kunne tilpasses skolens og hjemmenes behov. Harald Vemren forteller at han var 12 år gammel da han begynte å arbeide for porselensfabrikken i 1931. Han forklarer hvorfor hans arbeid som gatefeier ikke ble registrert i noen protokoller:

"Det hadde seg nemlig slik at PP måtte - bokstavelig talt - feie for sin egen dør, det vil si holde fortau og halve gaten ren fra Aasland ned Vestregate til enden av fabrikken. Fra Aasland fordi PP eide tomten der hvor den nye brua ligger nu.(...) At jeg kom til å bli gatefeier i 12 års-alderen, skyldtes at mine eldre brødre som hadde hatt jobben før, kom ut i andre geskjefter. Og

så lot far meg overta den. Jeg har visst nevnt før at jeg hadde 3 kroner gangen men kunne ikke føres opp på lønningslisten fordi det var ulovlig å ha så ung arbeidskraft."⁴⁷

FRA RHINLAND TIL PORSGRUNN. REKRUTTERING OG SOSIAL BAKGRUNN.

"Fra Gotha i Rhinland reiste jeg hjem, og straks etter ble det meg bekjent at man søkte malere her i Porsgrunn. Jeg skrev da til Bauer som var direktør den gangen, og ikke lenge etter ankom jeg til Porsgrunn. Siden har jeg ikke vært ute av landet og nesten ikke ute av Porsgrunn."

Dette fortalte Christian Grohs til Porselensposten.⁴⁸ Han var en av de utenlandske, faglærte arbeiderne som kom til fabrikken i 1887. Grohs ble lenge på fabrikken og hadde store deler av familien rundt seg, forteller Torleif Albretsen som begynte på fabrikken endel år senere. Slik mintes han historien om Christian Grohs:

«Jeg husker familien Grohs. Christian Grohs var jo der til han var over 80 år. De siste årene malte jeg overglasur, da var det i ei frokostpause som han gikk og spaserte på gulvet, så hørte jeg plutselig at skrittene han ble «slepne». Så falt han over ende, og da fikk han hjerneblødning. Vi fikk han på sykehus. Han kom seg igjen, og kom med på fabrikken igjen han. Han hadde hele familien rundt seg på fabrikken. Det var tre sønner Grohs som arbeidet der. Og så var det Jenny Grohs, det var kona til Willy.»⁴⁹

Christian Grohs reiste langt. Han var ikke den eneste. Da porselensproduksjonen startet i 1887 måtte en ny arbeidsstokk etableres. De

⁴⁷ Harald Vemren i Skjerven, 1976-181.

⁴⁸ Porselensposten, nr.5-1948.

⁴⁹ Torleif Albretsen, født 1910.

ufaglærte ble rekruttert lokalt, men porselensproduksjonen var ny i Norge, og fagarbeiderne ble hentet langveis fra. Etter hvert som opplæringen av fagarbeidere foregikk på bedriften, ble rekrutteringen i større grad lokal og familiær. Det etablerte seg en fast, selvrekrutterende og stabil arbeidsstokk på fabrikken der arbeidet gikk i arv. De faste og trofaste arbeiderne ble hedret ved fabrikkens jubiléer. Da fabrikken feiret 25-årsjubiléum i 1912, ble 12 arbeidere hedret for å ha vært ved bedriften i de 25 årene som hadde gått siden starten, og ved 50-årsjubileet i 1937 ble så mange som 89 arbeidere påskjønnnet fordi de hadde vært knyttet til bedriften i mer enn 25 år. I 1947 fikk syv av arbeiderne på porselensfabrikken kongens fortjenestemedalje i sølv for lang og tro tjeneste. Det ble understreket at det hørte til sjeldenhetene at en bedrift samtidig hadde så mange arbeidere som fikk denne høye utmerkelsen. Disse arbeiderne hadde vært der fra fabrikkens første år, og flere av dem var barn da de begynte.⁵⁰

Fabrikkens ansatte fra de første år. Barna befinner seg i annen rekke til høyre og venstre i bildet.

⁵⁰ Christian Abrahamsen (1937) og Porselensposten nr. 6 1947.

Porselensbarna ble i stor grad rekruttert blant fabrikkens egne arbeidere og fra lokalsamfunnet omkring, og mange av barna hadde foreldre eller slektninger på fabrikkens. Barneprotokollen, personalprotokollen og folketellingen for 1891 for Solum Herred gir til sammen opplysninger om fedrenes yrke til 42 barn. Det var nærmere halvparten av de 89 barna. Fedrenes yrker fordelte seg slik:

Tabell 9: FORDELING AV FEDRENES YRKE TIL 42 PORSELENSBARN
1887-1910.

SKOLELÆRER/ EMISÆR:	2
GÅRDBRUGER:	1
SKIPSFØRER/STYRMAND:	2
BRÆNDMESTER:	1
FORMAND:	4
SKOMAGER/SNEKKER/MEKANIKER/SMED:	7
DREIER/MALER:	4
ARBEIDER/MUFFELBRÆNDER:	9
SØMAND:	4
HUGGER/TØMMERMAND:	8
TILSAMMEN:	<u>42</u>

Kilde: Protokoll over Børn og unge Mennesker ved Porsgrund Porselænsfabrik.

For mange av fabrikkbarna er fars yrke ukjent. Men det er klart at det var et mye videre spekter av yrker blant de kjente fedrene på porselensfabrikken enn blant den tilsvarende gruppen på sagbruket. Her kan det selvsagt være feilkilder begge steder ettersom bare omtrent halvparten av barnes fedre er kjent.⁵¹ Men det er et faktum at arbeidsmarkedet i Porsgrunn bød på flere arbeidsmuligheter enn på

⁵¹ Det er viktig å være oppmerksom på kildematerialets ulike karakter på porselensfabrikken og sagbruket. På porselensfabrikken var alle barna ført inn i protokollen sammen med foreldrenes navn og yrke. I de første årene ble protokollen samvittighetsfullt ført, men etter hvert ble opplysningene mer knappe. Det kan tyde på at det var tilfeldig hvilke barn det manglet opplysninger om. Annerledes var det på Ulefoss der tendensen var klar. Opplysningene fantes for sagbrukskretsens egne barn.

Ulefoss på denne tiden, og sannsynligheten er stor for at dette ga seg utslag i at porselensbarna faktisk hadde en mer forskjelligartet sosial og yrkesmessig bakgrunn. Opplysningene om fedrenes yrke er hentet i barneprotokollen. Her angis ikke arbeidssted, men arbeidere, muffelbrenner, dreiere, malere, mester i brenneriet og formenn er regnet som porselensarbeidere. Blant de barna der farens yrkesbakgrunn er kjent, var det altså 18 barn, eller 43 prosent, som hadde far på fabrikken. I tillegg hadde 11 av barna en eller flere søsken på fabrikken. Nesten 70 prosent av de 42 porselensbarna, og kanskje flere av de andre barna (jf note 48) hadde altså en nær slektning i arbeidsstokken. Ti barn hadde både søsken og far der. Noen familier var rene "porselensfamilier". De finnes i personalprotokollen med at mylder av familiemedlemmer. Det kan man se når familiene hadde navn som for eksempel Blumentritt, Weber, Grohs, Heinrich og Tranberg. Rekrutteringen kan følges fra generasjon til generasjon. Familien Grohs er allerede nevnt. Fra folketellingene og personalprotokollen er hentet flere eksempler på slike familier:

Karl Tranberg var dansk porselensdreier og kom til Porsgrunn og fabrikken i 1887. Her giftet han seg med Amanda Kristine, og de fikk fire sønner som alle begynte å arbeide på porselensfabrikken. Karl junior startet opp da han var 13 år i 1903. I neste slektsledd begynte fire barnebarn å arbeide på fabrikken.⁵²

Peder Pedersen var svensk og drev som smed for egen regning. Han var gift med Kristense Fredrike fra Lunde. De fikk seks barn; to gutter og fire jenter. Den ene sønnen arbeidet som smed, og den andre gikk til sjøs. Tre av døtrene begynte å arbeide på porselensfabrikken. Dina begynte i 1889 da hun var 12 år gammel.⁵³

Ole Olsen var porselensarbeider. Han var gift med Ingeborg Kristine. De fikk syv barn; fire gutter og tre jenter. To av sønnene begynte på fabrikken da de var tretten år gamle. Familien hadde en innlosjerende. Leieboeren arbeidet også på porselensfabrikken.

Selv om slektsrekrutteringen ikke var like gjennomført på porselensfabrikken som på sagbruket, var det en slektsbasert rekruttering til

⁵² Personalprotokoll for Porsgrund Porselænsfabrik. 1910.

⁵³ Folketellingen for Solum herred. 1891.

arbeidet også i Porsgrunn. De barna som begynte på fabrikken, hørte ofte til i "porselensfamiliene" som bodde i lokalsamfunnet tett rundt fabrikken. Man kan se for seg små flokker av unge og eldre arbeidere som strømmet mellom fabrikken og den enkelte husstand hver dag. Som på Ulefoss var det geografisk nærhet til arbeidsplassen. Den sosiale, geografisk og mentale nærheten til fabrikken har trolig bidratt til å gjøre veien ut i arbeidslivet kort for barna. Med unntak for de barna som ble ansatt da fabrikken var helt ny, var arbeidsplassen et sted de kjente godt. De hadde lært den å kjenne da de gikk til fabrikken med matspann til far eller søsken.⁵⁴ Eller kanskje hadde de brukt fabrikkomtene som lekeplass.

Det er tre yrkesgrupper som peker seg ut blant fedrene i tabellen over. Porselensbarna var barn av sjøfolk, håndverkere og porselensarbeidere. De tilhørte en jevn arbeiderklasse eller et øvre sjikt av denne arbeiderklassen. Fem av barna (skolelærer, emissær, skipsfører og gårdbruker) kom fra et sosialt mellomsjikt. Alt i alt gir fedrenes yrkesbakgrunn inntrykk av jevne sosiale kår.⁵⁵

Det er mulig at arbeidsløse og fattigunderstøttede fedrene skjuler seg i gruppen av ukjente fedrene. Mangel på opplysninger i barneprotokollen kunne være resultat av ønsket om å skjule sosial elendighet. Mer sannsynlig var det resultat av sviktende bokføring. De første årene - i den tiden da Gunnar Knudsen

⁵⁴ Matbringersystemet var utbredt. I 1879 uttalte departementet for kirke- og undervisningsvesenet at barn mellom syv og 12 år i byene ikke burde ha lenger skoledag enn fire timer. Det vises til et sterkt og utstrakt krav fra foreldrene om at barna måtte bringe middagsmat til fedrene mellom klokken 11 og 12. Se ot. prp. nr. 9 1879: 29.

⁵⁵ I 1838 ble det vedtatt et nytt regulativ for betaling til klokkeren for kirkelige handlinger i Porsgrunn. Befolkningen ble da delt i tre klasser:

- 1.klasse: embedsmenn, kjøpmenn, skipsredere, skipsførere og rentenister.
- 2.klasse: bestillingsmenn, kontorister, fullmektiger, styrmenn, håndverkere, herbergere, oldermenn, vertshusholdere, og fabrikanter.
- 3.klasse: sagmestre, matroser, svenner, arbeids- og tjenestefolk.

var leder av bedriften - ble protokollen ført samvittighetsfullt og nøyaktig og alle kolonner var fylt ut. Senere førte en mer tilfeldig bokføring til at rubrikken over fars yrke ofte ble stående tom.

Lars Olsson hevder at det var en sammenheng mellom fattigdom, tvang og rekruttering av barn til svensk industri i en tidlig fase. Mange av barna i industrien ble rekruttert fra fattighusene.⁵⁶ På vestsiden, bare noen steinkast fra porselensfabrikken, lå Klyve fattiggård. Folketellingen for 1891 er gått igjennom for å finne igjen barn fra fattigården i barneprotokollen. Ingen av barna på Klyve fattiggård var å finne i fabrikkens protokoller.⁵⁷ Olssons tese om at tvang og fattigdom var årsaken til industrielt barnearbeid lar seg altså ikke dokumentere når det gjaldt porselensbarna.

Den konklusjonen kan derfor trekkes at heller ikke i Porsgrunn var porselensbarna, i hvertfall ikke de fast tilknyttede, rekruttert blant samfunnets fattige. Barna kom fra jevne og etablerte arbeiderklassefamilier med enkelte representanter inn i mellomklassen og ofte fra familier med forbindelser til fabrikk. Fattigdom preget ikke bildet av barnearbeid på fabrikk.

"...HAN VAR IKKE MER ENN 8 ÅR GAMMEL". BARNAS ALDER.

"Ungene måtte begynne å arbeide svært tidlig. Det var skole annen hver dag, og så var det også å arbeide annen hver dag. Jeg kan huske det var en liten gutt, han var ikke mer enn 8 år gammel, som begynte å trykke hanker. Hans små hender tålte ikke påkjeningen ved å banke på formene med hendene, slik at huden sprakk og blodet rant fra håndbaken."⁵⁸

På porselensfabrikken hadde man en mer presis oppfatning av alder enn på sagbruket. Gamle porslensarbeidere kunne mer nøyaktig angi ved hvilken alder de begynte å arbeide. Andreas Kittilsen som fortalte denne historien, begynte å

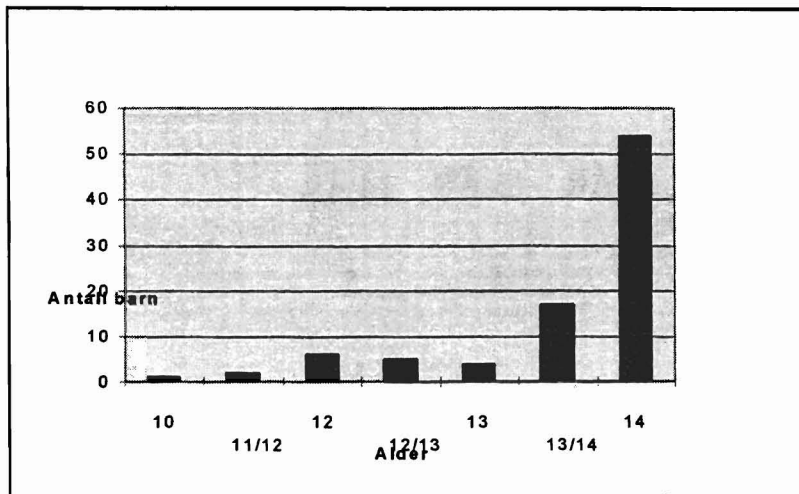
⁵⁶ Lars Olsson (1980): 33 ff.

⁵⁷ Folketellingen for Solum Herred, 1891

⁵⁸ Porselensposten, nr.7 1948.

trykke hanker da han var 13 år gammel i 1887. Som diagrammet viser var dette den vanligste alder å starte på fabrikken.⁵⁹

Diagram 7: BARNAS ALDER VED ANSETTELSE PÅ PP 1887-1910.

Kilder:- Protokoll over Børn og unge Mennesker ved Porsgrund
Porselænsfabrik
- Lønningsbog for 1887 og 1888
- Folketelling for Solum Herred 1.januar 1891

De fleste barna var relativt "gamle" da de ble ansatt på porselensfabrikken. Det var 13- og 14-åringer. Til sammen utgjorde disse barna nesten 80 prosent av de fast tilknyttede barna. 14 barn begynte på fabrikken da de var 12 år eller yngre. Ett barn var bare ni år gammelt. Han fylte ti år det samme året han begynte på fabrikken. Men ikke alltid var porselensarbeidet barnas første lønnsarbeid. Hans Andersen begynte i maleriet da han var 14 år gammel. Før det hadde han arbeidet på et sagbruk:

"Mit første arbeide var å lage ved paa Rolighetssaga. Jeg og en annen gut, Herman gik hver vor dag paa skolen, og hver vor dag laget vi ved. Vi hadde 50 øre dagen."⁶⁰

⁵⁹ I aldersgruppene 11/12, 12/13 og 13/14 er det barn som var henholdsvis 11, 12 og 13 år da de begynte på fabrikken, men som fylte år innen årets utgang.

Det var nok ikke bare Hans som hadde arbeidserfaring før han begynte på fabrikken. De fleste barna hadde enten vært i annet lønnet arbeid eller i ulønnet arbeid hjemme før de begynte som porselensarbeidere.

De yngste barna ble ansatt mens fabrikken ennå var nyetablert, i årene fra 1887 til 1993. Ansettelsesår og alder fordelte seg slik i perioden:

Tabell 10: BARN VED PP. ANSETTELSESÅR OG ALDER

	<u>9 ÅR</u>	<u>10 ÅR</u>	<u>11 ÅR</u>	<u>12 ÅR</u>	<u>13 ÅR</u>	<u>14 ÅR</u>
1887-1890:	1			8	5	5
1891-1895:			2	3	3	13
1896-1900:					2	20
1901-1905:					1	9
1906-1910:					8	9

Kilde: Protokoll over Børn og unge Mennesker ved Porsgrund
Porselænsfabrik.

Etter 1893 ble det ikke ansatt barn under 13 år ved fabrikken. Kan forklaringen være at Fabrikktilsynsloven ble vedtatt i 1892? Den forbød fabrikkarbeid for barn under 12 år. Sammenfallet i tid kan tyde på en sammenheng. Fabrikkens barneprotokoll var et konkret resultat av loven. Lovens paragraf 25 påbød at det skulle en føres lister over "Børn og Unge Mennesker" i bedriftene. Loven påbød videre at protokollene skulle kontrolleres av fabrikkinspektørene.

⁶⁰ Hans Andersen, født 1877.

Porselensfabrikken var en lovlydig bedrift på dette punktet og førte protokoll over de ansatte barna på bedriften.⁶¹

Det kan tyde på at denne bedriften generelt fulgte fabrikktilsynslovens forpliktelser og restriksjoner. Porselensfabrikken sto i et "nært forhold" til loven. Gunnar Knudsen var en sentral person både i fabrikkens ledelse og var aktivt med i forarbeidet til loven på Stortinget. Han satt i Arbeiderkommisjonen fra 1885 til 1889 og tilhørte der det flertallet som gikk inn for en begrensning av barnearbeidet slik det ble vedtatt med forbud mot fabrikkarbeid for barn under 12 år. Han var også med å vedta loven i Stortinget i 1892.⁶² Det er rimelig å anta at hans standpunkt i dette sosialpolitiske spørsmålet fikk betydning for den bedriften han hadde eierinteresser i og i en periode ledet. For Gunnar Knudsen var et sosialpolitisk engasjement en viktig bit av en større politisk overbevisning. Sosialpolitiske reformer og utdanning for barna gikk inn i det store prosjektet for å bygge nasjonen og det moderne Norge. Det er derfor sannsynlig at loven spilte en rolle for begrensingen av barnearbeidet blant de yngste barna på porselensfabrikken.

Når det gjaldt arbeidstid, ble det søkt og gitt dispensasjon fra lovens bestemmelser (paragraf 26a) om begrenset arbeidstid for barn.⁶³ Barna ved fabrikken arbeidet derfor like lang dag som de voksne. De arbeidet ni timers arbeidsdag enten de var over eller under 14 år også etter 1892. Selv om dette ikke var i tråd med bestemmelsene i loven, var det var full adgang til søke dispensasjon. Også på dette punktet er det grunnlag for å konkludere med at porselensfabrikken var en lovlydig bedrift.

PORSELENSBARNET - EN FRAMTIDIG PORSELENSARBEIDER?

Noen av de arbeiderne som begynte å fabrikken i ung alder og som ble der hele sitt aktive yrkesliv, er allerede introdusert i denne historien. Det var Hans Andersen, Andreas Kittilsen, Severin Bertiniussen, Eivind Rølland, Hans

⁶¹ Løsarbeiderbarna var ikke ansatt og kom utenom denne protokollen. Det var trolig ikke så mange løsarbeiderbarn på fabrikken i 1890-årene, se over s. 79.

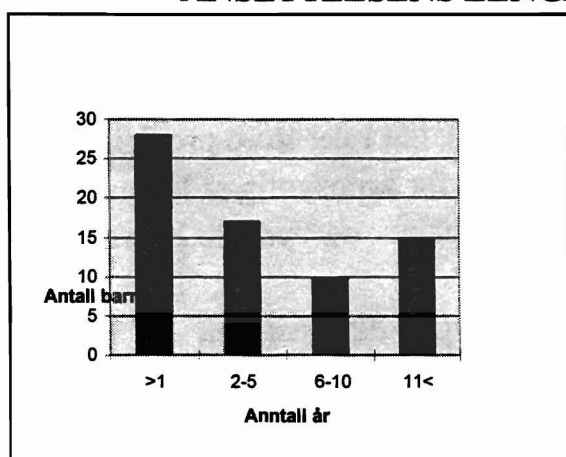
⁶² Per Fuglum (1989): 5.

⁶³ Arbeidsreglement for Porsgrund Porselænsfabrik, 1895 par.4.

Salvesen og flere. Men hvor vanlig var det at barnas arbeid på fabrikken ble introduksjonen til et livslangt yrke? Var det her som på sagbruket, at barnearbeidet sikret en stor andel av barna en plass ved bedriften i framtiden?

Det er kjent hvor lenge 68 av de 89 barna i protokollen var i arbeid på porselensfabrikken. De ble ført inn med en dato for når de begynte i arbeid og en dato for når de sluttet. Arbeidsforholdet varte i alt fra en måned til 63 år og fordeler seg slik som vist i diagrammet:

Diagram 8: BARN VED PORSGRUNDS PORSELÆNSFABRIK.
ANSETTELSENS LENGDE⁶⁴

Kilder:- Protokoll med fortegnelse over Unge Mennesker og Børn under 18 år ved Porsgrunds Porselænsfabrik
- Personalregister for Porsgrunds Porselænsfabrik. Påbegynt 1910.

Av de mer fast tilknyttede barna var det en stor gruppe på 28 barn, eller 40 prosent, som ikke fikk et varig arbeidsforhold ved fabrikken. Disse barna var i arbeid i bare noen måneder og opp til ett år. En bedriftsøkonomisk forklaring vil hevde at barnas ustadighet skyldtes at de ble skjøvet ut igjen etter kort tid fordi bedriften ikke hadde behov for dem. Men det fantes en annen gruppe barn på fabrikken som ble brukt som slik tilfeldig arbeidskraft. Det var de løsarbeiderbarna som ikke fantes i noen barneprotokoll. De fast tilknyttede, men

⁶⁴ I de tilfeller der arbeidere hadde kortere eller lengre avbrudd på fabrikken, er den samlede arbeidstiden regnet ut.

korttidsansatte barna var kanskje heller en gruppe barn på arbeidsvandring. De prøvde seg fram i arbeidslivet og tok arbeid der det var å få. Det forutsatte selvsagt at bedriften tok inn barn. Etter kort tid sluttet de på fabrikk, enten fordi de gikk over i annet lønnet arbeid eller fordi det var bruk for dem hjemme. I Porsgrunn fantes et arbeidsmarked med flere valgmuligheter. Særlig på denne tiden var det mange nyetableringer. Det var mulig å vandre. Arbeidslivet generelt var preget av stor sirkulasjon. Grunnene til oppbrudd kunne være flere. Misnøye med arbeidsforhold eller en plagsom arbeidsformann eller mester, ønsket om bedre betaling eller en liten ferie mellom to jobber oppmuntret unge og eldre arbeidere til å bryte opp. Tradisjoner knyttet til en dagarbeider- eller vandrerkultur ble ført videre og omformet i den tidlige industrien og preget holdningene til arbeidslivet både blant voksne og barn. Edvard Bull har kommet fram til at 1800-tallets ufaglærte løsarbeidere må ha sett det å ikke binde seg til en fast arbeidsplass, som del av et frihetsbegrep.⁶⁵ Man gikk ut og inn av arbeidslivet etter mulighetene på arbeidsmarkedet og etter behovene i familien. Behovene i familien kunne være av økonomisk eller mer sosiokulturell art og avhengig av familiens og husholdets størrelse og sammensetning til enhver tid og barnets kjønn, alder og plassering i søskenflokk. Dette avgjorde ikke om barna skulle arbeide, men om de skulle arbeide lønnet eller ulønnet, hjemme eller ute. Vandringsen i arbeidslivet forutsatte et åpent og fleksibelt arbeidsmarked med valgmuligheter.⁶⁶

En gruppe på 15 barn, eller omkring 20 prosent av de fast tilknyttede, var fortsatt i arbeid ved fabrikk etter ti år. For disse barna var arbeidet på fabrikk inngangsbillett til et livslangt yrke. Mange av dem var svært lenge ved fabrikk. Hans Andersen begynte på fabrikk da han var 14 år. Han fortalte til Porselensposten i 1950-årene at han ville fortsette på fabrikk så lenge han orket:

"Helsa er stort sett bra. Bena kan svikte litt, og hjertet merker jeg også er litt vrient somme tider, men tross alt så blir det stadig til å møte opp på arbeidet hver morgen."

⁶⁵ Edvard Bull (1985): 319ff.

⁶⁶ Om vandrerulturen i tidlig industrielt arbeidsliv, se Tamara K. Hareven (1982): 130.

Hans hadde da vært på fabrikken i 63 år, og fortsatte av kjærlighet til yrket.⁶⁷ I virkeligheten var det varige og ofte livslange arbeidsforholdet mer utbredt enn tallene viser. Barneprotokollen ble ført regelmessig fra 1893 og siste navn ble ført inn i 1949. For de av barnearbeiderne som på dette tidspunktet fortsatt var ansatt, ble det ikke innført sluttdato. Eksempler er Hans Andersen og Severin Bertiniussen som begge var på fabrikken hele sitt liv. De ble ansatt som barn og sto oppført i protokollen, men er ikke oppført med noen sluttdato. I den relativt store gruppen på 19 barn som det ikke finnes opplysninger om med hensyn til hvor lenge de var ansatt, var det derfor antagelig flere langtidsansatte.

Det kan konkluderes med at for mange av barna var lønnsarbeidet en introduksjon til et arbeid som de skulle fortsette med i store deler av livet, en del av dem hele livet. For andre var arbeidet et svar på et kortsiktig behov. Men for alle var porselensarbeidet en brikke i et større hverdagspuslespill som for en stor del besto av arbeid.

Det var forskjeller på barn. Klasseforskjellene er allerede omtalt. Det var først og fremst arbeiderklassens barn som befant seg i fabrikken. Men i motsetning til på sagbruket var det både jenter og gutter i porselensarbeid. Kjønn hadde betydning både for lønn, arbeidsdeling, for rekruttering til arbeidet og tilknytningen til det over tid.

KJØNN OG ARBEIDSLIV.

Gutter og jenter hadde ulike roller i arbeidslivet. Guttene hadde i mye større grad lønnsarbeid, mens jentene hadde mer ulønnet arbeid hjemme. Blant gruppen på 89 porselensbarn var det bare ti jenter, eller 11 prosent. Denne andelen var langt lavere enn den Mohn fant i industrien som helhet i 1875. Blant barna i industrien fordelte gutter og jenter seg i forholdet 80 prosent gutter og 20 prosent jenter (se over s. 56). Jenteandelen på porselensfabrikken var altså realt lav, og det til tross for en ganske høy og økende andel kvinner i hele arbeidsstokken:

⁶⁷ Porselensposten, nr.4 1954.

Tabell 11: KVINNER OG MENN PÅ PORSGRUNDS PORSELÆNSFABRIK
1887-1963.

ÅR	ANSATTE	MENN	KVINNER
1887:	85	67	18 (21%)
1888:	113	96	17 (15%)
1896:	225	151	74 (32%)
1907:	230	153	77 (33%)
1963:	250	137	113 (45%)

Kilder: - Lønningsbog for Porsgrunds Porselænsfabrik 1887-1889
- Alf Bøe (1967): 26

I utgangspunktet var det altså få kvinner blant de ansatte på fabrikken, men kvinnene kom inn med økende omfang etterhvert. På slutten av 1887 var det ansatt 18 kvinner, og fram til 1910 steg andelen kvinner til over 30 prosent av arbeidsstokken. Samtidig som porselensfabrikken utviklet seg til å bli en kvinnearbeidsplass, ble det færre jenter under 15 år i arbeidsstokken. Etter århundreskiftet ble det bare ansatt ei jente, og nesten 100 prosent av de ansatte barna var da gutter. Jentearbeidet ble altså så godt som avvirket før århundreskiftet og tidligere enn guttearbeidet.

Jentene på fabrikken skiller seg fra sine yrkesbrødre også på andre måter.⁶⁸ De var noe eldre enn guttene da de begynte på fabrikken. De aller fleste, ni av de ti jentene, var 13 eller 14 år da de ble ansatt. Bare ei helt ung jente ble ansatt. Det var Dina Pedersen (se over, s. 87) Hun var 12 år gammel da hun begynte på fabrikken i 1889. Jentene ventet altså lenger enn guttene med å gå ut i industriarbeid, men når de først gikk ut, var de mer stabil arbeidskraft enn guttene. Guttene vandret mer. Det er kjent hvor lenge fem av de ti jentene arbeidet på fabrikken. De var der i ett, to, fire, sju og ni år. Det var altså ingen helt korttidsansatte blant jentene slik som blant guttene. Når jentene var ansatt, ble de værende en tid. På den andre siden var det ingen jenter som ble lenge på fabrikken - lenger enn ti år - slik som mange av guttene gjorde. Jentene arbeidet

⁶⁸ Det må taes forbehold om at gruppen er liten og tallene små og usikre. Tendensen i materialet er likevel klar.

kortere enn de langtidsansatte guttene. For porselensjentene var lønnsarbeidet midlertidig, noe de gjorde før de giftet seg. For guttene gikk lønnsarbeidet inn i en langsiktig yrkesstrategi. Når jentene i mindre grad og senere i livet enn gutter gikk ut i industriarbeid, og når jentearbeidet ble tidligere avviklet enn guttearbeidet, må forklaringen ligge i den generelle kjønnsarbeidsdelingen både blant barn og voksne. Arbeidsoppgaver og ansvaret for det ulønnete arbeidet hjemme ble tillagt kvinnekjønnen (se kapittel 5).

OPPSUMMERING: BARNA I TO BEDRIFTER I TELEMARSK.

"Det er imidlertid mellom de Fabrikationsarter, hvori Børn findes sysselsatte, stor Forskjel i henseende til Hyppigheden af deres Anvendelse."⁶⁹

J.N. Mohn fant i 1875 store forskjeller mellom de ulike industrigrenene med hensyn til hvor stort omfanget av barn var. I tobakksindustrien var omfanget størst. Der var 43 prosent av arbeidsstokken barn.

Til tross for at Porsgrund Porselænsfabrik og Ulefos Sagbrug på mange måter var ganske forskjellige, var omfanget av barn temmelig likt ved de to bedriftene. Ingen av dem hadde et stort antall eller andel barn. Likevel hadde begge et betydelig innslag av barn i alderen mellom åtte og ni og opp til femten år. I den sammenfallende perioden - fra 1887 til 1900 - da man kan foreta en faktisk sammenlikning, varierte omfanget mellom ni og to prosent ved begge bedrifter. Avhengig av sesonger og til en viss grad konjunkturer svingte omfanget av barn på sagbruket, og i 1872 var det høyest med 17 prosent barn. Den mest barneintensive perioden var 1870- og 80-årene. På porselensfabrikken var det flest barn de første, og økonomisk sett, vanskelige årene. Da var det mange løsarbeiderbarn og opp til ni prosent fast tilknyttede barn på fabrikken. Senere, når økonomien bedret seg, gikk barnearbeidet tilbake. I dette tilfelle kan ikke konjunktorene forklare endringene i omfanget av barnearbeidet, og man må man kunne slå fast at barnearbeid handlet om noe langt mer enn snever bedriftsøkonomi og behovet for billig arbeidskraft.

⁶⁹ Jacob Neumann Mohn (1878): 8.

Det fantes flere grupper av barn ved de to bedriftene: løsarbeiderbarna og kort- og langstidsansatte fast tilknyttede barn. Det var flere løsarbeider- og korttidsansatte barn på porselensfabrikken enn på sagbruket. En større gruppe barn var mindre stabile i Porsgrunn. På den annen side var det omtrent like stor del av de ansatte barna ved begge bedrifter som ble der i mer enn ti år. For rundt en femtedel av barna begge steder var industriarbeidet begynnelsen på en lang, ofte livslang yrkeskarriere. Barnearbeidet var for disse barna et ledd i å sikre seg et arbeid og en arbeidsplass i fremtiden.

I en tidlig fase, og først og fremst på sagbruket, var det spor etter en førmoderne oppfatning av alder. Alder i moderne forstand, som kronologisk, lineær og oppdelt tid, var ikke relevant på samme måte på Ulefoss som i Porsgrunn. Alder og tid var i større grad oppgaverelatert, og barna tok fatt på ulike arbeidsoppgaver etter hvert som de mestret dem. Fysisk dugelighet satte grensene for deltakelse i arbeidet. En kroppslig regulering av tilgangen til arbeidet framfor en aldersmessig kan forklare at alderen for tiltredelse i arbeidet bare oppgis ganske omtrentlig i sagbruksarbeidernes minner.

Kronologisk alder fikk en viktig funksjon med å ordne og strukturere det moderne samfunnet der alder i stor grad er bestemmende for status og sosiale roller.⁷⁰ Den nyere og mer moderne porselensfabrikken ble etablert i en tid da barns alder og adgang til arbeidslivet var reist i den offentlige debatt i forbindelse med fabrikk- og skolelovgivning. Det var tydelig en større aldersbevissthet i Porsgrunn. For eksempel ble barnas alder og fødselsdato ført nøyaktig inn i barneprotokollen, og lovens bestemmelser om regulering av barnearbeidet etter visse alderskategorier ble overholdt.

Dette kan være noe av bakgrunnen for at barna gjennomgående var yngre på sagbruket enn på porselensfabrikken. Sagbruksgutten var i gjennomsnitt rundt 11 år gammel. I 1890 var over halvparten av de ansatte barna på sagbruket under 12 år, mens på porselensfabrikken var bare en fjerdedel av barna så unge. At sagbruksguttene var gjennomgående yngre, kan også ha sammenheng med at den tradisjonelle slektsrekrutteringen var mer gjennomført på sagbruket. Så godt som alle barna på saga arbeidet sammen med faren. Barnas og de voksnes verden var mer ett, og grensene mellom familie- og arbeidsliv var åpne. Dette gjaldt også på porselensfabrikken, men ikke i samme grad. Mindre enn halvparten av barna

⁷⁰ Howard P.C. Chudacoff (1989): 4.

hadde faren sin på arbeidsplassen. Men begge steder var de yngeste barna nesten alltid sammen med far, mor eller søsken på arbeidet. Det ser nesten ut som det var en forutsetning for å sende de yngste barna ut i arbeidslivet at de var sammen med far eller et eldre søsken. Slektsrekrutteringen sikret de yngste barna en viss beskyttelse og trygghet.

Kjønnsarbeidsdelingen artet seg forskjellig ved de to bedriftene. På Ulefoss var sagbruksarbeid mannsarbeid, og det fantes bare gutter på saga. Dette var ikke bestemt av produksjonprosesser og teknologi. I Sverige for eksempel fantes både jenter og gutter i sagbruksindustrien på denne tiden.⁷¹ Arbeidsdelingen lokalt fikk en praktisk utforming i tråd med lokale tradisjoner og bedriftens behov.

I Porsgrunn var det porselensarbeidere av begge kjønn både blant voksne og barn. Det var imidlertid langt færre jenter blant barna enn det var kvinner i hele arbeidsstokken, og mens kvinneandelen økte, forsvant først jentene og så guttene fra fabrikken. Det kan altså se ut som en gruppe billig arbeidskraft, nemlig barna, ble skjøvet ut og erstattet av en annen gruppe billig arbeidskraft: kvinnene. Slik er da også avviklingen av industrielt barnearbeid ofte blitt forklart.⁷² Om kvinnene kom inn der hvor barna forsvant, synes denne forklaringen på avviklingen av det industrielle barnarbeidet å være altfor enkel og unyansert. Avviklingen av industrielt barnearbeid var del av en større og kompleks utvikling og endring. Som det vil gå fram av dette arbeidet videre var forholdene utenfor bedriften; i familien og i lokalsamfunnet av vesentlig betydning.

Forskjeller i gutters og jenters deltakelse i lønnsarbeidet må også forklares innenfor en større sammenheng. Det at jentene deltok i mindre grad i industrien og at jentearbeidet ble avviklet tidligere enn guttearbeidet, betyr ikke at jentene arbeidet mindre enn guttene. De hadde flere oppgaver, lønnet eller ulønnet, i eget eller andres hushold. Ved denne kjønnsarbeidsdelingen fikk jentene en nærmere tilknytning til hjemmesfæren. Dette kan forklare hvorfor det industrielle jentearbeidet ble tidligst avviklet. Veien tilbake til hjemmet og husholdet var kortere for jentene.

⁷¹ Lasse Cornell (1982): 126.

⁷² Se for eksempel Lars Olsson (1989): 151.

De to bedriftene var like og forskjellige, og barnearbeidet artet seg likt og forskjellig på de to stedene. Et vesentlig likhetstrekk var at barna hadde en relativt lik sosial bakgrunn. Blant de fast tilknyttede barna ser det ikke ut som barnearbeidet var en resultat av fattigdom og nød i familiene. Det fantes så godt som ingen fattigunderstøttede barn på de to bedriftene. Barna hadde en jevn og solid arbeiderklassebakgrunn, og flere av fedrene tilhørte et "priviligert" sjikt av formenn og mestere. Et av privilegiene var fortrinnsrett for egne barn til arbeidet.

Dette er et bilde av industrielt barnearbeid som står i kontrast til mye av det som tidligere er skrevet om dette emnet. Det er oftest framstilt som en historie om nød og elendighet.⁷³ Barnearbeid i Kristiana rundt århundreskiftet blir forklart med fattigdom i familiene,⁷⁴ og Lars Olsson forklarer barnearbeidet i svensk tobakksindustri på begynnelsen av 1800-tallet på denne måten:

"På utbudssidan var fattigdom den viktigaste förklaringen till barnarbetet i fabrikerna - till att det fanns barn som var beredda att arbeta i fabrikerna och/eller föräldrar som lät dem göra det."⁷⁵

Bakgrunnen for Olssons konklusjon var at to av tre av de arbeiderfamilier som sendte barna sine på arbeid i tobakks-fabrikken i Malmø, var fattigunderstøttet.⁷⁶ Olsson undersøkte svensk industri på begynnelsen av 1800-tallet. Forskjeller i tid og miljø kan gi grunnlag for ulike konklusjoner. Men tilsammen representerer sagbruket og porselensfabrikken ulike bedrifter og lokale miljøer og dekker et langt tidsspenn. Det er grunn til å understreke at ikke ved noen av disse bedriftene innenfor denne perioden var barnas bakgrunn preget av fattigdom. Som økonomisk forklaring var barnas arbeid på tilbudssiden heller et ledd i en strategi for å sikre familiene et mest mulig solid levebrød. På etterspørselsiden gjaldt den økonomiske forklaringen; at barna var en reservearmé av arbeidskraft, først og fremst løsarbeiderbarna.

⁷³ Se Ellen Schrupf (1993).

⁷⁴ Knut Kjeldstadli (1989b): 171-172.

⁷⁵ Lars Olsson (1980): 98.

⁷⁶ Samme sted: 100.

De viktigste forskjellene mellom de to stedene var at barnearbeidet på Ulefoss var fastere og mer stabilt, slektsrekrutteringen var mer gjennomført, og barna var yngre enn i Porsgrunn. Forklaringene må ligge utenfor bedriftene: i lokalsamfunnet. I det paternalistiske brukssamfunnet var valgmulighetene færre. For mange av barna var en framtid på sagbruket nesten gitt ved fødselen. De ble med faren på saga så snart de var store nok. I Porsgrunn var et større arbeidsmarked med flere valgmuligheter. Her kunne barna vandre. Porselensarbeidet var ikke første, og heller ikke siste, stopp i en arbeidvandring. Likevel ble både slektsrekruttering og livslange ansettelser utbredt, om enn i mindre grad, også på porselensfabrikken. Lokalsamfunn og bedrift ble tvunnet sammen med mange bånd. Likevel: Om veien til fabrikken ble kort for porselensbarna, var veien til sagbruket ofte den eneste for sagbruksbarna.

Begge steder representerte barnearbeidet kontinuitet. Sagbruket var en gammel bedrift der barnearbeidet hadde lange tradisjoner. Porselensfabrikken var ny og porselensproduksjon var uten tradisjoner i lokalsamfunnet og i landet. Når barna fantes på fabrikken fra begynnelsen av, må forklaringen være at tradisjoner i arbeidslivet og i familien ble ført videre og omformet i den nye bedriften og tilpasset den nye tiden. Fra gammelt av var det en selvfølge at barna skulle arbeide. Barna tok arbeid der det fantes. Derfor stilte de seg opp ved porten til den nye fabrikken med en gang den åpnet.

Utviklingen av barnearbeidet artet seg likt og ulikt i ulike arbeiderkulturer. I 1890-årene gikk omfanget tilbake ved begge bedrifter, og etter århundreskiftet var barnearbeidet i ferd med å bli avviklet. Det gjaldt også generelt. I følge den offisielle statistikken var det registrert 800 barn mellom 12 og 14 år i industriarbeid i 1916, mens det i 1921 bare var 19 barn.⁷⁷

På sagbruket ser det ikke ut til at fabrikktilsynsloven fikk vesentlig betydning for omfanget av barnearbeidet. Men på porselensfabrikken fikk loven en betydning for avviklingen av industriarbeid blant de yngste barna. Til en viss grad ser det ut som praktisering av lovens bestemmelser var bedrifts- og personavhengig. Paternalisten og den eneveldige bedriftsleder, Niels Aall, stilte seg over loven. Den yngre og mer forretningsmessige og moderne bedriftsleder, Gunnar Knudsen, så ingen motsetning mellom loven som et sosialpolitisk tiltak, og industriens og samfunnets interesser. Konklusjonen må bli at

⁷⁷ Edvard Bull (1953): 110.

fabrikktilsynsloven ble praktisert forskjellig. Lovgivningen kan fortelle noe, men bare en bit av hele historien om utviklingen av industrielt barnearbeid.

KAPITTEL 4. BARNEARBEIDET.

Fra å finne ut hvem barna i de to bedriftene var, skal selve barnearbeidet være tema i dette kapitlet. Hvordan foregikk selve produksjonen i et sagbruk og en porselensfabrikk og innenfor hvilke arbeidsmessige og kulturelle rammer foregikk barnearbeidet? Hva slags arbeid utførte barna i de to bedriftene og hvilken plass og betydning hadde dette arbeidet i produksjonen av plank og bord, kopper og fat? Hadde barna særskilte betingelser i arbeidslivet slik at de ble skjermet for ulykker og overbelastning eller deltok de i arbeidet på linje med voksne arbeidere?

SAGBRUKSPRODUKSJONEN.

Sagbruksproduksjonen sto i et intimt avhengighetsforhold til naturforholdene.¹ De satte rammene omkring arbeidet. For å holde driften i gang var det nødvendig med en viss vannføring. Derfor var arbeidet ved sagbruket sesongarbeid. I den kalde årstiden sto saga. Denne perioden varte vanligvis fra jul og til slutten av februar, men det varierte ettersom hvor kald og hvor langvarig vinteren ble. Naturforholdene bestemte også tempo og produktivitet innenfor sesongen. I perioder gikk arbeidet for fullt. Til andre tider kunne det være stille på saga:

"Og ellers var det ofte så lite vann at det var bare så vidt vi såg at saga og stokken seig. Vi kunne gå og varme oss ved ovnen, og når vi kom tilbake var ikke stokken halvt skåret over ennå."²

Selve saga sto som sentrum i en ytterst arbeidsintensiv prosess. Den var bare én forutsetning for at store mengder råvarer og arbeidskraft ble dratt inn i produksjonen. En stor andel av arbeidet besto i å håndtere tømmer, plank og bord eller ulike former for avfall. I tillegg kom diverse servicearbeid.³

Først ble tømmeret fløtet inn på en kjerrat. Kjerraten avløste hestekjøringen til velten på sagbruket i 1850-årene (se kapittel 2). Kjerraten besto av et transportbelte med kjetting og klør som dro tømmeret opp til tømmervelten.

¹ Om sagbruksnæringens avhengighet av naturforholdene, se for eksempel Francis Sejersted (1979): 121.

² Jakob Bakken, født 1863.

³ Om sagbruksarbeidet og produksjon se Lasse Cornell (1982) og Alf Johansson (1988).

På velten ble tømmeret sortert i forskjellige dimensjoner og sendt videre til sagene. På 1800-tallet lå det seks sager etter hverandre på Ulefoss, men etter at det nye sagbruket med rammesag ble satt opp i 1874/75 avløste det etterhvert de gamle sagene. Den nye rammesaga hadde seks rammer. Samtidig ble vasshjulet byttet ut med en 100 hestekrefters turbin. Det var ikke dampesag på Ulefoss.

Etter at bord og plank var skåret, gikk disse til en kantsag der de ble renskåret i forskjellige bredder. Deretter gikk bord og plank i ei vannrenne til vognen som brakte materialene til tørkeplassen på tomtene.⁴

I sagbruksarbeidet var det små krav til arbeidernes kvalifikasjoner. Det krevdes ikke lang opplæring for å være sagbruksarbeider. Kunnskap og ferdigheter var praktisk og basert på erfaring og ble overført fra mann til mann og fra mann til gutt i selve arbeidet. Arbeidet var kroppsarbeid. Kroppsstyrke, enkel teknikk og enkle redskaper var arbeiderens viktigste utstyr.⁵

Kroppen var arbeiderens viktigste ressurs og begrensning. Også på andre måter satte naturen rammer for sagbruksproduksjonen. Den bestemte tempo og rytme i arbeidet. Den bestemte også innholdet i og miljøet omkring arbeidet. Som Alf Johansson forteller fra Stocka Sågverk i Sverige: "Vädret, föret, temperaturen og dagsljuset gav arbetet dess ramar men också innehåll. Det var kallt, tungt, farligt, hetsigt o.s.v. alt efter årstiden, föret, vattenmengden, ljuset o.s.v. bestemde."⁶

Arbeiderne startet med et utgangspunkt som var ganske likt, men ved å opparbeide seg kvalifikasjoner i selve arbeidet, rykket noen opp og ble sagmestere eller oldermenn. Oldermannen var en allsidig kyndig mann som sto over sagmestrene. Sagmesteren sto mellom oldermannen og sagbruksarbeiderne. Det var en sagmester på hver sag.

Arbeidernes holdninger var også viktige kvalifikasjoner. I den paternalistiske bedrift var lojalitet til bedriften og arbeidsgiveren viktig. Ingar Kaldal hevder at pålitelighet også var en viktig kvalifikasjon som avgjorde arbeiderens status og posisjon i sagbruksarbeidet.⁷

⁴ Isak Lindalens beretning om faren, Ole Pedersen Lindalen, født 1859.

⁵ Om sagbruksarbeidets karakter, se Ingar Kaldal (1994): 41.

⁶ Alf Johansson (1988): 131.

⁷ Se Ingar Kaldal (1994).

Det fantes en rangordning på sagbruket. Likevel var arbeidsstokken preget av en relativt egalitær struktur. Oldermann og sagmestere var rekruttert blant sagbrukets egne arbeidere, og alle hadde muligheter for opprykk. Et sterkt internt "brukssamhold" mot blant annet ytre "fiender" bidro også til å utjevne forskjeller. Det fortelles at "sagflisen" holdt sammen mot "korpæn" på jernverket hos Cappelen. Om lørdagskvelden møttes de på brua og sloss.⁸ Inngansritualer sørget for å innlemme og forme de nye så de tilpasset seg arbeidsstokken og kulturen. På renseriet foregikk det slik, forteller Tron Hammerstad:

"De bruka å ha sånn ein "dåb" der for ein ny ein som kom der. De bruka å døpe dei. Hadde de borti ein sagmugghaug og ausa sagmugg over de. Det var nå bare spøk og gærninger."⁹

BARNAS ARBEIDSOPPGAVER.

Sagbruksarbeid var kroppsarbeid, og det fantes en naturlig grense for hva barn kunne gjøre. Liten kropp og muskelstyrke begrenset mulighetene i arbeidslivet. Arbeidet måtte ikke være for tungt. Arbeid som krevde stor grad av årvåkenhet, påpasselighet, utholdenhet og ansvar, egnet seg heller ikke for barn. Guttene på sagbruket var derfor ikke sysselsatt i selve produksjonen. De sto ikke ved saga og deltok ikke i den prosessen som forandret tømmerstokken til bord og plank. Men Lasse Cornell har regnet ut at i arbeidstimer utgjorde dette arbeidet bare halvparten av den totale arbeidstiden på et sagbruk. Resten av arbeidstiden gikk til å håndtere tømmeret, plank og bord og transportere ulike former for avfall, i tillegg til andre "hjelpeoppgaver".¹⁰ Det var i dette "tilleggsarbeidet" guttene hadde sin plass:

"Jeg begynte på sagbruket (...) da jeg var 12 år gammel, som hakagutt; da var jeg til hjelp ved trekket (kjerraten). Da jeg var 13 år, ble jeg fløttegutt," forteller Jakob Bakken.¹¹

⁸ Trond Hammerstad, født 1871.

⁹ Samme.

¹⁰ Lasse Cornell (1982): 113.

¹¹ Jakob Bakken, født 1863.

Her er nevnt to arbeidsoppgaver for barn. Guttene passet på ved kjerraten; det transportbeltet som dro tømmeret opp til saga. Redskapene de brukte var en haka; en stokk med en pigg i enden. Guttene ble derfor kalt hakagutter. Arbeidet besto i å dra tømmeret inn på kjerraten ved hjelp av haka.¹² De passet også på ved renna. Det kalte de å gå på renna. På en flere hundre meter lang plankerenne med vann ble materialene fraktet fra saga og ned til tomtene. Hvis materialene stoppet opp, måtte de til å løsne dem. Det kunne være tungt arbeide for en guttekropp å håndtere vasstrukne materialer som gikk i bønn av renna:

"Det kunne være nokså vanskelig å gå der. Ho gikk gresselig høgt den renna, og hvis atte det sette seg fast, så kila det seg på hinannen, så var det et fælt arbeid å få løst det igjen, ser du. Og så var det det, at når det var sånt tungt sekki bruk, så la det seg på bønn, og der ville de hauge opp, så det måtte vi passe på."¹³

Jakob Bakken fortalte at han begynte først som hakagutt ute og så ble han fløttegutt inne på saga. Å arbeide inne sammen med de voksne sagbruksarbeiderne innebar et steg opp i yrkeskarrieren.¹⁴ Men guttene startet altså ute, enten på kjerraten, renna eller på tomtene. På tomtene hadde barna arbeid med å stable, sortere og merke plank og hjelpe til ved utsending av last.¹⁵ Eller de hugget ved. Da hadde de akkord og ble betalt pr. favn:

"Så da var jeg ne'e og laga ved i "ve'aporten", som de kalla. Ja, de kalla det ve'aporten nedafor saga, den gangen. Den er nedbrent nå. Og der hadde vi 20 øre favnen, guttongæne."¹⁶

¹² Halvor Lommerud, født 1868.

¹³ Karl Nilsen, født 1869.

¹⁴ Alf Johansson viser hvordan arbeid ble fordelt og tilpasset etter alder både for voksne og barn ved Stocka sågverk, se Alf Johansson (1988): 350.

¹⁵ Jakob Neumann Mohn beskriver sagguttenes arbeidsoppgaver, i Jakob Neumann Mohn (1878): 29.

¹⁶ Trond Hammerstad, født 1871.

Inne på saga var guttene hjelpere for de voksne sagbruksarbeiderne. De var fløttegutter eller hjelpegutter for sagmesteren. Da gikk de mesteren til hånde, og de kjørte eller bar bort flis, bakhun og annet avfall.

Barna hadde altså arbeidsoppgaver med å passe på, stable, hogge, rydde, bære og være håndlangere for de voksne i den prosessen som begynte med at tømmerstokken ble fløtt ned til saga og som endte med utskipping av ferdig plank og bord. Etter hvert som sagbruket i perioden ble bygget ut med flere ansatte og økte produksjonen og tempoet, ble det flere av denne type håndlangeroppgaver både inne og ute. Det var derfor ikke mangel på arbeidsoppgaver for barna. Det er dessuten viktig å understreke at barnas arbeid var helt nødvendig for at produksjonsprosessen skulle flyte. Barnas arbeidsoppgaver var nøye knyttet til de voksnes, og barn og voksne utgjorde et arbeidslag der begge parter var gjensidig avhengige av hverandre. Barna var hjelpearbeidere og bisto de voksne i arbeidet. De var et ledd i en arbeidskjede, og flyten i arbeidet var avhengig av at barna var til stede og utførte det arbeidet de var satt til.

Den gjensidige avhengigheten mellom voksne og barn var vesentlig. Den innebar kontroll, men la også grunnlag for selvstendighet og innflytelse. Dessuten var den viktig i selve sosialiseringen av barna. Ved å ha en fast plass i arbeidsprosessen lærte de seg de regler og den orden som hersket på arbeidsplassen. De lærte seg hva arbeidet krevde og hva som var farlig og utsatt arbeid. De ble innført i en kultur og en arbeidsprosess som de skulle gå inn i som voksne. Men barnas arbeid gikk ikke direkte inn i en opplæring til et framtidig yrke som sagarbeider. Å stå ved saga var forbeholdt voksne arbeidere. Noe av arbeidet var altså forbeholdt de voksne. På den annen side var ikke barnas arbeid spesifikt barnearbeid i den forstand at det krevde egenskaper som bare barna hadde. Det var arbeid som også voksne kunne utføre og som voksne arbeidere overtok da barna forsvant fra sagbruket.

De fleste guttene på Ulefos Brugs lønningslister er ført opp under selve sagbruket. Men tre gutter arbeidet på høvleriet. På høvleriet besto barnearbeidet i å bære jern til høvelmaskinen, ta imot og sortere høvellasten og rydde flis. På sliperiet var det få gutter, men her besto barnearbeidet i å henge opp tremasse og papp til tork og senere ta det ned igjen. Det var også barnearbeid å sortere kluter og papiravfall og være håndlangere på sliperiet.

En del barn vandret innenfor det større og fleksible arbeidssystemet som sagbruket var en del av. De arbeidet delvis på sagbruket. Så kunne de ha noen dager hjemme eller de var på høvleriet, på gården, mølla, teglverket eller sliperiet. De arbeidet der det var bruk for dem og sirkulerte mellom ulike

arbeidsområder. Det vil altså si at både gårds- og industriarbeid kunne være deler av barnas fleksible arbeidsverden.

Gårdsarbeid kunne være pliktarbeid. Dersom arbeideren var på husmannskontrakt, var hustru eller hjemmeværende barn pålagt pliktarbeid på hovedgården i onnetidene. Det kunne være arbeid med å vende høy, ta opp poteter og skjære korn.¹⁷

Sagbruksguttene var fleksibel arbeidskraft, og fleksibiliteten var en viktig ressurs i brukssamfunnets mangfoldige, sammensatte og sesongavhengige arbeidssystem. Guttene gjorde nytte for seg på mange områder. De var dessuten viktig som et potensiale; som framtidige sagbruksarbeidere. Barn og voksne var gjensidig avhengige. Den gjensidige avhengigheten mellom voksne og barn forutsatte felles arbeidstid.

ARBEIDSTID.

"De Unges daglige arbeidstid er overhovedet ligesaa fast som de Voxnes", slo J.N.Mohn fast i sin undersøkelse av industrielt barnearbeid.¹⁸ Slik var det også på Ulefoss. Arbeid var arbeid, og det gjaldt ingen særordninger for barn med hensyn til den daglige arbeidstiden. I sesongen da vannet fløt rikt og tømmertilgangen var god, måtte arbeidskraften utnyttes best mulig. Det var 12 timers arbeidsdag. Ifølge arbeidsreglementet fra 1894 begynte arbeidsdagen klokken seks om morgenen og varte til seks om ettermiddagen. I løpet av arbeidsdagen var det tre hvile- og spisepauser. Den første var en halvtime fra klokken 8.30 til 9, den neste fra klokken 12 til 13 og den siste fra klokken 15.30 til 16.¹⁹ Det er sannsynlig at barna dro hjem og spiste i den lange middagspausen. Sagbrukfamilieene bodde i nærhetene av sagbrukets driftsbygninger, og den korte avstanden mellom arbeidssted og hjem gjorde at det var vanlig for unge og voksne arbeidere å dra hjem til middag midt på dagen.²⁰

Skiftene ble byttet klokken seks morgen og seks kveld. Også på nattskiftet var det tre hvilepauser. Den første var en halv time en gang mellom klokken åtte

¹⁷ Isak Lindalen om sin far Ole Pedersen Lindalen, født 1859.

¹⁸ Jacob Neumann Mohn (1878): 14.

¹⁹ Arbeidsreglement for Ulefos Sagbruks industrielle Anlæg. Ulefos 1894.

²⁰ Dette slo Jacob Neumann Mohn fast som en regel i sin undersøkelse, se Jacob Neumann Mohn(1878): 29.

og ti om kvelden, den neste var en times hvil mellom klokken 11.30 og 2.30 om natten og den siste halve timen mellom 3.30 og fem om morgenen. Det ble en samlet hvile på to timer på nattskiftet.

Guttene arbeidet også skift, men hvor langt opp i tid skiftordningen på sagbruket eksisterte, er uklart. I beretningen om Ole Pedersen Lindalen som var født i 1859 og begynte på saga som guttunge, heter det at skiftene i en tidligere periode gikk fra klokka 12 dag til 12 natt på Ulefoss. Da måtte gjerne guttene følges på arbeidet om natten:

"Det var også skiftarbeide inndelt i tiden 12 middag til 12 natt og neste skift fra 12 natt til 12 middag. Det hendte da at der hvor det var 2 gutter i samme alder som skulle på hvert sitt skift måtte de følges på arbeidet i den mørke årstid. Det var da gjerne moren som fulgte den ene på arbeide (kl. 12 natt) og hadde den andre med hjem igjen."²¹

Med denne ordningen ble arbeiderne delt i to sett som delte dag- og nattarbeidet mellom seg ukevis. Saga sto fra lørdag ettermiddag til søndag kveld. Det vil si at barna arbeidet seks netter på rad den uken de hadde nattskift. I følge arbeidsreglementet fra 1893 var det nattarbeid ved sliperiet, tørkehuset og høvleriet. Nattarbeid for barn kan derfor ikke ha vært særlig utbredt på denne tiden ettersom det var få barn ved disse virksomhetene. Dette bekreftes av arbeiderne selv. Trond Hammerstad som var født i 1871, opplyste at det aldri var skift på saga da han var der, og Hans Olsen Solvold forteller:

"Barna begynte som regel å arbeide på bruket i 9-10 års alderen, og arbeidstiden var som for voksne folk. Skiftarbeid hadde de sjelden."²²

Dette kan tyde på at nattarbeidet på sagbruket opphørte både for voksne og barn på 1880-tallet. Før den tid arbeidet alle skift, uansett alder. At skiftarbeid var utbredt i sagbruksindustrien i en tidligere periode og at sagbrukseierne forventet at barn og unge skulle arbeide skift, bekrefter amtmannen i Bratsberg. Han hadde innhentet uttalelser fra sagbrukseierne i amtet på slutten av 1870-tallet:

²¹ Isak Lindalens beretning om faren Ole Pedersen Lindalen, født 1859.

²² Hans Olsen Solvold, født 1865.

"Jeg kan kun sige, at herværende Sagbrugseiere paa Forespørgsel have svaret mig, at dersom unge Mennesker fremtidig ikke skulde kunne beskjæftiges, som hidtil, ligesom ældre Personer saaledes, at de arbeide vexelvis om natten den ene Uge og om Dagen den anden, antage de, at de vanskelig vilde kunne gjøre Brug af deres Tjeneste, idet dette da vilde blive forbundet med væsentlig ulempe for dem, medens der, efter hvad der forklares, allerede nu i Regelen ikke skal være nogen egentlig Fordel ved at benytte saadan ungdommelig Arbeidskraft ved Sagbrugene. Meget ofte antages slige Gutter - angives der - nærmest for Fædrenes Skyld, idet man gjerne vil paa den Maade komme veltjente arbeidere lidt til hjelp."²³

Sagbrukseierne var her ute i et bestemt ærend: De ville ha frihet til å anvende alle arbeidere, unge som eldre, på nattskiftet. Derfor ble uegennyttens og ulempene ved å anvende unge menneskers arbeidskraft understreket. At systemet kan ha fungert slik at sageierne tok inn gutter for å hjelpe eller påskjønne fedrene, kan man likevel ikke se bort fra. Slik fungerte ofte paternalismen. Det kunne være i situasjoner da sagbruksfamilien trengte en ekstra inntekt eller at fedrene rett og slett ønsket sønnene inn på saga for å gi dem opplæring. Det som imidlertid er viktig i sageiernes uttalelser, er understrekningen av den gjensidige avhengigheten mellom voksne og unge arbeidere. De gikk inn i arbeidslag der begge parters tilstedeværelse var en forutsetning for at arbeidssystemet skulle fungere. Uttalelsen forteller også om holdninger til arbeidet. Arbeidslivet skulle innrettes etter arbeidsoppgavene og arbeidskraften skulle tilpasse seg rytmene i arbeidet. Dette gjaldt alle uavhengig av alder.

Gjensidig avhengighet knyttet barn og voksne til lik og felles arbeidstid. Derfor hadde barna på Ulefos Sagbrug skiftarbeid så lenge det eksisterte, et stykke ut på 1880-tallet. Ellers var det 12 timers dag gjennom hele perioden til tross for at fabrikktilsynsloven av 1892, begrenset arbeidsdagen for barn mellom 12 og 14 år til seks timer. Det ser altså ut som loven hadde liten innflytelse på arbeidstiden lokalt.

Barnas og de voksnes arbeid var tett forbundet og forutsatte hverandres tilstedeværelse. For noen barn ble det ofte ikke annet enn søvn og arbeid i perioder:

²³ Uttalelse fra amtmannen i Bratsberg amt, i Ot.prp. nr. 15, 1883.

"Bruket her drev ogsaa en sag i Melum (vasshjulsag) og min far var der sammen med sin far nogen vintre. De bodde da uken ut i Melum og var hjemme hver helg. Veien var svært lang (ca.1 1/2 mil) og de måtte gaa både frem og tilbake og naar været var dårlig var det en drøy tur. Far fortalte at det engang var svært snøvær da de skulde hjem lørdag og han var da saa trett da han kom hjem at han sov fra lørdag kvell til søndag aften da de skulde tilbake."²⁴

Selv om guttene arbeidet full daglig arbeidstid, arbeidet de ikke fullt år. Det var delvis på grunn av sesongene: "Det var bare om sommaren vi var på arbe, vi måtte slutte om vinteren, vi var'kje voksne."²⁵ De var dessuten til og fra i sesongene og hadde en løsere tilknytning til arbeidet. Det viser seg i antall arbeidsdager gjennom månedene og året. Enkelte kunne ha noen få dager på saga i løpet av en arbeidsmåned. Andre kunne være like fullt beskjeftiget som en voksen arbeider med godt over 20 dager i måneden gjennom hele sesongen. Arbeidets omfang hadde også sammenheng hvor lenge de hadde vært på saga. Sagbruksarbeiderne forteller at den totale arbeidstiden ble trappet opp etterhvert som de hadde vært på saga en tid.²⁶

J.N.Mohn regnet ut at et fabrikkbarn arbeidet godt og vel et halvt årsverk per år i 1877.²⁷ Dette gjennomsnittet skjuler de store variasjonene i omfanget av barns lønnsarbeid, men viser likevel at selv om den daglige arbeidstiden var like lang for voksne og barn, var den totale arbeidstiden gjennom et arbeidsår langt kortere for barn enn for voksne. Fullt arbeidsår var det imidlertid heller ikke alle voksne sagbruksarbeidere som hadde.²⁸

ARBEIDSMILJØ.

Sagbruket var en farlig arbeidsplass. Der var ubeskyttede sagblad og åpne transmisjoner. I 1895 ble det anmeldt 977 ulykkestilfeller til fabrikkinspektøren

²⁴ Isak Lindalen om sin far Ole Pedersen Lindalen, født 1859.

²⁵ Tjøstol Kristensen, født 1859.

²⁶ Alf Johansson viser at slik var det ved Stocka Sågverk, se Alf Johansson (1988): 350.

²⁷ 3 1/2 dagsverk pr. uke og 182 dagverk pr. år. Jacob Neumann Mohn (1878): 30.

²⁸ Ved Eidsvold Værk hadde en sagbruksarbeider i 1856 vanligvis 30 sommerdager og 20 vinterdager på saga. Francis Sejersted (1979): s. 130.

for det sønnenfjelske distrikt. Av disse var 49 forårsaket av sagbruksmaskiner som kappsager, kantsager, sirkelsager og høvelmaskiner. Et av ulykkestilfellene medførte døden. Under saging på en sirkelsag ble planken kastet tilbake og traff en arbeider slik at han døde.²⁹ Typiske sagbruksulykker var at plankestabler raste over arbeidere og i verste fall knuste dem. Ellers var avkutting av fingre eller en arm en typisk arbeidsulykke i sagbruksindustrien. Man kan tenke seg at barna var utsatt. De hadde ofte liten oversikt over konsekvensene av sine handlinger, og de var tilbøyelige til å leke og ha det moro på arbeidsplassen. Fabrikkinspektøren hadde flere eksempler på hvor galt det kunne gå. En ni år gammel gutt hadde for moro skyld klatret opp på et tømmerstativ eller et stillasverk til drivhjulet for en taubanetransmisjon. Han falt ned, ble grepet av et av drivtauene og klemte i hjel mellom drivverkets hjul og kassen. En 15 år gammel gutt døde av stivkrampe etter amputasjon av høyre arm. Han hadde ødelagt hånden i en matningsvalse på en høvelmaskin. To gutter hadde lekt hest, og plutselig hadde tømmene kommet inn i en igangværende akselledning. Gutten hadde tømmene rundt seg og var blitt dratt med og brystet ble knust.³⁰

Det finnes ingen beretninger om alvorlige arbeidsulykker på Ulefos Sagbrug. "Det skjedde sjelden arbeidsulykker ved Ulefos Brug," fortelles det.³¹ Man skulle tro at alvorlige ulykker ville bli husket, og særlig hvis barn hadde vært utsatt. Ikke desto mindre var barna i et arbeidsmiljø der mange farer truet. Slapp ungene unna skader og ulykker, var det mer på tross av enn på grunn av arbeidsmiljøet. Men sagbruket var relativt lite og oversiktlig, og mange hadde fedre og slektninger på saga. Man kan tenke seg at eldre arbeidere og slektninger beskyttet og passet på yngre.

Ellers var arbeidsmiljøet preget av svingninger i vær og temperatur og av skiftende årstider. Det var kaldt å arbeide på saga vinterstid. Å stå på renna eller ved kjerraten en kald vinterdag og håndtere tømmer og trelast i isvann kan man tenke seg var en kjølig fornøyelse. Det samme gjaldt å stable plank på tomtene i vind og snøføyke. Men om sommeren var det fint å jobbe ute i frisk luft og unna den verste støyen og støvføyka. Inne på saga var det ovn til oppvarming og parafinlamper til opplysning om vinteren. Men lokalene var glisne og trekkfulle. Et annet problem innendørs var støyen fra hvinende sagblad. Det var ganske

²⁹ Fabrikkinspektøren for det sønnenfjelske distrikt, innberetning for 1895.

³⁰ Samme: 1898.

³¹ Hans Olsen Solvold, født 1865.

vanlig med dårlig hørsel blant eldre sagbruksarbeidere på Ulefoss.³² Det hvirvlende trestøvet kunne også være et problem, men det var ikke helseskadelig.

Medisinalberetningene fra Bratsberg amt/Holden legedistrikt er gjennomgått for å finne eventuelle spor etter miljøskader blant sagbruksarbeiderne og spesielt blant barna.³³ Det meldtes imidlertid fra dette distriktet om en alment god sunnhetstilstand og gode hygieniske forhold i siste del av 1800-tallet. I de årlige listene over sykdom i dette distriktet fantes ikke typiske sagbruksulykker.³⁴ På et tidspunkt var det imidlertid en uvanlig høy dødelighet på grunn av lungesvinnsott i distriktet. I perioden 1871-73 var 50,4 prosent av den totale dødeligheten grunnet denne sykdommen. Gjennomsnittet for hele riket var 23,1 prosent for perioden 1867 - 1876. Medisinaldirektøren forklarte denne høye dødeligheten med at folk oppholdt seg i dårlige og innestengte boliger. Derfor var dødeligheten i aldersgruppen fra fem til 15 år så mye høyere blant jenter enn gutter:

"Forklaringen synes mig vanskelig at kunne være nogen anden end den, at Pigebørnenes kræfter under de trange Kaar tidlig udnyttes til indvendig Hus - og Haandgjerning - ikke mindst til at passe de mindre Sødskene - i de tætlukkede Smaastuer, medens Gutterne, forsaavidt de maa arbeid, mere følger Faderen i hans Gjerning ude, og i det hele baade i sin Sysselsættelse og i sin Læg fører et Friluftsliv, under hvilket de ganske anderledes end Pigerne i samme Alder bliver istand til at overvinde de i deres Lunger tilstædeværende Sygdomsspirer. At denne Forskjel især bliver fremstrædende i et Land med et strengt Klima og en lang Vinter, forekommer mig at ligge meget nær, ligesom ogsaa at Virkningen hos disse smaa Barnepiger viser sig stærkest i alderen mellem 10 og 15 Aar."³⁵

Kjønnsarbeidsdelingen førte til, ifølge medisinaldirektøren, at guttene var gunstigere stillet. Det var sunnere for guttene å følge med faren i hans arbeid enn det var for jentene å jobbe innendørs. Nå er det dokumentert at sagbruksarbeid

³² Muntlige opplysninger fra lege ved Midt-Telemark bedriftshelsetjeneste.

³³ Medisinalberetninger for Bratsberg Amt 1852-1901.

³⁴ Ulefos Brug hadde egen legeordning. Legens rapporter gikk inn i medisinalberetningen fra distriktet.

³⁵ L.Dahl (1879): 56-57.

ikke bare var et sunt og friskt uteliv. Men guttene arbeidet først og fremst om sommeren, og de var mye utendørs og derfor ikke mest utsatt for kulde og støy. Den høye dødeligheten på grunn av lungesvinnssott blant jenter i Holla er i alle fall et tegn på kjønnsforskjeller i oppvekst- og arbeidsmiljø og at guttene kom best ut.

REGLEMENT OG ARBEIDETS KULTUR.

Arbeidsreglementet la formelle rammer omkring barnas arbeidsliv. I 1893 ble det utarbeidet nytt reglement for Ulefos Sagbrugs Industrielle Anlæg. Det var i henhold til fabrikktilsynsloven av 1892 og ble vedtatt av et utvalg av arbeiderne, slik som denne loven forutsatte. Reglementet var uttrykk for flere mål. Et mål var statlig kontroll og å sette statens lover ut i livet lokalt. Reglementet skulle kontrolleres og godkjennes av Indredepartementet og være i tråd med den nye fabrikktilsynsloven. Det skulle dessuten ivareta lokale behov og interesser. Det gjaldt bedriftseierens ønske om kontroll og disiplin. Men reglementet kan også tolkes som et uttrykk for en lokal bedrifts- og arbeiderkultur. Det var denne lokale kulturen barna arbeidet innenfor og som de skulle sosialiseres inn i.

Reglementet av 1893 for Ulefos Sagbrug inneholdt, i fire punkter, regler om arbeidstid, orden, lønnsutbetaling, ansettelse og avskjedigelse. De uttrykte klart definerte normer for hvordan arbeiderne, unge som gamle, skulle te seg på arbeidsplassen. Det gjaldt punktlighet og lydighet. Alle skulle innfinne seg på sin post og ikke forlate den uten formannens tillatelse. Underordning var også et trekk ved den lokale kulturen: Formannen kalte personlig arbeiderne til arbeidet og slapp dem fri ved pauser etter arbeidstidens slutt. Orden, ansvar og sparsommelighet var egenskaper arbeiderne skulle tilegne seg. Arbeidsplassen skulle rengjøres hver lørdag, og redskaper taes vare på og legges tilbake på plass. Maskiner og redskaper skulle behandles med forsiktighet til besparelse av liv, lemmer og gods. En sømmelig opptreden krevdes også, mot arbeidskamerater og overordnede. Alkohol, tobakksrøkning, unødig snakk og avislesning skulle ikke forstyrre arbeidet.

Dette arbeidsreglementet var ikke særegent for Ulefos Sagbrug. Standardiserte reglement gikk igjen i datidens arbeidsliv. Men her lå det klare føringer i forhold til en ønsket kultur som ble utformet lokalt og spesifikt. Spørsmålet er hvordan reglementet ble satt ut i livet og hvilken betydning reglementet hadde for den konkrete utformingen av den lokale kulturen. Bidro det til å forme arbeidernes holdninger og væremåter? Brudd på reglementet var

gjenstand for straff på skalaen fra bøter til oppsigelse, men det ble visstnok sjelden praktisert:

"Bøter eller straff paa nogen anden måte blev vistnok aldrig praktisert, det måtte da være paa grunn av fyll og fravær i arbeide i lang tid. Dette var da oppsigelsesgrunn men jeg hørte ikke at det blev praktisert oppsigelse eller anden straff."³⁶

Man kan tenke seg at det utviklet seg og ble praktisert en "fabrikkgulvkultur" som lå ganske langt fra intensjonene i reglementet.³⁷ På den annen side var reglementet utformet omkring og inneholdt noen av den paternalistiske kulturs hovedelementer. Det gjelder underordning, lojalitet, lydighet og personlig ansvar. Selv om dette var punkter som gikk igjen i mange arbeidsreglement fra denne tiden, kan man likevel tenke seg at reglementet også var et uttrykk for en egen lokal arbeiderkultur. Men ikke minst kan reglementet ha lagt noen rammer og føringer for den kulturen som ble utformet lokalt i arbeidet, mellom arbeiderne og mellom arbeidere og eiere.

³⁶ Isak Lindalen om faren Ole Pedersen Lindalen, født 1859.

³⁷ Se Paul Willis (1979): 188.

PORSELENSPRODUKSJON OG PORSELENSBARN.

Til forskjell fra sagbruksarbeidet bygget porselensproduksjonen på håndverksmessige tradisjoner, høy faglig kompetanse og høy kvalitet på produktene. Fagarbeideren hadde en viktig posisjon i produksjonen. Han hadde kontroll over arbeidsprosessene og var selvstendig i arbeidet. Fagarbeideren var en mann. Dette la grunnlaget for en maskulin fagarbeiderkultur. Barnas arbeidsoppgaver innenfor denne kulturen og produksjonsmåten skal være tema her, men først skal det gis et innføring i hvordan porselen ble produsert.

Porselensarbeidet var i forhold til sagbruksarbeidet fysisk lett og foregikk ved hjelp av enkel teknologi. To hender, en dreieskive, masse, pensler, dekormaling og ellers enkle redskaper var det som trengtes for å framstille kopper, fat og tallerkener. Dreieskivene ble i den første tiden holdt i gang med foten på en sparkeskive, så ble de knyttet til en dampmaskin i 1890-årene, og fra 1913 ble de drevet med elektrisitet. Ellers var det ingen vesentlige teknologiske endringer i porselensproduksjonen før første verdenskrig.

Det var forekomstene av kvarts og feltspat som var med å påvirke avgjørelsen om å sette i gang porselensproduksjon i Porsgrunn. Kvarts og feltspat er steinmineraler, og viktige råstoffer i framstillingen av porselensmassen. Massen ble framstilt ved at kvarts og feltspat ble varmet opp til 600-700 graders varme slik at den ble sprø. Den ble kalcinert. Deretter ble steinmineralene malt til fint mel i knuseriet, blandet i et bestemt forhold for så å blandes med vann og kaolin i slemmeriet. Kaolin er en spesielt ren leiresort som ble hentet fra Tsjekkoslovakia og England. En del av denne blandingen ble justert, og så gikk den som en slags velling til støperiet. Her ble de gjenstandene laget som ikke kunne dreies. Vellingen ble helt i gipsformer. Formen var porøs og trakk til seg vannet i den flytende massen slik at massen satte seg av på formens vegger. Etter at gjenstanden var tørket, ble gipsformens to deler tatt fra hverandre, og gjenstanden kunne taes ut. Kantene etter formene ble pusset av før gjenstandene gikk til brenning. Etter hvert som støpeteknikken ble bedre, fikk støperiet større betydning enn den hadde i de første årene.

Det meste av blandingen ble laget til porselensmasse i massekjelleren. Den ble silt og vannet presset ut ved hjelp av en presse. Fra massekjelleren ble porselensmassen transportert til dreieriet og plassert i en haug på bordet hos hver dreier.¹

¹ Framstillingen av porselensproduksjonen er basert på opplysninger hentet fra Årbok for Telemark 1956, Alf Bø (1967) og Thiis-Evensen (1941).

Dreieriet var den avdelingen der selve produksjonen av gjenstandene foregikk. Kopper, tallerkener og fat ble dreiet på dreieskiven. Også terriner, mugger, kanner og gjenstander som senere ble støpt i form, ble i den første tiden langt på vei gjort ferdige på dreieskiven. Hanker, tuter og ører ble presset i former som så ble limt på gjenstandene og pusset med fuktig svamp etterpå. Dreierne var spesialiserte. En dreide kopper, en annen skåler og en tredje fat. Det fortelles at Karl Kittilsen dreide ovalfat, og gamle Tranberg hadde spesialisert seg på å dreie tynne skåler. Når de gikk i stykker, bannet han.

Når de dreide gjenstandene var tørket, ble kanter og overflater pusset. Så ble de fraktet til brenneriet til første brenning. I brenneriet var det fra starten av to ovner. Senere ble det bygget ut med to nye, og ved århundreskiftet var det fem ovner i brenneriet. Første brenning foregikk ved 900 graders varme. Etter brenning gikk gjenstandene til pusseriet der de ble glasert og pusset. Så ble de brent for annen gang ved 1400 grader. Etter annen brenning gikk gjenstandene til sliperiet. Her ble alle ujevnheter og skarpe kanter fjernet. Det brente porselenet var hardt, og til sliping ble brukt flintstein eller smergelskiver. Så ble gjenstandene polert med treknottet dekket av glasur. Til slutt ble varene sortert og gikk deretter til pakkeriet hvorfra de forlot fabrikk.

Porselen som skulle dekorerer, måtte innom maleriet eller trykkeriet. Gjenstandene ble enten dekorert over eller under glasuren. De gjenstandene som ble dekorert over glasuren, måtte ha en tredje brenning i muffelovnen. I 1901 ble det opprettet en tredje dekorasjonsavdeling ved maleriet. Det var kunstavdelingen eller "underglasuren". Her ble de fine prydgjenstandene dekorert. Her arbeidet bare kvinner, forteller Torleif Albretsen:

"Damene som dekorterte kunstgjenstandene var litt mer sosietetspreget. Det var eldre damer, de begynte klokka ni - ti om morgenen og slutta cirka klokka 13 - 14. De var liksom bare på besøk. Underglasuren var den fineste avdelingen. Det var her kunstgjenstandene ble laget. Disse damene var kunstnere. Når direktør Keim kom inn der, så tok han av deg hatten og hilste. Men når han var hos oss, da var det bare et stivt blick og fort gjennom."²

Ikke bare de kvinnelige kunstmalerne ved kunstavdelingen var fine. Alle malerne, både kvinner og menn, sto over de andre. Jentene som ble tatt inn på

² Torleif Albretsen, født 1910. Begynte på PP i 1925.

maleriet, fikk opplæring i å male stråmønster og spesialiserte seg på det. Mennene gikk med slips og satt på baken og tjente penger, forteller Torleif Albretsen.³ Til og med læreguttene på maleriet hadde en litt finere posisjon. De ble som andre lærlinger, satt til allslags arbeid, men de kunne sette det videre bort til andre. I maleriet overlot læreguttene, med tyskernes samtykke, ovnsfyringen til en gammel mann ved navn Gamle-Erik mot at hver av dem betalte ham 25 øre i uken for jobben.⁴

En annen viktig avdeling var modellverkstedet. Her ble modellene utformet. Det var lang opplæringstid: Åtte år måtte man gå i lære for å bli utlært modellør. I tillegg til disse avdelingene fantes det et kapseldreieri. Der ble det dreiet kapsler eller former som varene ble satt i under annen brenning. I kjelleren var det en kapselmølle. Her ble kapslene knust, og her ble det laget masse til nye kapsler.

Porselenets egenart kommer av at den spesielle massen tåler høy brennetemperatur. Dette gjorde at porselenet ble tett og mindre porøst enn keramikken. Derfor ble det også sterkt selv om det var tynt. Slik fikk porselenet sitt særpregete uttrykk: gjennomskinnelig og tynt.⁵

Produksjonen av porselensvarene var organisert slik at hvert ledd i prosessen var lagt til ulike avdelinger, og hver avdeling inngikk i en kjede. Arbeidsoppgaver og fysisk miljø varierte fra avdeling til avdeling. Det gjorde også barnas arbeidsoppgaver.

BARNEARBEIDET.

Barna befant seg først og fremst på to avdelinger på fabrikken. Som tabellen viser, arbeidet de for det meste på dreieriet og sliperiet. Noen barn var også på maleriet og noen få på de andre avdelingene.⁶

³ Samme

⁴ Porselensposten, nr.6 1947.

⁵ Samme.

⁶ Det er kjent for 79 av de 89 barna og åtte av de ti jentene hvilke avdelinger de var ved.

Tabell 12. PORSELENSBARNA FORDELTE PÅ AVDELINGER 1887-1910:

DREIERIET :	50	(48 gutter og 2 jenter)
SLIPERIET :	19	(16 gutter og 3 jenter)
MALERIET :	6	(6 gutter)
MUFFELEN :	1	(1 gutt)
TRYKKERIET:	1	(1 jente)
STØPERIET :	1	(1 jente)
PUSSERIET :	1	(1 jente)

Kilde: Protokol over Børn og Unge Mennesker ved Porsgrunds Porselænsfabrik.

På dreieriet og sliperiet var det både gutter og jenter, mens på de andre avdelingene var det enten gutter eller jenter. Det ser altså ut som at deler av barnearbeidet på fabrikken var kjønnsintegrert, mens noe arbeid var kjønnsdelt. Ved noen av avdelingene, og særlig de avdelingene der jentene arbeidet, var det få barn. For å få et tydeligere bilde av kjønnsarbeidsdelingen blant barna er materialet utvidet. I tabellen nedenfor er de barna inkludert som fylte 15 år i løpet av det året de ble ansatt. Da var omfanget av jenter på fabrikken i perioden 29, og for 27 av dem oppgir kildene hvilke avdelinger de arbeidet ved. Disse jentene fordelte seg slik på avdelingene:

Tabell 13. JENTER VED AVDELINGENE PÅ PP 1887-1910 (UTVIDET MATERIALE):

DREIERIET :	5	(53)
SLIPERIET :	7	(80)
TRYKKERIET:	12	(12)
STØPERIET :	2	(2)
PUSSERIET :	1	(1) ⁷

Kilde: Protokol over Børn og Unge Mennesker ved Porsgrunds Porselænsfabrik.

⁷ Tallene i parantes er det totale antallet barn i det utvidete materialet.

Av tabellen går det tydelig fram at trykkeriet, støperiet og pusseriet var rene jenteavdelinger, og trykkeriet var jenteavdelingen framfor noen av de andre. Ved dreieriet og sliperiet var det både jenter og gutter, men absolutt flest gutter. På maleriet og i muffelen var det bare gutter. Det var altså en ganske komplisert kjønnsarbeidsdeling på fabrikken. For å forklare både kjønns- og aldersarbeidsdelingen, er det nødvendig å vite mer om hva barnas arbeid besto i ved de ulike avdelingene.

DREIERET

Dreieriet var den mest barneintensive avdelingen med 50 barn. Den var organisert under formannen for avdelingen, overdreieren. Overdreieren overvåket arbeidet i dreieriet. Han laget sjabloner til formene og bestemte tykkelsen på kopper og fat ut fra sitt kjennskap til hva materialene tålte.⁸ Han bestemte også om koppene skulle brennes på fot eller bumse. De tynne koppene ble brent på bumse. Dette vil si at de ble brent med bunnen i været og bumsen var den lille skålen som koppen sto på under brenning. Slik holdt de tynne koppene seg rette under brenningen. En kopp som var brent på bumse, måtte slipes og poleres på kanten etterpå. En tykk kopp sto på foten.⁹

Dreieren var i stor grad sin egen mann. Han bestilte massen som ble levert i ferdige blokker og betalte for den. Han betalte også for lampe, lampeolje og maskin i en tidlig periode. Maskinpengene var en avgift for å knytte dreieskiven til dampmaskinen. Dreierne betalte også to prosent av lønnen for brekkasje, og de holdt seg med hankere. Hankerne var barn eller gutter som trykket hanker og festet dem på kopper og mugger. Arbeidet besto i å presse masse i en hankeform. Når hankene var tørket, ble de tatt ut av formene og festet til koppene med en fuktig svamp. Guttene presset også knotter på kanneløkk. De var hyret direkte av dreieren og lønnet av ham. Hanking dreide seg om en avgrenset jobb innenfor et avgrenset tidsrom. Det kunne ta fra noen timer til noen dager. Det var guttearbeide og var nøye knyttet til dreierens akkord. Guttene innsats bidro til å holde kvantumet oppe på et ønskelig nivå. For en dreier var 2000 kopper i uken normalt. Guttene hanket koppene, og når normalen var nådd, kunne dreieren avslutte arbeidsuken. I de første årene arbeidet mange dreiere bare tre eller fire dager i uken. Det fortelles om disse hankerne bare fra fabrikkens første år, og de

⁸ Oscar Keim i samtale med Alf Bøe.

⁹ Torleif Albretsen, født 1910.

var trolig på vei ut i løpet av 1890-årene. De var helt underlagt dreierens disiplin og kontroll, men det kan og ha gitt guttene en viss følelse av frihet å ikke være faste. Akkordarbeidet gjorde at guttene nok var under hardt press for å følge dreierens akkord, men de kunne også gjøre gode penger på jobben.

Hver av dreierne hadde dessuten gjerne en hjelper i tillegg til hankerne. Dette var også gutter. De var faste, og de ryddet, sopte gulvet, fyrte i ovnen, bar kull og ved og løp ærend.¹⁰ I 1914 fikk dreieren kvinnelige assistenter:

"Damene laget opp dreininger. Det er en tallerken. For eksempel så hadde de ei plate med seilduk på. På den ble det satt en leirklatt som de da skulle presse ut en leiv, når dreieren fikk den så snudde han den og la på formen som gikk med en spindel også hadde han en kniv som han skar opp den med. Og det kalte de for å stikke av platen så den falt nedpå. Det var det som var om å gjøre at den leiven var like jevn hele veien, for var den ikke det ville tallerknene bli skeive."¹¹

Med denne omleggingen steg produksjonen fra 2000 kopper per uke til 2000 kopper per dag. På dreieriet var det også lærlinger. Det var unge gutter.

LÆRLINGER.

Det var et mål for fabrikken i den første tiden å lære opp norske fagarbeidere slik at bedriften ikke var avhengige av utenlandsk arbeidskraft. Fabrikken tok inn lærlinger og overdreieren skulle overvåke utdannelsen av læreguttene på dreieriet. Det var ordnet læretid på fire år med avsluttende svenneprøve.¹²

Det var bare gutter som ble tatt i lære, og det var formell kontraktbundet læretid. Guttene skulle være 12 år når de ble tatt inn. De første seks ukene var prøvetid. Viste de seg uskikket til arbeidet i denne prøvetiden, kunne kontrakten oppheves. Begge parter hadde adgang til å oppheve kontrakten. Lærlingen skulle undervises i dreiekunsten, og han skulle bare pålegges oppgaver som svarte til hans dyktighet. Hva kontrakten sa, var en ting. Virkeligheten var som regel en helt annen:

¹⁰ Fortalt av Hans Andersen, født 1877, Eivind Rølland, født 1900 og Oscar Keim, født 1874

¹¹ Torleif Albretsen, født 1910.

¹² Alf Bøe (1967): 42-44.

"Læreguttene hadde mange plikter: sope gulvene, fyre i ovnene, bære kul og ved. Bære varer fra trykkeriet til malerne og ferdige varer ned til muffelen. Flye op i byen etter parafin, øl, snaps, kjøttdeig, i det hele tatt staa til tjeneste for alle. Men naar vi gik med posten for kontoret, fik vi 15 øre gangen."¹³

Ifølge kontrakten var lærlingen forpliktet til å utføre de arbeider han ble pålagt. Han skulle være lydige overfor foresatte, beskjeden og oppføre seg ordentlig. Han måtte nøyaktig overholde arbeidstiden og fabrikkens reglement. Lærlingen ble betalt med 50 prosent av fullt utlært fagarbeiders lønn de tre første årene. Det siste året skulle han ha full lønn. Ved læretidens slutt skulle lærlingen få utbetalt et beløp på 200 kroner og motta sitt svennebrev.

Lærlingekontrakten stammer sannsynligvis fra slutten av 1880-tallet. Det var en kontrakt mellom guttens far og bedriften. I læretiden ble "all paa den faderlige Myndighed grundede Ret og Magt over Lærlingen" overdratt fra faren til disponenten for bedriften.¹⁴ Egentlig var det mesteren som overtok og utøvde makt og myndighet over lærlingen.

¹³ Hans Andersen, født 1877.

¹⁴ Lærlingekontrakt for Porsgrund Porselænsfabrik. Appendiks IV i Alf Bøe (1967): 276. Kontrakten er et standardformular og datert med 18...Den var altså fra slutten av 1800-tallet. Opplysninger også fra Hans Andersen, født 1877.

Læreguttene i maleriet i 1891. Severin Bertiniussen sitter til høyre i bildet.

Når læreguttene hadde utstått læretiden, skulle de opptas i personalet. En seremoni som ble kalt "Freisprechen", markerte overgangen fra lærling til utlært svenn. Den første "Freisprechen" fant sted søndag 29. mars 1891. Fabrikkens arbeidere og funksjonærer og interesserte fra byen overvar begivenheten. Gunnar Knudsen var også til stede. Det var to dreiere, Karl Andersen og Jørgen Larsen, som mottok sitt svennebrev og 200 kroner i kontanter hver.¹⁵

PUSSERIET

Ei jente var ført opp under pusseriet i barneprotokollen, men trolig hørte de to jentene på dreieriet også til denne avdelingen. Pusseriet var nemlig en avdeling under dreieriet. Hit kom de ferdig dreide gjenstandene når de var tørket. Jentene

¹⁵Hans Andersen, født 1877.

pusset vekk overflødige kanter og ujevnheter. De pusset dessuten gjenstandene etter første brenning. Glasering var også jentearbeid og foregikk på denne avdelingen. Glaseringen foregikk ved at man dyppet gjenstanden i et glasurbad. Dette måtte gjøres riktig. Hvis gjenstanden ble tatt for fort opp av badet, ble det striper i glasuren. Det dannet seg noen glasurkanter som skulle pusses vekk før gjenstandene ble brent for annen gang. Pussingen foregikk med filt på de tynne gjenstandene eller med børste. Glasuren som skulle pusses av, var løs og lett å pusse av, men det ble en del støv.¹⁶

Pusseriet var altså en ren kvinneavdeling. Først i 1956 kom en mann inn på denne avdelingen. Det ble omtalt som en historisk begivenhet i Porselensposten.¹⁷ Jentenes arbeid besto i å glasere og pusse ferdig dreide og tørkete gjenstander.

STØPERIET

I støperiet ble gjenstandene formet på en annen måte. Det gjaldt gjenstander som ikke var runde, for eksempel kanner. Jentene på støperiet bisto de voksne kvinnene med å fylle gipsformene med flytende porselensmasse. Teknikken er som nevnt at formen var porøs og trakk til seg vannet i den flytende massen slik at den satte seg av på formens vegger. Etter tørking ble gipsformen tatt fra hverandre og gjenstanden kunne tas ut. Til slutt ble det satt på hanker og tuter som var presset eller støpt. Dette var også jentearbeid. På støperiet var det mest kvinner som arbeidet:

"Der var bare damer, bortsett fra hvis en skulle støpe figurer slik som isbjørner. Det var mere spesialarbeide, og det var det menn som gjorde. Støperiarbeid var enkelt arbeid, men det var nøyaktighetsarbeid."¹⁸

SLIPERIET

Sliperiet var den avdelingen etter dreieriet hvor det fantes flest barn. Det var 19 barn i arbeid her: 16 gutter og tre jenter. Slipingen foregikk etter annen brenning, og skulle fjerne alle ujevnheter og skarpe kanter som hadde oppstått under

¹⁶Torleif Albretsen, født 1910.

¹⁷Porselensposten, nr.3 1956.

¹⁸ Torleif Albretsen, født 1910.

brenningen. Slipingen måtte foregå med nokså stor kraft ettersom det brente porselenet var hardt. Først ble kantene slipt med flintstein. Etterpå gikk man over med en treknott som var dekket med glasur.¹⁹ Det var bare gutter som slipte. De tre jentene på sliperiet arbeidet med sortering. De sorterte gjenstandene på sliperiet før de gikk til lager og salg. Dette var både kvinne- og jentearbeid.

MALERIET

Maleriet besto fra begynnelsen av to avdelinger. Det var for det første blåmaleriet der den blå dekoren ble malt under glasuren. Stråmønsteret ble for eksempel malt her. Den andre avdelingen var overglasuravdelingen, der alle dekorer ble lagt på over glasuren. På disse avdelingene arbeidet både kvinner og menn og seks gutter. Guttene ble tatt inn som lærlinger. Hans Andersen var en av dem. Han ble tatt inn i lære på maleriet i 1891, 14 år gammel. Også på maleriet var det fra starten av behov for å lære opp egne malere. Hans Andersen fortalte at mange gutter ble tatt inn, noen av dem var helt ned til 10-12 års alderen. Hans mente at han fikk plass fordi en del av skolekameratene hans allerede hadde begynt. De åpnet veien for ham inn på fabrikken. Den første dagen hadde han følge med Severin Bertiniussen som allerede hadde arbeidet der i to år:

"Vi kom inn i malerilokalet, der var det plass til 10 mann. Det luktet sterkt av terpentin og andre vedsker de brukte til farveblandingen. Mens jeg sto der og ventet paa overmaleren kom en gut Einar Wright bort til mig. "Ska du begynne her nå a, kan du tegne a?" sa han. Imidlertid kom overmaleren. Jeg fik blyant, papir, et avtryk av en decor, som jeg skulle tegne av. Saa begyndte min arbejdsdag."²⁰

Guttene måtte ha et visst talent for tegning. Det hadde Hans. Han fikk siden pensler og farver og satt og øvde seg med å male gotiske bokstaver, sette renner og linjer på asjetter. Dette holdt han på med i tre, fire uker uten betaling. Da godkjente overmaleren arbeidet og satte ham til å arbeide akkord. Arbeidet for Hans på maleriet besto senere i å kolorere de forskjellige dekorer med farver og gull. Konturene var da allerede trykt i ståltrykk. Ikke alltid ble det så mye

¹⁹ Eivind Thiis-Evensen (1941): 167-168.

²⁰ Hans Andersen, født 1877.

opplæring. Hans fortalte at "zwanzig" var det første tyske ordet han lærte, for han ble sendt for å kjøpe øl til tyskerne, og ølflaskene kostet 20 øre.

Når en gutt var utlært, var det "Freisprechen" også på maleriet. Det var et omfattende rituale. De yngre læreguttene ble av overmaleren satt til å vaske lærlingens plass, pynte den med silkepapir, blomster og grønt. Lærlingen hadde malt et svenne-stykke, en "veggskål". Så skulle han motta lærebrevet, beviset på at han hadde utstått læretiden. Overmaleren holdt tale og overrakte svennebrevet til den utlærte porselensmaler, som så ble gratulert og ønsket til lykke med verdigheten. Etterpå delte han ut sigarer til de voksne, kanskje fikk lærlingen også én. Om kvelden spanderte lærlingen en fest på de voksne malere med mat og drikke og ble dus med dem og var dermed tatt opp i malerpersonalets rekker. Det var et stort skille mellom lærling og malere. Inngangsritualet symboliserte at dette skillet ble opphevet for den enkelte. Gutten ble innlemmet og gikk over til å bli en del av det voksne, faglærte personalet. Han ble også innlemmet i fagarbeiderens verdsett og tenkemåte. Å forlate gruppen av underordnede lærlinger og gå over i gruppen av overordnede fagarbeidere gjorde at gutten steg i anseelse og rang. Slik ble gutten definert på en ny måte. Seremonien markerte en ny status og ny tilhørighet samtidig som den markerte avstand til dem som sto utenfor, og den bidro til at fagarbeidergruppen ble opprettholdt og ført videre sosialt og kulturelt. Seremoniene var fagarbeidergruppens kitt. Den enkelte arbeider ble tilskrevet visse felles kjennetegn og forskjellighet til andre grupper på fabrikken ble understreket. Slik ble skillene i arbeidsstokken trukket opp etter fag, alder og kjønn.

Ved "Freisprechen" ble lærlingen en voksen og fullverdig fagarbeider. Han måtte på ny lære å tilpasse seg kollektivets normer og skikker. Han måtte innordne seg og finne sin plass. Inngangsritualet var en innføring og opplæring. Skikken med Freisprechen opprettholdt skiller og strukturer og førte videre arbeidsplassens kultur. Den ebbet ut i 90-årene.²¹ Nye og mer organiserte fellesskap erstattet de gamle.²²

TRYKKERIET.

Trykkeriet var en dekoravdeling. Det var også en kvinne- og jenteavdeling. Avdelingen lå vegg i vegg med maleriet og var nærmest en underavdeling under

²¹ Samme.

²² Om gamle og nye fellesskap i arbeidslivet, se Knut Kjeldstadli (1989).

denne avdelingen. De to avdelingene hadde felles formann. Trykkeriet hadde mindre betydning i fabrikkens første år. Bare to utbetalinger finnes i lønnsprotokollen for det første året. Men i 1889 rykket fabrikken inn en annonse i avisen med bud om at: "nogle ordentlige Piger kan strax faa Arbeide ved vort Trykkeri."²³ Trykkeriet ble utvidet.

Trykkingen foregikk nesten bare med ståltrykk.²⁴ Mønsteret ble gravert inn i stålplater av gravøren. Så skulle det smøres farge ned i gravingene. Etterpå måtte overflødig farge gnis vekk. Dernest ble det lagt silkepapir oppå platen, og trykket ble overført til papiret ved å kjøre det gjennom en stor presse. Bildet var da overført til papiret som så ble lagt i vann. Til slutt ble papiret lagt på porselenet, og bildet overført. Så måtte det støves over med tørr farge igjen, og gjenstanden ble brent. Arbeidet på trykkeriet var tungt, og det stilte store krav til nøyaktighet og presisjon.²⁵ Men jentene på trykkeriet var selvstendige, og de opplevde ofte stolthet og glede over arbeidet. Det viser sitatet nedenfor:

"Så vil jeg fortelle om den gangen jeg blev bedt om å trykke et kaffeservis til dronning Maud. Hun fikk det av kong Haakon på sin fødselsdag. Jeg var atten år den gangen, og jeg lurte veldig på hvordan dette ville gå. Jeg spurte formannen om han trodde jeg ville klare det, men det trodde han sikkert at jeg ville. Så var det bare å sette i gang da. Serviset var til 36 personer. Det var: 36 kopper og skåler og asjetter, pluss kakefat, fløtemugger og sukkerkopp med brett til. Og dette serviset, det er som jeg ser det den dag i dag, var så nydelig at jeg kan ikke få sagt det. Jeg trykte en gullbord på en blå bord rundt kantene. Den var av ekte gull. Så trykte jeg en bord med små forglemmegei og roser, så måtte håndmaleren til. Det har vel aldri blitt bestilt et så fint seviser der før, og det fikk jeg altså lov til

²³Gjengitt i Porselensposten, nr.4 1960.

²⁴Rundt århundreskiftet ble buntrykket introdusert, men det fikk ikke betydning før i 1911 da Andreas Keim ble direktør. Han hadde vært leder av en tysk fabrikk for framstilling av buntrykk. Bunt betyr mangefarget og ved buntrykkmetoden kunne man kjøpe inn ferdige og rikt kolorerte avtrykksbilder som ble overført til porselenet ved en særskilt prosess, se Alf Bøe (1967): 44.

²⁵Torleif Albretsen, født 1910.

å trykke. Jeg fikk 20 kroner for arbeidet, og det tok meg 4 dager å trykke det. Det blev altså 5 kroner dagen."²⁶

Agda Eriksen husket i detalj det nydelige serviset hun hadde dekorert til dronning Mauds fødselsdag. Denne begivenheten hadde viktig betydning for hvordan hun oppfattet både seg selv og arbeidet. Hun hadde kviet seg for oppgaven, men desto større var lettelsen og gleden over at hun hadde greid det. Tydeligere kan det vel ikke uttrykkes at denne unge jentas tilværelse fikk innhold og mening i selve arbeidet. Vissheten om at dronningen drakk kaffe av kopper som hun hadde deokorert, og at det var hun som ble tiltrodd denne oppgaven, fylte Agda med takknemlighet og stolthet. Hun og de andre jentene på trykkeriet hadde dessuten en ganske selvstendig stilling i arbeidet. I en tidlig periode betalte de for redskaper og utstyr; papp, papir, sparkel og gull på samme måte som den mannlige fagarbeideren holdt seg med masse og maling. Selv om dette var upopulære utgifter, er det klart at det tilførte arbeiderne en viss uavhengighet og selvstendighet. Samtidig må det også sees som en arbeidsgiverstrategi for å disiplinere arbeiderne. Det ble arbeidernes eget ansvar å passe på utstyr og redskaper, være ordentlige i arbeidet og ikke sløse med råvarene.

MUFFELEN.

En gutt arbeidet på muffelen. Muffelovnen var den ovnen der gjenstandene ble brent for tredje gang. Det gjaldt bare de gjenstandene som var dekorert over glasuren. Muffelovnene var egne brenneovner som ble fyrte med ved. Det var en "stormuffel" for større gjenstander og en mindre muffel for kopper, skåler og annet. Temperaturen på denne brenningen varierte noe fordi noen farger ikke tålte de høye temperaturene. Hver ovn hadde sin faste brenner, og han hadde med seg en hjelper som ofte var en gutt. De hadde arbeidsoppgaver med å stable. Muffelovnene ble stablet full av varer, stengt av og fyrte med kull. Hjelperen hentet og hev på brensel. Han hjalp også til med å passe på under brenningen. Ovnene og ilden måtte voktes fra time til time. Det var svært viktig at brenningen forgikk ved de riktige temperaturer. Gjennom små åpninger i ovnen kunne temperaturen bedømmes etter fargen i flammehavet. Eller man spyttet på ovnen og hørte på fresingen hvilken temperatur det var. Det ble også tatt i bruk såkalte segerkegler. Det var en ny oppfinnelse da driften begynte på porselensfabrikken.

²⁶Agda Eriksens, født 1891.

Segerkeglen besto av en kegleformet innretning som ble plasert inne i ovnen. Gjennom små åpninger kunne man observere at keglen endret seg med temperaturen. Under brenningen kunne man ikke forlate ovnen, og brenningen foregikk over mange timer.²⁷ Det trengtes lang erfaring for å bedømme ovnens temperatur.

KJØNNS- OG ALDERSARBEIDSDELING. EN KORT OPPSUMMERING.

Det var flere grupper barn på fabrikken. Det var gutter og jenter, det var faste og løsarbeidere, og det var lærlinger og hjelpearbeidere. Lærlingene ble lært opp i et framtidig yrke. De hadde oppgaver i produksjonen og fikk opplæring i spesifikke teknikker og ferdigheter. De hadde utsikter til å bli fagarbeidere og oppnå den høye status som dette ga. For øvrig var barna hjelpearbeidere og utførte forskjellig ufaglært og enkelt arbeid slik som pussing, glasering, sortering og pakking. De "løse" barna ble tatt inn for å gjøre en jobb. Deres arbeid var nøye knyttet til de voksnes akkord og bidro til å løse flaskehalsene i produksjonen. De var viktige, men deres stilling på bedriften ga ingen rettigheter og ingen forpliktelser

Kjønns- og aldersarbeidsdelingen på fabrikken var kompleks. Noe arbeid var for voksne, mannlige arbeidere. Det gjaldt bearbeiding av råstoffene i massekjelleren og i kapseldreieriet. Dette var tungt og farlig arbeid. På den fine og godt betalte kunstavdelingen var det bare voksne kvinner. Noe arbeid var forbeholdt voksne menn og unge gutter. Brenneriet var en slik avdeling. Her gikk arbeidet natt og dag i perioder. Noe arbeid var for voksne kvinner og unge jenter. Trykkeriet og pusseriet var slike avdelinger. Noe arbeid var kjønnsintegrert blant voksne arbeidere, men ikke blant barna. Maleriet var en slik avdeling. Her fantes voksne kvinner og menn, men bare unge gutter. Alle malere trengte opplæring. Det var altså bare voksne menn og kvinner og unge gutter som fikk opplæring. Her kan maskuline laugstradisjoner ha holdt unge jenter utenfor samtidig som behovet for arbeidskraft trakk voksne kvinner inn. Dreieriet var en avdeling der det fantes både jenter og gutter, men arbeidet var ikke integrert. Jentene hadde arbeid med pussing og overflatebehandling av varene slik som voksne kvinner, mens guttene var i opplæring eller var hjelpere for dreieren.

²⁷ Alf Bøe (1967): 45.

Langt på vei fulgte altså arbeidsdelingen mellom gutter og jenter den som gjaldt blant de voksne arbeiderne og som i stor grad var knyttet til tradisjoner.²⁸ På et viktig område, nemlig maleriet, ble imidlertid arbeidsdelingen nyskapt slik at arbeidet ble integrert blant voksne arbeidere, men ikke blant barn. Det tyder altså på at tradisjonene gjorde seg mer gjeldende i forhold til barn under opplæring enn blant voksne. Kjønnsarbeidsdelingen ble dermed mer gjennomført blant barna. Slik fikk alder betydning for utformingen av arbeidsdelingen mellom kjønnene. Barna arbeidet alltid sammen med voksne av sitt eget kjønn. De ble sosialisert til arbeidets roller såvel som til kjønns- og aldersroller i arbeidet. Tradisjoner og arbeidsdeling blant voksne var langt på vei, men ikke fullt ut avgjørende for arbeidsdelingen mellom barna.

ARBEIDSTID.

Barna var på fabrikken fra klokken syv om morgenen til klokken seks om kvelden. Også i Porsgrunn var barnas arbeidsdag like lang som for voksne arbeidere. Det var en times middagspause og 20 minutters frokostpause. Arbeidstiden ble markert ved signal i en dampfløyte. Ifølge reglementet måtte ingen forlate arbeidsrommet eller fabrikken før signalet var gått hvis ikke spesiell tillatelse var gitt.²⁹ Noen av barna hadde redusert arbeidstid for å gå på skole. Det var særlig i fabrikkens første år at enkelte barn kombinerte skolegang og arbeid. Senere var de fleste barna på fabrikken konfirmert og arbeidet full arbeidsdag og ofte fullt arbeidsår som de voksne arbeiderne på fabrikken.

Men om arbeidsdagen var lang både for voksne og barn, var tempoet et annet enn det senere skulle bli. Det var i stor grad styrt av arbeiderne selv: "Kjøret var som en selv ville", forteller Eivind Rølland. Det fortelles også at det var lite nøye med tidskontrollen. "Det var først med åttetimersdagen i 1918 at det ble strengt", forteller Severin Bertiniussen. Barnas arbeid var knyttet til de voksnes akkord. Derfor var både tempo og til en viss grad arbeidstiden voksenstyrt. Arbeidstidens lengde fulgte ikke alltid reglementet. Bertiniussen forteller at det kunne være litt uklart når arbeidsdagen sluttet og når fritiden startet. Fabrikkens lokaler rommet et arbeidsliv og et sosialt liv. Det virker som

²⁸ Se Ellen Schrupf (1993). Her argumenteres det for at det var litt tilfeldig hvordan arbeidet ble fordelt mellom kvinner og menn da porselensproduksjonen startet opp. Men med en gang arbeidsdelingen var etablert, ble den vanskelig å overskride.

²⁹ Arbeidsreglement for Porsgrund Porselænsfabrik. I Alf Bø (1967): 275-276.

det ikke var om å gjøre å forlate fabrikken med det samme fløyta blåste, og dagen på fabrikken fortsatte utover både for voksne og barn. "Mange ble utover, noen arbeidet videre, noen spilte kort og noen "musiserte"", forteller Eivind Rølland. Han begynte på fabrikken som ti-åring og forteller at det var mange barn der og moro å leke. Barna holdt seg på fabrikken utover kveldene. "Det var ikke noe å gjøre hjemme," forteller han.³⁰

Dette avspeiler en arbeidets mentalitet. Det var en helhetlig oppfatning av tid og av livet i og utenfor bedriften. Det avspeiler også et tillitsforhold mellom bedriftens ledelse og de ansatte. Ledelsen stilte lokalene til disposisjon for annet enn arbeidernes produktive virksomhet, og arbeiderne ble betrodd å ta vare på redskaper, råvarer og ferdige varer utenom arbeidstiden. Dette tillitsforholdet styrket båndene til bedriften, og bedriften fikk mye igjen. Eivind Rølland minnes hvordan det nære forholdet mellom ansatte og bedrift la grunnlaget for et stabilt oppmøte:

"Det var nesten ikke skoft, det hadde vi ikke råd til, og fabrikken hadde også en fast stab av arbeidere som en kunne stole på og som gjorde alt for at bedriften skulle gå bra og at man derved hadde sitt faste arbeid."³¹

Det tyder på at det ikke var mye fravær i den først tiden. Det er likevel ikke enkelt å fastslå hvor lange dager og uker barna faktisk hadde på fabrikken. Arbeidsreglementet sa ni timers arbeidsdag, men akkord, en mer oppgavestyrte produksjon og uklare grenser mellom arbeids- og fritid særlig de første årene gjorde at virkeligheten ofte kunne arte seg annerledes. En ting synes imidlertid klart: Også på porselensfabrikken arbeidet voksne og barn i lag, og barna fulgte den voksnes daglige arbeidstid. Barna i barneprotokollen var faste gjennom året, mens løsarbeidere ble hyret for å gjøre en jobb.

ARBEIDSMILJØ.

"I vintermånedene brukte vi parafinlamper så osen lå svart og lodden under takene, og det luktet både fant og maler av oss," fortalte Christian Grohs til Porselensposten.³² Han foralte videre at det var dårlig med lys i fabrikklokalene.

³⁰ Eivind Rølland, født 1900.

³¹ Eivind Rølland i Porselensposten nr. 3 1954.

³² Christian Grohs i Porselensposten nr.5 1948.

Forbedringer kom først i 1913 med det elektriske lyset. Det kunne være kaldt i lokalene eller store temperaturforskjeller, særlig om vinteren. Det var ofte barnas oppgave å fyre:

"Læreguttene måtte også passe ovnen. Den sto midt fram på gulvet og de som satt nærmest, var omtrent halvsvidde, mens de lengst borte i kroken satt og slo floke både med armer og ben."³³

Dette arbeidsmiljøet hadde voksne og barn felles. Etter lang tid i arbeidet ble arbeiderne ofte plaget med gikt.³⁴ Og hygienen var det så som så med. Det var ingen vaskemuligheter på avdelingene. Doene var bygget omkring en stor kum i gårdsrommet, og stanken var fæl hver gang den ble tømt. De kullfyrte ovnene førte med seg os og damp. I gårdsrommet var det vanddammer og søle som arbeiderne dro med seg inn i fabrikk. I den mørke årstid kom de om morgenen i mørket og gikk i mørket om kvelden.³⁵

Verst var likevel det fine porselensstøvet som la seg overalt og forurenset miljøet. "Føyka" ble det lokale navnet på fabrikk, og gamle arbeidere mintes støvet på arbeidsplassen:

"Når solen falt i striper inn vinduene i fabrikk, danset støvet tykt i solstriper, og arbeiderne på vei til og fra dukket unna og holdt seg til skyggepartiene, enda vi visste jo at støvet lå like tykt der. Ennå så sent som på 30-tallet hendte det at hustruer oppfordret sine menn til å slutte ved fabrikk heller enn å dø før tiden."³⁶

Det var særlig på avdelinger der råvarene ble behandlet, at støvplagen var ille. Av de avdelingene der barn arbeidet, var dreieriet den verste. Under dreingen fór støvet fra den dreide gjenstanden. Støvet var fuktig og tungt og falt fort ned på bord, maskiner, golv og arbeidernes klær og hender. Etter hvert som støvet tørket, ble det virvlet opp i luften igjen. De som oppholdt seg i dreieriet, ble i løpet av dagen mer eller mindre dekket av støv på hender, klær og i

³³ Samme.

³⁴ E. Ellefsen (u.å.): 15.

³⁵ Hans Andersen, født 1877.

³⁶ Eivind Rølland i Alf Bøe (1967): 52.

ansiktet.³⁷ Hans Andersen minnes en gang han som gutt, var borte på dreieriet. Der gikk en mann med en svamp for nesen og sopet gangene. Det var så vidt Andersen kunne se mannen. Det var også mye støv i pusseriet der kvinner og unge jenter satt og pusset glasuren av varene med en børste.

At støvplagen var skadelig, og særlig for barna som ikke var fullt utvokst, var man ikke klar over de første årene. Derfor ble det heller ikke gjort noe for å bedre på forholdene. Men etter hvert ble man oppmerksom på at flere og flere arbeidere ble syke. Sykdommen ble kalt "porselenssyken". Til å begynne med trodde man det var tuberkulose, men senere oppdaget man at det var silikose: "Silikosen, eller som vi lenge trodde at var tubb, hang over oss som et damoklessverd, (...)", forteller Eivind Rølland.³⁸

Silikosen ble oppdaget i 1916. Det er en kronisk lungesykdom som forårsakes av langvarig innånding av kiselsyreholdig støv. Sykdommen har få karakteristiske kliniske tegn og er uhelbredelig. Den fortsetter å utvikle seg selv om man holder opp å arbeide i støvfarlig miljø. Symptomene var tungpustethet og en tørr, krislende hoste. Selv en framskreden silikose innvirket i liten grad på porselensarbeiderens arbeidsevne. Porselensarbeidere med silikose kunne være i fullt arbeid. Foruten sykdommens kjennetegn, skyldtes dette også at arbeidet var fysisk lett og rutinepreget.³⁹

Sykdommen kunne forebygges ved innbygging av støvutviklende maskiner, ved støvsuging og rengjøring. Men rengjøringen var helt fram til 1920-årene både uregelmessig og utført med lange mellomrom. Arbeidsplassene ble kostet med tørre koster så støvet bare flyttet på seg for i neste omgang å virvles opp igjen. De støvete arbeidsklærne ble hengt opp på arbeidsplassen, men delvis også brukt hjemme etter arbeidstidens slutt.⁴⁰ Det fortelles at i 1895 fikk alle jentene på trykkeriet jobben med å gjøre rent, men dette var et engangstilfelle. I Wefrings direktørtid (1901-1911) ble det installert avtrekksvifter,⁴¹ men først i 1920- og 30-årene ble det gjort noe vesentlig for å redusere støvplagen.

³⁷ Eivind Thiis-Evensen (1941): 151, 158.

³⁸ Eivind Rølland i Porselensposten, nr.3 1954.

³⁹ Eivind Thiis-Evensen (1967): 11, 192.

⁴⁰ Samme: 101, 102.

⁴¹ Alf Bøe (1967): 52.

I den første tiden var det mange som ble rammet. Få arbeidere fikk silikose før de hadde vært ti år i arbeid, men etter den tid steg hyppigheten og omtrent alle ble angrepet når de hadde arbeidet tilstrekkelig lenge i de støvfarlige avdelingene, selv om det var noe forskjell mellom arbeidernes disposisjon for silikose.⁴² På dreieriet var risikoen for silikose nokså alminnelig etter 15 år i arbeid.⁴³ Blant barna ble grunnlaget for silikosen lagt i ung alder. Johannes Weber begynte på dreieriet i 1906 da han var 14 år gammel. Han fikk silikose og ble flyttet over til maleriet. Da var det imidlertid for sent. Thorleif Albretsen husker godt både Johannes og sykdommen:

"Da jeg begynte der, måtte vi opp i tredje etasje. Vi måtte gå de lange gangene forbi ovnene, men så kunne vi se inn til dreieriet og der så det ut som om det var tåke bestandig. Det var sjelden en dreier ble over 50 år. Mange stupa på veien til eller fra fabrikken. De orket ikke mer, jeg husker folk som gikk ut av fabrikken og kom opp til porten og der måtte de stå og hvile, så gikk de noen skritt igjen og hvilte. Johannes Weber lå på slutten og fikk ikke puste, han ba oss om å bære han bort til vinduet så han kunne få noe frisk luft. Da Weber døde, ble lungene obdusert, og det var som å skjære i sand."⁴⁴

Barna ble altså også rammet, men de var ikke verst utsatt når det gjaldt støv. De mest støvfarlige avdelingene var knuseriet, slemmeriet, massekjelleren og kapselmølla. Det var her råmaterialene ble knust og massen blandet. Arbeiderne ved disse avdelingene risikerte å få silikose allerede før ti år var gått. Men ingen barn arbeidet her. På støperiet, dreieriet, sliperiet og i pusseriet fantes det barn, men her var risikoen noe mindre. På maleriet, trykkeriet og pakkeriet hvor også barna arbeidet, var det ingen risiko for silikose.⁴⁵

Men en del barn arbeidet altså ved støvfarlige avdelinger og ble utsatt for den farlige silikosen. Det er megetsigende at de arbeiderminner som finnes fra fabrikkens første år, stammer alle fra fabrikkens malere. Det har vært umulig å

⁴² Eivind Thiis-Evensen (1941): 183.

⁴³ Samme: 184.

⁴⁴ Torleif Albretsen, født 1910.

⁴⁵ Eivind Thiis-Evensen: 107, 212.

finne gamle folk i Porsgrunn som kunne fortelle fra sine første år som barn ved de mer støvplagete avdelingene på fabrikkene.⁴⁶

ARBEIDERKULTUR I ENDRING.

På porselensfabrikken var arbeiderkulturen preget av at arbeidsstokken var sammensatt. Der var høyt kvalifiserte utenlandske fagarbeiderne som først og fremst kom fra Tyskland. Ufaglært arbeidskraft ble rekruttert lokalt. Arbeidsstokken var også sammensatt av ulike aldersgrupper og begge kjønn. Fabrikken ble et møtested for folk som med ulik bakgrunn og forskjellige erfaringer, preget miljøet og kulturen.

De tyske fagarbeiderne fikk i begynnelsen en dominerende posisjon i bedriften, ikke så mye i kraft av sitt antall, men i kraft av sin stilling som ledere av de ulike avdelingene.⁴⁷ Den tyske væremåten var preget av et sterkt hierarki og en streng disiplin, men også fest og moro:

"Når det var fest, når de skulle finne på noe morsomt, var det noe som hette Schinkenklapfen. En ble holdt for øynene, ble klappet på baken og skulle så si hvem det var."⁴⁸

Alkohol var fast innslag på fabrikkene den første tiden. Det var også en del av den tyske kulturen. Det fortelles videre at tyskerne tedde seg på en annen måte. De gikk ikke i "vanlige klær som andre folk". En gikk med diplomat og hvit hatt om sommeren. Om de var fint kledd, hadde mange dårlig folkeskikk, men mange var også gentlemenn, forteller Eivind Rølland.⁴⁹ Tyskerne satte i gang med musikkorps. Porselensmusikken kom i gang i løpet av de første årene og var opphavet til det som senere ble Vestsidens musikkorps. Det fikk stor betydning for det lokale musikklivet.

⁴⁶ Alf Bøe (1967): 52.

⁴⁷ Ikke bare ved fabrikkene gjorde tyskerne seg gjeldende. De gjorde seg også gjeldende i Porsgrunn by. I 1890 søkte en politibetjent i Porsgrunn om et bidrag på 125 kroner for å lære tysk slik at han kunne "optræde ligeoverfor de mange Tyskere ved Porselensfabrikken". Porsgrund Formandskapsprotokoll, 9. januar 1890.

⁴⁸ Hans Andersen, født 1877 begynte på fabrikkene i 1890.

⁴⁹ Eivind Rølland, født 1900.

Det var særlig læreguttene som ble utsatt for den tyske strenghet og disiplin. De fikk ikke lov til å snakke høyt i arbeidstiden. De skulle viske. Stadig ble de sendt ut i byen for å gjøre alle mulige innkjøp. Hadde en av tyskerne glemt frokostmaten sin, måtte læregutten hente den, selv om det var langt vekk. Det var nok uvant for de norske guttene å bli stilt overfor den tyske autoritet og disiplin, men guttene så på mange måter opp til tyskerne. De omga seg med en viss mystikk og romantikk både ved sin annerledeshet og flyktighet:

"Tyskerne ville holde kustus. Jeg fikk påpakning fordi jeg ikke hadde hilst på en av malerne på gaten. De brukte gi ørefiker. Senere ebbet dette ut etterhvert som de norske kom med, allerede uti 90-årene. De norske likte ikke det strenge tyske. (...) men vi så opp til tyskerne også på en måte. Det var romantikk med dem. De var her en 2-3 år, og da de skulle til å betale skatt så reiste de."⁵⁰

Tyskerne bidro til å forme barna, både ved streng disiplinering, men også ved å danne forbilder. Men det var ikke bare romantikk og beundring. Det oppsto også rivalisering og slagsmål mellom tyskerne og de norske arbeiderne. Innenfor denne rivaliseringen mellom grupper måtte barna finne sin plass. Dette var en viktig del av sosialiseringen og formet barnet sosialt og kulturelt. Det kunne gå hardt for seg. Helt konkret dreide dette eksemplet seg om jenter, men rivaliseringen var uttrykk for mer sammensatte konflikter og rivninger mellom grupper i et flerkulturelt arbeidsmiljø:

"Det var flere av de unge jentene som likte godt å snakke med utlendingene, i dette tilfelle for det meste tyskere som arbeidet ved fabrikk. Det var mange av de norske guttene som ikke likte det, og så ble de enige om at de skulle prøve kreftene med sine rivaler i Bjørndalen på Vestsiden, og det ble et ganske kraftig slagsmål. Det var blant annet en liten Kristianiagutt som arbeidet på verkstedet (Porsgrund Mekaniske Værksted, min parentes). Han skallet til en av tyskerne så han stupte i en flott bue i Klyvebekken, og da skal jeg si tyskeren fikk fart på seg. Han sprang hjemover mens vannet silte av ham. Slagsmålet endte med fullstendig seier for nordmennene den gang. Ellers kom vi ganske godt ut av det med tyskerne. Det hendte jo at de ble sinte på oss læregutter og da

⁵⁰ Samme.

vanket det ørefiker. De var for øvrig livlige karer og fant på litt av hvert."⁵¹

Episoden endte med full seier og forsoning. Slik fikk både den tyske og den norske egenart sin bestemte plass i det lokale miljøet og ble en del av den lokale arbeiderkulturen. Barnearbeiderne måtte lære hvor de hørte hjemme og hvem de var ved å tilpasse seg denne kulturen, men også ved å hevde sin egen og gruppens posisjon og status. Det gjaldt en hevdelse av såvel nasjonalitet, kjønn og alder. Det faktum at det var en liten norsk gutt som satte tyskeren ut av spill i denne historien, hadde betydning. At historien ble husket lenge og fortalt og gjenfortalt i ettertid viser at den formidlet viktig lærdom også til kommende generasjoner av arbeidere.

Mellom en tysk og lokal kultur og innenfor et miljø der nasjonalitet, alder og kjønn hadde betydning for utforming av roller og identitet, ble porselensarbeiderbarnet formet i en prosess der barnet selv var aktiv deltaker. Barnet ble selv en porselensarbeider med egne erfaringer, skikker og vaner. Slik ble folkene i den gamle fabrikken "typer", forteller Harald Vemren. "De gjorde og sa spesielle ting og var seg dette bevisst."⁵² Han forteller også at arbeiderne innrettet seg ganske fritt. Om maskinist Olsen fortelles det at han mange ganger satt og småsov i maskinhuset til den ensformige støyen fra maskinene.⁵³ Og brenneriarbeiderne innrettet et koserom på fabrikken. Der tilbrakte de frokost- og middagspausen. Ingen brenneriarbeider kom senere enn klokken halv syv om morgenen, for det skulle skiftes og prates før arbeidet begynte klokken syv. Men så kunne heller ingen ta frokost senere enn klokken ti over halv åtte til tross for at frokosten begynte klokken ni. Brenneriarbeiderne hadde sine egne bestemmelser og siden arbeiderne alltid passet jobben sin ble disse respektert av ledelsen.⁵⁴

En annen historie forteller om arbeidernes relative frihet og uavhengighet på fabrikken, og den forteller også om hvordan unge gutter ble opplært i selvstendighet og samhold. Det var litt før første verdenskrig. Ved fabrikken var det en formbærer som het Jens. Det var en stø liten kar som gikk med korte skritt,

⁵¹ Porselensposten, nr.7 1948. Intervju med Andreas Kittilsen, født 1874.

⁵² Harald Vemren: Glimt fra en gammel bedrift. I Skjerven, 1976-1980.

⁵³ Hans Andersen, født 1877.

⁵⁴ Porselensposten, nr.1 1948.

og i den tiden måtte alle former bæres på ett brett, så Jens var som avpasset til formbærer. De unge guttene synes han var en ren balansekunstner, for Jens kom med koppebrett som hadde både tre og fire koppformer i høyden. Nå var det slik at Jens hadde ordnet seg en plass på "Franskeloftet". Det var på noen bjelkelag litt avsides, og der kom aldri noen andre opp. Jens hadde lagt to brett på noen former og en sekk med treull, og der tilbrakte han sin frokost, middag og var der ellers når det passet. En dag skulle bestyreren snakke med Jens, men han var ikke å finne noe sted. Guttene visste hvor Jens var, men ingen røpet noe. Ut på ettermiddagen fikk bestyreren se Jens komme med sitt formbrett og sier: "Hvor har du vært, gutt? Jeg har ikke sett deg i hele dag." "Nei, ikke har jeg sett deg heller," svarte Jens, og ruslet videre som om svaret var i den skjønneste orden.⁵⁵

Selve episoden var uttrykk for bestemte normer og verdier blant porselensarbeiderne. Når historien ble gjenfortalt senere, ble disse verdiene holdt vedlike og overført til de unge arbeiderne. Det var normer som dreide seg blant annet om selvhevdelse og om å innrette seg fritt. Steinar Olsen drev med attåttnæring. Han hadde jobben med å rense fyrkassene. Men i pausene tok han med seg en hankekurv med kokte egg og solgte for åtte-ti øre stykket. En annen arbeider, en av kapseldreierne, bodde til og med på arbeidsplassen. Han het Kastenholz og kom til fabrikken i 1887. Han hadde med seg kone og et lite barn. Den lille familien rigget seg til på fabrikken i et lite hjørne av kapseldreieriet bak et forheng som de rigget opp. Kona arbeidet i pusseriet, og for å holde styr på ungen, laget Kastenholz i stand en stor overkapsel til vugge og hengte den opp ved benken sin. Så sparket han dreieskiven med foten og skubbet borti kapselen for å holde den i gang.⁵⁶

Ordningen varte ikke lenge. Etter en tid reiste familien tilbake til Tyskland igjen. Men fabrikken var altså oppholdssted utover arbeidstiden. Det ble også jobbet etter arbeidstid. Det fortelles at akkordarbeiderne ble på fabrikken utover kvelden for å få ferdig et visst antall gjenstander. Gamle Tranberg, dreieren fra Bornholm, gikk aldri hjem før klokken var halv åtte om kvelden.⁵⁷

Fabrikken ble en del av livene til arbeiderne, ja, kanskje selve livet. Slik var det for unge og eldre arbeidere. Tyskeren Grohs begynte på fabrikken i 1887

⁵⁵ Samme.

⁵⁶ Hans Andersen, født 1877.

⁵⁷ Eivind Rølland, født 1900.

etter å ha vandret omkring i hele Europa. Her satt han og malte til han var 83 år gammel. Etter at han sluttet, møtte han opp ved porten hver morgen klokken syv og hver ettermiddag klokken fire for å se folk komme og gå til arbeidet.⁵⁸ En annen var Hans fyrbøter som sovnet inn for siste gang på sin post ved muffelen:

"En annen av dem som fyra opp, var Hans fyrbøter. Han hadde vært fyrbøter på dampmaskinen i mange år, men da elektriske maskiner var installert, ble han satt til at fyre op i ovnene. Naar han var ferdig med runden sin om morran, sat han gjerne paa en trap ved stormuffelen og hvilte. Han var gammel da. En morgen da de første arbeidere kom, satt Hans paa trappa, lykten ved siden, pussegarnsdotter i næven, hodet lenet mot muffelen og hadde sovnet for alltid. Han var ferdig for dagen. Han hadde gjort sin plikt til det siste."⁵⁹

Arbeidernes minner gir et blick inn i en arbeidets verden som opplevdes som ganske fri og egenstyrt. Den var total og omfattet store deler av livet. Den var mangfoldig og preget både av konflikter og samhold. Innenfor denne verden levde og arbeidet porselensbarna. De ble sosialisert inn i dens uformelle og formelle strukturer.

REGLEMENT.

Kulturen og miljøet var mangfoldig og sammensatt på fabrikken den første tiden, og porselensarbeideren hadde en ganske selvstendig stilling. Fabrikken ble en åpen arbeidsplass. Der var mye forskjellig slags arbeidskraft, og mange ulike virksomheter fant sted på arbeidsplassen. Dette åpne og til en viss grad egenstyrte arbeidslivet ga åpninger og muligheter også for barna. De ble rekruttert til fabrikken via andre porselensarbeidere enten det var slektninger eller folk de kjente. Slik fikk barna innpass på bedriften.

Fram mot århundreskiftet var imidlertid denne arbeiderkulturen i endring. Et uttrykk for endring kan det nye arbeidsreglement fra 1895 være. Det skulle sette nye rammer og innføre en ny disiplin. Gunnar Knudsen sto sentralt, og bak ham sto Indredepartementet som skulle godkjenne reglementet i henhold til Fabrikktilsynsloven av 1892. Reglementet påla arbeiderne å være lojale mot

⁵⁸ Frk. Stavnem, født 1884.

⁵⁹ Hans Andersen, født 1877.

bedriften og ledelsen. De skulle alltid ha fabrikkens beste for øyet og avverge alt som kunne virke skadelig. Arbeiderne skulle straks melde fra om uærlighet og tyveri til ledelsen, og de måtte samvittighetsfullt og nøyaktig utføre arbeidet og overholde den fastsatte arbeidstiden. Arbeiderne ble pålagt å opptre høflig og vennlig overfor hverandre. De ble nektet adgang til andre rom enn der arbeidet ble utført. Øl, sprit, tobakk og sigarrøyking var strengt forbudt, men øl kunne tillates til frokosten. Innhenting av ølet måtte foregå under fabrikkens kontroll. Tobakk- og sigarrøyking kunne bare tillates om natten under brenning for å holde arbeiderne våkne. Det var ikke tillatt med besøk på fabrikk uten spesiell tillatelse. Det var 14 dagers gjensidig oppsigelsesfrist, men ved alvorlig krenkelse av reglementet kunne vedkommende sies opp straks. Det gjaldt hvis man ble grepet i tyveri, uærlighet eller usedelighet på fabrikkens område. Det gjaldt og oppsetsighet mot overordnede eller grov uaktsomhet ved arbeidets utførelse. Mulkt var et sanksjonsmiddel og kunne ilegges ved overtredelse av reglementets bestemmelser. Det kunne være ved forsømmelse av arbeidstiden, ved brudd på øl- og vinforbudet, ved sløsing og forurensing av massen, for eksempel ved å slipe verktøy inne på dreieriet. Mulkten skulle gå til arbeidernes sykekasse. Det var reglementfestet at det skulle velges et "arbeiderråd", og hvis arbeiderne var misfornøyde med noe, skulle saken legges fram for dette rådet.⁶⁰

Dette nye arbeidsreglementet hadde et videre sikte enn å fylle fabrikktilsynsloves krav om et lokalt arbeidsreglement. Det var et reglement for å etablere en ny bedriftskultur: en moderne, enhetlig og rasjonell bedriftskultur. Det var et mer detaljert reglement enn sagbrukets med strenge regler for tilstedeværelse og overholdelse av arbeidstiden. Arbeidstiden ble markert fire ganger om dagen ved en dampfløyte. Mulktssystemet og bestemmelsene om oppsigelse ivaretok ledelsens behov for kontroll og disiplin.

Spørsmålet er i hvilken grad dette reglementet bidro til å omforme den lokale bedrifts- og arbeiderkulturen. De muntlige beretningene gir inntrykk av at den lokale kulturen levde videre og at flere sett normer og autoriteter gjaldt samtidig. Severin Bertiniussen forteller om en gang han skulle hente to halve flasker brennevin i "bolaget" ved Vestsiden torg. Den ene flasken gled ut av lommen hans og gikk i knas i gaten. Han fikk en kraftig overhaling, først av disponenten fordi han hadde hentet brennevin i arbeidstiden og deretter en enda

⁶⁰ Arbeidsreglement for Porsgrund Porselænsfabrik, appendiks III i Alf Bøe (1967): 275, 276.

verre overhaling og en krone i mulkt av tyskeren som han hadde hentet for.⁶¹ Røykeforbudet ble ikke overholdt. I maleriet ventet de til direktøren hadde gått runden sin med å tenne pipen. Gamle Gruber satt i kroken. Når direktøren var forsvunnet, ropte gammelen: "Hans. Farvannet er klart! og saa tok vi os en røik."⁶² Øl- og vinforbudet ble omgått ved at de forbudte varene ble, heist opp til avdelingene i en kurv.

Episodene forteller både om at man måtte ta reglementet alvorlig og om viljen og mulighetene til å innrette seg etter egne normer og verdier. Det er likevel påfallende at de fleste av disse historiene tilhører fabrikkens første år. Det kan se ut som miljøet på fabrikken på lengre sikt ble mindre mangfoldig og sammensatt og arbeidsforholdene ble mer ordnet. Organisering av arbeiderne kan også ha bidratt til det. "Alle tvistigheter er blitt ordnet i mindelighet av fabrikken og fagforeningen," forteller Hans Andersen om forholdene etter at fagforeningen kom. I 1895 ble det reglementsfastet at det skulle nedsettes et arbeiderråd på fabrikken, og i 1912 ble Porselensarbeidernes fagforening dannet. Det var dreierne som tok initiativet, men foreningen fikk tilslutning fra mesteparten av de øvrige avdelingene på fabrikken.⁶³ Fagforeningen ble nok en viktig moderniseringsfaktor på fabrikken. Rammene rundt arbeidslivet ble strammere. En innstramning kan ha påvirket barnas arbeidsmuligheter slik at det ble mindre rom for barna.

OPPSUMMERING: BARNEARBEIDET INNENFOR TO BEDRIFTER I TELEMARK.

Livet og arbeidet ved sagbruket og porselensfabrikken kan gi assosiasjoner til de kjente maleriene av den flamske maleren Pieter Breughel fra 1500-tallets dagligliv. På bildene utfolder det seg et mangfold av gjøremål, både lek og arbeid, og det er en yrende blanding av mennesker av begge kjønn og i alle aldre. Man assosierer også til "omgjengeligheten" slik den beskrives av Philippe Ariès. Det var den måten tradisjonelle miljøer av høyst forskjellige folk, kjønn og aldre treffes og omgås på.⁶⁴

⁶¹ Porselensposten, nr. 6 1947.

⁶² Hans Andersen, født 1877.

⁶³ Hans Andersen, født 1877.

⁶⁴ Philippe Ariès (1980): 19.

Både på sagbruket og på porselensfabrikken var det vage grenser mellom livet på og utenfor arbeidsplassen, og mange slags aktiviteter fant sted innenfor bedriftsportene. Sosial samhandling og arbeid gikk om hverandre. For barna var det rom for lek og moro i arbeidet. Særlig på porselensfabrikken var det et sammensatt og mangfoldig miljø den første tiden. Den nye produksjonen samlet folk fra forskjellige steder og med ulik bakgrunn. Fabrikken ble et møtested mellom gammelt og nytt. Gamle laugstradisjoner fra tysk porselensproduksjon ble tatt inn i den nye bedriften. For eksempel gikk lærlingen gjennom et inngangsrituale, "Freisprechen", i forbindelse med oppnådd fagarbeiderstatus i fabrikkens første år. Slike inngangsriter blir gjerne knyttet til før-moderne samfunn og kulturer.⁶⁵ Ved begge bedrifter var det tydelige spor av oppgaveorientert arbeid. Arbeidet ble ikke målt i tid, men i omfanget av utført arbeid. På sagbruket holdt man på til tømmerstokkene var saget til bord og plank, det vil si døgnet rundt i sesongen. Men når vannføringen i elven var liten tok tømmeret slutt og saga stoppet opp. På porselensfabrikken i den første tiden avsluttet dreieren arbeidsuken etter å ha dreid opp et bestemt antall kopper. På mange måter artet arbeidet på sagbruket og porselensfabrikken seg slik E.P. Thompson beskriver arbeidets orientering i agrare og førindustrielle miljøer.⁶⁶

Det var innenfor dette arbeidslivet at barnearbeidet fant sted. Barn og voksne arbeidet side om side, og barnas arbeid var fast knyttet til de voksnes. I arbeidet ble barna innlemmet i en gjensidighet, et arbeidssamvirke. Blant barna sto lærlingene på maleriet og dreieriet i en særstilling. Disse guttene fikk opplæring i et fag, og læringen foregikk ved at lærlingene kopierte mesterens arbeid og sto under hans oppsyn. Gjennom selve håndgrepet fikk guttene grep om faget, og handlingen ble tolket sosialt som et kollektivt bidrag.⁶⁷ I opplæringstiden deltok de i selve produksjonen av porselensvarer, og guttene var sikret arbeid på porselensfabrikken senere. Det vanligste var imidlertid at barna på fabrikken og sagbruket ikke sto i selve produksjonen, men utførte tilleggs- og hjelpearbeid. Selv om dette arbeidet ikke var opplæring til et framtidig yrke, hadde selve arbeidslivserfaringen betydning for den enkelte. Den innebar sosialisering i vid forstand. Barna tilegnet seg praktisk erfaring og kunnskap, og

⁶⁵ Howard P. Chudacoff (1989): 4.

⁶⁶ E.P. Thompson (1967): 60.

⁶⁷ Edmund Edvardsen forklarer denne læringsprosessen som en sosial innøving i *sam-stendighet*, og ikke i *selv-stendighet*, se Edmund Edvardsen (1996): 32.

de ble vennet til industriens rytme og ble innført i sosiale relasjoner og den lokale arbeiderkulturen. Slik tilegnet de seg en praktisk kunnskap og en kulturell kapital som kom barna til gode senere.

Men barnearbeidet var også viktig for bedriften. Voksne og barn gikk inn i et felles arbeidslag der de var gjensidig avhengig av hverandre. Når barna først var plassert i arbeidsprosessen, var det helt nødvendig at arbeidet ble utført riktig og til rett tid. Det var viktig for at produksjonsprosessen skulle flyte. Likevel var barna mindre produktive enn voksne arbeidere. De var tilbøyelige til å bruke tiden til lek og spillopper. Når bedriftene likevel tok dem inn i arbeidet var det mer fordi det var i tråd med normen om at barn skulle arbeide enn fordi det var lønnsomt for bedriften.⁶⁸ Barna fikk dessuten en opplæring som bedriftene kunne ha nytte av senere.

Barna var ledd i en arbeidskjede. Dette innebar på den ene side tvang. De måtte få arbeidet unna. På den annen side betydde det at barna var nødvendige og uunnværlige, og man kan tenke seg at de fikk innflytelse.⁶⁹ Dessuten hadde selve arbeidet verdi. Dette temaet er behandlet i arbeidslivshistorien. Det å utføre et nødvendig arbeid ordentlig og riktig, ga så vel voksne som barnearbeidere selvfølelse, respekt og sosial bekreftelse fra andre.⁷⁰

Barnearbeiderne var nyttige fordi de representerte et potensiale og fordi de utførte nødvendige ledd i arbeidsprosessen. Men de var også nyttige fordi de var fleksible. Barnearbeidskraftens fleksibilitet gjorde barna anvendelige på en annen måte enn voksne arbeidere. De kunne i større grad tas ut og inn av arbeidet og omplasseres der de trengtes. Det var dette som var barnas fortrinn. Deres fortrinn var ikke knyttet til barnas fysikk. Men kunne for eksempel tenke seg at barna kunne være nyttige fordi de var netthendte eller kunne komme til over alt

⁶⁸ Dette hevder også Colin Heywood på bakgrunn av sin undersøkelse av barnearbeid i fransk industri på 1800-tallet, se Colin Heywood (1988): 125.

⁶⁹ Det er ingen tegn til at barna på Ulefoss eller i Porsgrunn forsøkte å utnytte denne situasjonen av uunnværlighet, men Edvard Bull forteller at 24 gutter på Catrinholm jernverk i Tistedalen streiket i to uker for høyere lønn i 1894. Bedriften forsøkte å bruke jenter som streikebrytere, men lyktes ikke i det. Guttene fikk i gjennom sine krav og jobben tilbake etterpå. Se Edvard Bull (1984):82.

⁷⁰ Dette er for eksempel tatt opp av Inger Kaldal (1994): 118 og av Tamara K.Hareven (1982): 69.

ettersom de var små. Det var imidlertid ikke disse egenskapene som gjorde at barna ble tatt inn ved de to bedriftene. Barna ble benyttet i tilleggsarbeidet. Dette var arbeidsoppgaver som egnet seg godt for dem, men det kunne også utføres av voksne.⁷¹ Da barna forsvant, tok voksne over. Men på lengre sikt forsvant mye av dette arbeidet. Det å bære og frakte varer og råstoffer var for eksempel et typisk barnearbeid på porselensfabrikken. På transportsiden ble alt mye lettvinere, forteller Hans Andersen:

"Fra glatovnen gikk det en lang karavane av arbeidere med de tunge kasser med porselen mellom sig til sliperiet, derfra til lageret, trykkeriet, maleriet, og muffelen. Det er meget lettvinere nå som de har vogner og traller med gummihjul til enhver transport."⁷²

Den gjensidige avhengigheten mellom barn og voksne forutsatte like lang daglig arbeidstid. Dette ville si 12 timers arbeidsdag på Ulefoss fram til 1900 og ni timers dag i Porsgrunn i perioden. Den kortere arbeidsdagen på porselensfabrikken må forklares med at fabrikken ble startet i en tid da arbeiderbevegelsen allerede hadde stilt krav om arbeidstidsreguleringer og at arbeidet ikke var sesongpreget. I den utstrekning det var skiftarbeid, slik det var på sagbruket i en tidligere periode, hadde barna også nattarbeid. Barna gikk inn i arbeidslivet mye på de samme betingelser som voksne og var del av det samme arbeidsmiljøet. Ved begge bedrifter var dette et ganske utsatt og farlig miljø. Barna var, på samme måte som voksne, utsatt for miljøskader, og mulighetene for alvorlige ulykker var alltid til stede. Det var ingen særbeskyttelse av barna i arbeidet før 1892. Likebehandlingen gjorde at barna på mange måter ble voksne når de gikk ut i arbeidslivet. Alder var mer et funksjonelt betinget og et biologisk fenomen enn en sosial attributt.⁷³ Man var så gammel som det arbeidet man kunne utføre innenfor de rammene naturen satte.

⁷¹ På samme måte hevder Colin Heywood at barn i fransk industri på 1800-tallet ikke ble tatt inn fordi de var små og netthendte, men fordi det var tradisjon med barnearbeid. Se Colin Heywood (1988): 113.

⁷² Hans Andersen, født 1877.

⁷³ Howard P. Chudacoff (1989): 9.

Med fabrikkstilsynsloven av 1892 ble barna særbeskyttet. Loven hadde som mål å holde visse aldersgrupper utenfor industrien og innførte særordninger for barn og unge mellom 12 og 18 år. Loven ble slik et bidrag til en sosial konstruksjon av det moderne barnet. Det moderne barnet er blant annet kjennetegnet ved at det i stor grad defineres på grunnlag av alder, og at det er segregert fra voksenverden.⁷⁴

Barnet var likevel ikke helt som en voksen i arbeidslivet. Naturen la noen begrensninger på barns arbeid, og barna fikk bestemte arbeidsoppgaver. Det gjaldt særlig på sagbruket der naturforholdene la rammene for selve arbeidet, og der arbeidet i stor grad var tungt kroppsarbeid. Det var ikke alt arbeid på saga en barnekropp kunne klare. Barna deltok hverken i det tunge eller det farlige arbeidet. Det etablerte seg klare forestillinger om hvor grensene for barnas prestasjonevne gikk.⁷⁵ Arbeidet ble organisert etter funksjonell alder.

På porselensfabrikken var det også tungt kroppsarbeid på noen av avdelingene, men her var det håndverkstradisjonene og kravet til kvalifikasjoner som la rammene om produksjonen, avgjorde arbeidets organisering og begrenset tilgangen til arbeidet. Selve porselensproduksjonen, altså dreining og dekorasjon av varene, var fagarbeid, og fagarbeidet var nødvendigvis forbeholdt voksne fordi det krevde lang opplæring.

I tillegg fantes det kjønnsroller i barnearbeidet. Disse fantes både på Ulefoss og i Porsgrunn. På sagbruket gikk kjønnskillene slik at sagbruket var en arbeidsplass bare for gutter. Jentene i brukssamfunnet arbeidet innenfor eget eller andres hushold. Det gjorde jentene i Porsgrunn også, men her arbeidet de også i industrien. På porselensfabrikken var det både gutter og jenter, og arbeidsdelingen var som blant voksne arbeidere fordi opplæringen til arbeidet foregikk ved at barna arbeidet sammen med voksne av samme kjønn. Kjønnsarbeidsdelingen blant voksne, og dermed også blant barn, var kulturelt betinget og ble utformet i en bestemt lokal og historisk sammenheng. Slik ble for eksempel kunstmaleren en kvinne på porselensfabrikken i Porsgrunn, men det ble en mann på Gustavsberg i Sverige.⁷⁶ Aldersarbeidsdelingen, i hvert fall i en tidlig fase, var mer betinget av arbeidskraftens naturlige forutsetninger.

⁷⁴ Se for eksempel Ronny Ambjørnsson (1981): 10.

⁷⁵ Se også Helge A. Wold (1976): 109.

⁷⁶ Se Ulla Wikander (1988).

Det kan øynes noen endringer i perioden. Arbeidets karakter endret seg ikke vesentlig, hverken på sagbruket og porselensfabrikken, men miljøet omkring endret seg. Et eksempel er at skikken med "Freisprechen" døde ut i 1890-åra.⁷⁷ En ny fabrikktilsynslov ble vedtatt og etterfulgt av lokale reglementer i tråd med loven. Reglementet for sagbruket var datert 1893 og for porselensfabrikken 1895. I 1890 var det også lederskifte på porselensfabrikken, et lederskifte som innebar omlegging til en mer effektiv lønnsomhetsstrategi (se over s.43). Selv om den lokale arbeiderkultur i mangt og meget levde sitt eget liv upåvirket av paragrafene i lover og reglement, kan dette sees som uttrykk for en ny tidsånd. Den ser særlig ut til å ha gjort seg gjeldende på porselensfabrikken, og gjorde seg først gjeldende i bedriftens ledelse. Her ble arbeidstids- og tilstedeværelses-bestemmelsene i arbeidsreglementet utformet i detalj og med stor grad av presisjon, og reglementet bar preg av et ønske om å innføre en effektiv og moderne tids- og arbeidsdisiplin. Det var behov for å kontrollere og disiplinere en arbeidsstokk som på mange måter opptrådte ganske egenrådig.⁷⁸ Mulkt og oppsigelse var sanksjonsmilder. Punktlighet var viktig, og dampfløyten kan stå som symbol på den nye tiden:

"Arbeidstidens begyndelse og ophør angives altid ved signal fra dampfløiten, og må ingen uden speciel tilladelse forlade sit arbejdsrum, forinden signal til arbeidets ophør er givet."⁷⁹

På sagbruket var det nye reglementet mindre ambisiøst i forhold til fornying og endring. Det tok først og fremst sikte på å innskjerpe ordensreglene og å understreke kjernen i paternalismen med strenge krav til lydighet, underordning og lojalitet. Det uttrykkes mer et behov for å bevare en kultur enn å omforme. Sagbruket var en bedrift med en paternalistisk arbeiderkultur som var skapt og gjenskapt gjennom generasjoner. Paternalismen hadde sitt faste grep om bedriften og hadde vist seg som en effektiv ledelsesstrategi og en trygg forsørgelse. Langvarige tradisjoner hadde ikke bare satt spor etter seg i fortiden,

⁷⁷Hans Andersen, født 1877.

⁷⁸ Om begrepene "egensinne" og "skötsam" i svensk arbeidskulturdebatt, se Inger Kaldal (1995): 41.

⁷⁹ Arbeidsreglement for Porsgrund Porselænsfabrik, par.4.

men hadde staket ut kursen for framtiden. På sagbruket var det ingen dampfløyte.

KAPITTEL 5. BARNEARBEID OG OPPVEKSTVILKÅR.

I dette kapitlet skal det handle om barnearbeid, oppvekstvilkår og familieøkonomi. Hvor store bidrag ytte barna til familieøkonomien og hvilken betydning hadde disse bidragene for familiens ve og vel og for barnas egne oppvekstvilkår? Og omvendt skal det spørres hvilken betydning det fikk for barna at de bidro? Hvilken rolle og posisjon inntok barnet i familien gjennom arbeidet? Først ut er arbeiderfamilien på Ulefoss.

FAMILIEN ISAKSEN: EN ARBEIDERFAMILIE PÅ ULEFOSS.

Arbeiderfamilien i sagbrukssamfunnet var en enhet der alle ressurser ble nyttet for å skaffe familien et bredest og mest mulig solid levebrød. Familiens forsørgelse var et felles ansvar for alle familiemedlemmer, og ansvaret strakk seg over flere generasjoner på den måten at foreldrene forsørget barna i en generasjon, og senere ble de selv forsørget av barna. Familien gjennomlevde ulike faser avhengig av familiens størrelse og alderssammensetning. I noen faser av familiesyklusen var presset på levebrødet større enn i andre. Det var i perioder da det var mange personer som trengte forsørgelse innenfor husholdet og som ikke kunne yte noe til forsørgelsen selv. Helt små barn trengte forsørgelse, men det kunne også være gamle mennesker; foreldre eller andre slektninger. I andre faser kunne levebrødet være rikelig. Det var i perioder da mange, kanskje alle familiemedlemmene bidro til familieforsørgelsen.

Barnearbeidet må forklares og forstås innenfor et bredt familieøkonomisk perspektiv. Det var et ledd i en økonomisk strategi for å sikre familien et best mulig levebrød. I arbeiderfamilien var selve arbeidet kilden til dette levebrødet, og barnas bidrag til familieforsørgelsen gikk også via arbeidet. Det kunne være forskjellig slags næringsorientert og lønnet arbeid, men ikke minst bidro barna med ulønnet husholdsorientert arbeid.¹ Barna var fleksibel arbeidskraft. De arbeidet hjemme eller ute og gikk ut og inn av ulike roller i arbeidslivet etter mulighetene på arbeidsmarkedet, familiens behov for pengeinntekter og husholdets behov for arbeidskraft.

Men arbeidet må også sees i et videre perspektiv. Det hadde betydning utover det rent økonomiske. Arbeidet var selve livsformen i sagbruksfamilien og brukssamfunnet. Barna hørte til i denne livsformen, og gjennom å delta i arbeidet

¹ Om husholds- og næringsorientert arbeid, se Ingeborg Fløystad (1986): 15.

bidro barna i den prosessen som formet barnet og familien sosialt og kulturelt. Deltakelsen i arbeidet var en innføring i voksenverden. Det arbeidende barnet var en aktiv deltaker i lokalsamfunn og familie.

Familieforsørgelsen var en mangfoldig og sammensatt prosess. For å gripe den fine mosaikken av større og mindre arbeidsbiter som et arbeiderhushold besto av, skal familien Isaksen presenteres. Denne familien skal tjene som eksempel på hvordan en vanlig sagbruksfamilie på Ulefoss i siste halvdel av forrige århundre skaffet seg sitt levebrød. Familien Isaksen var en ganske gjennomsnittlig sagbruksfamilie - både når det gjaldt størrelse og sammensetning og de ressurser som var tilgjengelige for familien.

Kjernen besto av far, Isak Andersen, født i 1836, mor Marte Kerstine Jørensdatter, født i 1842, og deres fem barn. Jørgen var eldst. Han ble født i 1867. Tre år senere ble Anders født. Så kom Ingeborg etter tre nye år, og deretter fulgte Hanna og Johanne Marie begge med fire års mellomrom. I 1881 besto familien av syv personer, derav fem barn under 14 år.

Isak var smed på Ulefos Sagbrug. Han var også husmann med jord og hadde kontrakt på en husmannsplass under Ulefos Hovedgaard. Til plassen fulgte to-tre måls jord. Det går ikke fram av kildene, men familien hadde, som plassfolk flest på Ulefoss, antagelig noen husdyr; ei ku, en sau og kanskje en gris og noen høner. Marte var ført opp som husmor i kildene, men ettersom Isak var i arbeid på saga, var det hun som hadde ansvaret for arbeidet på plassen. Jordstykket skulle dyrkes, dyrene stelles, hus vaskes og rengjøres og barn passes og stelles. Husholdsarbeidet var mangfoldig og omfattet så vel produktive, reproduktive som vedlikeholdsoppgaver. Marte kunne ikke klare alt dette arbeidet alene. Med seg hadde hun hjemmeværende barn. Fra syv-åtte års alder kunne barna gjøre god nytte for seg. De passet yngre søsken, bar vann, vasket hus og klær, spant og vevde, stelte dyr og melket kua, de gjorde rent i uthuset og deltok i onnearbeidet. Det var dessuten arbeidsplikt på hovedgården for Marte og hjemmeværende barn. Da deltok de i onnene og vendte høy, tok opp poteter og skar korn. Dette var betalt arbeid. Blant de yngste barn var det ennå liten kjønnsarbeidsdeling, men etter hvert ble gutte- og jentearbeidet skilt. Jentene fortsatte å være med i innarbeidet sammen med moren, mens guttene ble mer med i utearbeidet sammen med faren.

Slik ble kjønnes sosiale roller konstruert gjennom arbeidet. Det var en del av kjønnsarbeidsdelingen at guttene i større grad gikk ut i lønnsarbeid. I 1880 begynte Jørgen og Anders å arbeide på sagbruket. Jørgen var 13 år. Han arbeidet full tid, og hadde en dagslønn på 80 øre dagen og en årslønn på 200 kroner.

Anders var ti år da han begynte på saga og var til å begynne med bare til og fra noen dager måneden. Han fikk 60 øre per dag. Men da han ble 12 år, begynte han å arbeide mer regelmessig og steg i lønn til 80 øre dagen. Han tjente da 200 kroner i året. De to brødrene ytte dermed et tilskudd på 400 kroner til familiekassen, og det var ennå før de var voksne. Isak selv hadde en årslønn på 600 kroner. Til sammen hadde familien en total årsinntekt på 1000 kroner, og Jørgen og Anders sto for 40 prosent av den. Både Jørgen og Anders var smeddrenger på saga. Men bare en kunne bli smed. Det ble Jørgen som var eldst. Anders ble senere maskinist på sagbruket.

Ingeborg gikk ut i tjeneste på hovedgården da hun var 15 år gammel. Hva hennes lønn var, forteller ikke kildene, men ei tjenestejente på landet tjente 77 kroner i året omkring 1890.² Det var med kost og losji, og lønnen til Ingeborg kan ha vært høyere siden hun bodde hjemme. I 1891 hadde familien Isaksens samlede inntekt steget til 1868 kroner i året. Det var en solid inntekt og familien kunne oppnå den fordi så mange som fire familiemedlemmer på dette tidspunktet var i lønnsarbeid. Jørgen, Anders og Ingeborg tjente 1234 kroner eller 70 prosent av den totale inntekten. Selv om de da var for voksne å regne, var inntektene deres fortsatt en del av familieøkonomien. Hans Olsen Solvold, som senere giftet seg med Ingeborg, fortalte at foreldrene rådde over pengene han tjente inntil han var i 20-års alderen. Han bodde hjemme til han giftet seg 28 år gammel. De siste årene betalte han kostpenger hjemme.³ Slik fungerte lønnsystemet blant sagbruksfamiliene på Ulefoss. Det var et familielønnsystem.⁴ At guttenes lønn var en del av en familielønn, vitner også lønnsprotokollen om. Den dekker perioden fra 1873 til 1882. Her var guttene på sagbruket ført opp under faren i protokollen, og det var satt klamme om familiemedlemmenes lønninger. Det tyder på at et samlet beløp, en familielønn, ble utbetalt til familien.⁵

Husholdsarbeidet hadde husmoren og hjemmeværende barn ansvaret for. Det besto av egenproduksjon av mat og klær, først og fremst for eget forbruk.

² Historisk statistikk (1968): 552.

³ Historien om familien Isaksen er rekonstruert på grunnlag av folketellingen for sagbrukets tellingskrets, 1891, husmannkontrakt for Isak Andersen, Ulefoss 1889 og beretningene til Hans Olsen Solvold, født 1865 og Isak Lindalen om sin far Ole Pedersen Lindalen, født 1859.

⁴ For en videre utdypning om sagbruksfamilien på Ulefoss, se Ellen Schrupf (1990).

⁵ Protokoll over Maanedsoppgjør ved Ulefos Brug, 1873-1882.

Men denne delen av husholdet kunne også bringe pengeinntekter til familieøkonomien. Salg av egg, grønnsaker eller tjenester kunne gi gode ekstraintekter. Voksne kvinner og unge jenter i sagbrukshusholdene kunne ha leilighetsarbeid på hovedgården i forbindelse selskapelighet, rengjøring eller bakst. Da Ingeborg giftet seg, sydde hun alt av klær til sin egen familie, men hun sydde også for fremmede mot betaling.⁶ Alle muligheter for å skaffe inntekter ble nyttet. Både penger og naturalia var nødvendige deler av sagbruksfamiliens levebrød.

Historien om familien Isaksen gir et godt bilde av sagbruksfamiliens levebrød og av den mangfoldige bedrift et sagbrukshushold var. Barnas bidrag til familien var betydelige. De bidro økonomisk i form av penger og i form av ulønnet arbeid innenfor husholdet. Gjennom arbeidsdelingen og i selve arbeidet ble sosiale roller og relasjoner utformet. Barna i familien Isaksen arbeidet seg til bestemte posisjoner i familien og lokalsamfunnet. Gjennom arbeidet og ved å yte tilskudd til familiens levebrød var barna aktive deltakere i formingen av familien. Det hadde betydning for familiens økonomiske og sosiale posisjon i lokalsamfunnet. Det var sammenheng mellom arbeidsliv, familieliv og lokalsamfunn. Barna deltok på alle tre nivåer, og man kan tenke seg at deltakelsen hadde betydning. Den formet barnas oppfatning av seg selv og omgivelsenes oppfatning av barna.

DET TODELTE HUSHOLDET: BARNAS PENGE BIDRAG.

Fra dette konkrete eksemplet om familien Isaksen skal sagbruksguttene pengebidrag til familienes økonomi behandles mer generelt. Barnas lønn hadde en faktisk økonomisk betydning, men de kan også fortelle noe om den verdi og betydning barnearbeidet hadde i en videre forstand. For å forstå barnearbeidets økonomiske, sosiale og kulturelle betydning i familien og lokalsamfunnet er det viktig å vite hva barna faktisk tjente.

Som nevnt over hadde Jørgen og Anders en lønn på mellom 60 og 80 øre per dag i 1880 og tjente omtrent en tredel av det faren, Isak, tjente som sagbrukssmed. Dette var et ganske vanlig forhold mellom voksne sagbruksarbeideres lønn og de yngre sagguttene lønn. Av lønningslistene går det fram at guttene på sagbruket hadde en dagslønn som varierte mellom halvparten og en tredel av de voksnes lønn:

⁶ Hans Olsen Solvold, født 1865.

Tabell 14: DAGSLØNN FOR GUTTER OG VOKSNE ARBEIDERE PÅ ULEFOS SAGBRUG, 1840-1890. TALLENE I PARANTES ER PROSENTANDEL AV VOKSENLØNN.

ÅR:	GUTTER:	VOKSNE:
1840-1850:	8 - 12 SKILLING (41%)	24 SKILLING
1850-1860:	12 - 14 SKILLING (45%)	28 SKILLING
1860-1870:	12 - 16 SKILLING (39%)	36 SKILLING
1870-1876:	14 - 18 SKILLING (33%)	48 SKILLING
1877-1880:	40 - 80 ØRE (26%)	2,27 KRONER
1880-1890:	60 - 100 ØRE (45%)	1,77 KRONER

Kilde: Lønningslister for Ulefos Sagbrug 1840-1890.⁷

Guttenes nominelle lønn steg i perioden, og under høykonjunktoren i 1870-årene steg den ganske betydelig. Likevel steg den mindre enn voksne arbeideres lønn og forskjellene mellom voksen- og guttelønn økte i perioden.⁸ I 1840-årene hadde guttene vel 40 prosent av voksenlønn, og de best betalte guttene kunne oppnå en lønn som var halvparten av vanlig sagbruksarbeiderlønn. I 1870-årene var vanlig guttelønn bare en tredel av voksenlønn, og de best betalte hadde 37 prosent av vanlig lønn for voksne sagbruksarbeidere. Dette var ganske likt det forholdet Jacob Neumann Mohn fant mellom barne- og voksenlønn i industrien i 1877. Ifølge denne undersøkelsen tjente en voksen daglønnet arbeider i gjennomsnitt kroner 2,22, mens et barn tjente i gjennomsnitt 87 øre om dagen. Det tilsvarte 39 prosent av voksenlønn.⁹ Det ser altså ut som om guttene på sagbruket hadde relativt bedre lønn i forhold til voksne i en tidligere periode. Av tabellen kan det videre se ut som barna tok igjen noe av forspranget til de voksne utpå 1880-tallet. Det er bare tilsynelatende. I 1880-årene ble akkordlønnssystemet

⁷ I tabellen er satt opp høyeste og laveste lønn blant guttene på sagbruket. Andelen av voksenlønn er regnet ut på grunnlag av den midlere verdi av guttenes lønn. Voksne arbeidere er satt opp med den lønn som hyppigst gikk igjen i lønningslistene.

⁸ Forskjellen mellom gutte- og voksen lønn var større på Ulefoss enn ved Eidsvolds Værk. Her tjente "smågutter" 16 -18 skilling om dagen og voksne arbeidere fra 20 til 24 skilling i 1850-åra. Se Francis Sejersted (1979): 132.

⁹ Jacob Neumann Mohn (1878): 30.

innført på sagbruket, og det ga muligheter for mye større fortjenester for voksne arbeidere enn det som går fram av tabellen. Den er satt opp på grunnlag av dagslønn. De fleste voksne arbeidet akkord, og tjente langt bedre enn daglønne arbeidere. Det betyr at guttene sakket ytterligere bak de voksne etter innføringen av akkordlønnssystemet. Guttene var daglønne.¹⁰

Lønns-gapet økte altså i perioden. Man kan tenke seg ulike forklaringer. En forklaring kunne være at barna ble mindre etterspurt enn voksne ut gjennom perioden, og at lønnen derfor sank. I kapittel tre om barna i bedriftene viser diagram 2 at det var mange barn på sagbruket i det meste av 1870-årene, og noe færre, men fortsatt mange barn der i 1880-årene. Det tyder på at etterspørselen etter barn økte i noen perioder på 1870- og 80-tallet uten at lønns-gapet ble mindre. Det ble tvert imot større. Det er i samme kapittel vist at det var et stort og konstant overskudd av barn som ønsket arbeid på sagbruket i brukssamfunnet. Tilbudet på barnearbeidskraft var altså konstant og stort. Det er derfor lite trolig at forklaringen på det økende lønns-gapet mellom voksen- og barnelønn i perioden ligger i forhold eller endringer på tilbuds- og eller etterspørselssiden. Kan den økende lønnsforskjellen mellom voksne og barn heller ha sammenheng med endrete holdninger til barn som arbeidskraft? Tidlig i perioden ble sagguttene først og fremst sett på som arbeidskraft, og ikke som barn. De ble betalt i forhold til det arbeidet de utførte og ikke etter alder. Hvis arbeidsinnsatsen var omtrent halvparten av de voksnes, fikk de derfor halv lønn. Men utover i perioden ble barna oppfattet på en annen måte. De var ikke først og fremst arbeidskraft, men barn og ble lønnet som barn. Derfor økte lønns-gapet. Lønn ble brukt i formingen av barnet som barn i en periode da det var en økende bevissthet og interesse i familien og samfunnet for barnet og barndommen.

Det var også andre forskjeller mellom sagguttene og de voksnes lønn. Lønnsforskjellene var større blant voksne enn blant barna. I 1877 kunne den best betalte sagbruksarbeider tjene fire ganger så mye som den dårligst betalte arbeider. Blant guttene var forholdet mellom høyest og lavest lønn en til to.¹¹ Voksne arbeidere hadde en lengre stige å klatre i og kunne gjennom erfaring

¹⁰ Ingeborg Fløystad viser at gutter som arbeidet i gruvene ved Næs Jernverk ble lønnet som halv eller trekvart mann. Satsene økte i perioden fra 1725 til 1807. Se Ingeborg Fløystad (1979): 318.

¹¹ Protokoll for Ulefos Brug, 1877.

kvalifisere seg for bedre betalte jobber. De kunne bli mester eller oldermann eller rett og slett oppnå bedre lønn ved forespørsel eller forhandlinger med brukseieren. Guttene hadde ikke de samme mulighetene, og stigen ble kortere.

For å få en forståelse av hva guttenes inntekter var verdt, kan det være opplysende å sammenlikne lønnen deres med noen matvarepriser. Rundt 1880 tjente en gutt mellom 40 og 80 øre per dag på sagbruket. Da kostet ti kilo poteter 74 øre, et kilo smør kroner 1, 80 og et kilo fleusk 79 øre.¹² Halvor Lommerud var født i 1868. Han forteller at et brød kostet 10 øre og en mark smør 40 øre da han var barn. En gutt kunne altså kjøpe et kilo fleusk, et halvt kilo smør, fra fire til åtte brød, eller i overkant av ti kilo poteter for det han tjente på saga i løpet av en dag. Han kunne altså langt på vei forsørge familien med mat på den inntekten han hentet hjem fra sagbruket. Dette må ha fått betydning for guttens posisjon i familien.

DET TODELTE HUSHOLD: HUSHOLDSORIENTERT ARBEID.

"Vi hadde gris og tre kuer på Bakken,- det veit jeg for jeg måtte gjete dem. Før jeg var tolv år og begynte på saga, arbeidde jeg hjemme."¹³

Så godt som alle sagbruksfamiliene på Ulefoss hadde et jordstykke og noen dyr. I 1865 omfattet sagbrukets tellingskrets 36 sagbrukshushold. Av disse var det ti hushold som ikke hadde jord og husdyr ifølge folketellingen. Tre av disse var "ufullstendige" familier. Det var to-personsfamilier bestående av far og sønn eller datter og et par uten barn. Dessuten var det to nyetablerte familier med helt små barn. Man kan tenke seg at disse familiene ikke hadde det samme behov, og heller ikke den samme muligheten, for å drive et todelt hushold, men at de skaffet seg jord og husdyr senere når behovet for å utvide levebrødet meldte seg, og når barna ble større og kunne gjøre nytte for seg. I andre familier ble husholdet prioritert framfor sagbruket. Halvor Lommerud var født i 1868 og faren døde da han var ganske liten. Han forteller at han måtte være hjemme til han var over 15 år for å drive småbruket på 30 mål sammen med moren.¹⁴

De resterende 26 sagbruksfamiliene i bruksamfunnet hadde til sammen et ganske omfattende husdyrhold og jordbruksproduksjon:

¹² Historisk statistikk (1968).

¹³ Jakob Bakken, født 1863.

¹⁴ Halvor Lommerud, født 1868.

Tabell 15: SAMLET UTSÆD OG HUSDYRHOLD I 26
SAGBRUKSFAMILIER PÅ ULEFOSS I 1865.

HUSDYR:		UTSÆD I TØNNER:	
		Poteter:	29,5
Kuer:	27	Bygg:	2,06
Griser:	17	Havre:	9,25
Sauer:	18	Hvete:	2,62
		Rug:	0,37

Kilde: Folketellingen for sagbrukets tellingskrets, 1865.

Gjennomsnittlig besto et sagbrukshushold i 1865 av 5,3 personer, og det hadde ei ku, i underkant av en gris og en sau, satte cirka en tønne poteter og sådde en halv tønne korn. Innslaget av naturalhushold var altså betydelig, men tilgangen på jord varierte. Jorden som fulgte med husmannsplassene var fra tre til over 13 mål, og avgiften lå på mellom en krone per år og opp til 120 kroner per år. Størrelsen på jorda alene var ikke avgjørende for avgiftens størrelse. I 1878 betalte Ole Gunnulfsen en krone per år for en plass med ti måls jord, mens Hans Hansen betalte kroner 7,20 øre for en plass med nærmere tre måls jord.¹⁵ Antagelig spilte jordstykkets beskaffenhet og husenes størrelse og standard inn på hvor høy avgift sagbruksfamiliene måtte betale.

Ikke alle sagbruksfamilier disponerte husmannsplasser. Etter at sagbrakka ble bygget i 1885, bodde de fleste familiene i disse nye og mer moderne arbeiderboligene. Man kunne tenke seg at dette førte til en avvikling av det tradisjonelle og todelte sagbrukshusholdet. Men familiene i sagbrakka hadde også jord og husdyr. De leide et jordstykke på to til tre mål av brukseieren, og på slutten av forrige århundre betalte de fem kroner i året for dette. Jordstykket ble brukt til å dyrke poteter, og ved siden av hadde også de som bodde i leilighet i brakka, gjerne ei ku og en gris. Det var fjøs like ved sagbrakka, forteller Tjøstol

¹⁵ Husmannskontrakter for Ulefos Brug.

Kristensen. I 1891 bodde det omtrent 24 familier i sagbrakka, og 21 av disse familiene hadde husmannskontrakter.¹⁶

På lengre sikt ble naturalhusholdet bygget ned. Kontrakten på plassen Lindalen under Ulefos Hovedgaard var i 1895 en husmannskontrakt. I 1918 var den blitt en husleiekontrakt. Da var jordstykket blitt til hage, huset til leilighet og kontraktens bestemmelser dreide seg først og fremst om vedlikehold av hus og leilighet. Det tyder på at egenproduksjon av forbruksvarer på dette tidspunktet hadde fått en mindre plass i sagbrukshusholdningene.¹⁷

Men fram mot århundreskiftet hadde de aller fleste sagbruksarbeiderne jord og noen dyr ved siden av lønnsinntektene fra sagbruket. Likevel kunne ikke bruksarbeiderne fø en familie på den jorda de satt på. Det var heller ikke meningen. Skulle Ulefoss Sagbrug være sikret arbeidskraft, måtte arbeiderne være avhengig av lønnsinntektene fra sagbruksarbeidet. I hvor stor grad de var avhengige av sagbruksarbeidet, og i hvor stor grad de var avhengige av jorda, varierte fra familie til familie etter størrelsen på inntekten fra sagbruket, etter størrelsen og forsørgelsesbyrden innenfor husholdet og etter omfanget av jordbruket og husdyrholdet. Bare enkelte av sagbruksfamiliene var helt avhengige av inntektene fra sagbruket, og det var trolig helt midlertidig inntil de fikk tilgang til jord eller kontrakt på husmannsplass.

For de aller fleste sagbruksfamilier var jordbruket og naturalhusholdet et viktig tilskudd til økonomien. Nøkkelen til et sikkert levebrød lå nettopp i produksjonen av bruksverdier. Men den sammensatte husholdsøkonomien og mangesysleriet var arbeidskraftskrevende og avhengig av at det fantes mye arbeidskraft innenfor husholdet til å drive det. Det var kvinnene og barna og eventuelt gamle folk i familien som gjorde det. Hushold uten kvinner og arbeidsføre barn var dårlig stilt. Husmoren var husholdets administrative leder. Hun fordelte arbeidet og lærte opp barna ved å arbeide sammen med dem. Kvinnene hadde også sporadisk lønnsarbeid, oftest på gården. Husholdet var som en økologisk bedrift som balanserte levebrødet innenfor rammene av tilgjengelig arbeidskraft og ressurser. Balansen mellom tilgjengelige ressurser og familiens levebrød var en prosess som omfattet både økonomi og kultur. Det var en sammenheng mellom de ulike personenes plass i familien og disse personenes

¹⁶ Folketellingen for sagbrukets tellingskrets, 1891 og husmannskontrakter for Ulefos Brug.

¹⁷ Husmandskontrakt for Pladsen Lindalen under Ulefos gaard, 1895 og Husleiekontrakt for pladsen Lindalen, 1918.

plassering i arbeidslivet utenfor familien.¹⁸ Disse sammenhengene var betinget av tradisjoner i arbeidslivet og av familiemedlemmenes alder, kjønn og status i familien. Prosessen dreide seg om å sikre familien et levebrød, men det dreide seg også om opplæring og videreføring av tradisjoner i familien og av arbeidets roller og kultur i vid forstand.

I barndomshistorisk forskning er det en diskusjon om hvorvidt det var plass for følelser mellom foreldre og barn i de familier der barna hadde en økonomisk verdi. Michael Anderson hevder for eksempel at det var en motsetning mellom følelser og interesser i den tradisjonelle familien. I tråd med dette synet skulle et følelsesbasert forhold mellom familiemedlemmer bare høre hjemme i den moderne velferdsstatsfamilien der barna ikke har en økonomisk nytteverdi.¹⁹ I denne undersøkelsens materiale skinner det igjennom at ved arbeidet og innenfor rammene av det felles og gjensidige forsørgeransvaret ble familien bundet sammen med både økonomiske og følelsesmessige bånd. I det tette samarbeidet - eller samvirket - om levebrødet oppsto det et nært forhold mellom foreldre og barn. I kapittel fire er det fortalt om mødre som natterstid fulgte barna på nattskiftet på Ulefoss, og Trond Hammerstad forteller at etter at han hadde lest, fikk han plass som visergutt i Skien:

«Og far følte meg ut en vinter etter, jeg hadde stått til konfirmasjon om høsten. Men så lengta jeg så der ute at jeg kunne'kje væra der, og så måtte jeg reise heim igjen om våren.»²⁰

Savnet kan ha gått begge veier, og Trond Hammerstad fikk lov til å reise hjem igjen da lengselen ble for sterk.

Men det var ikke alle som hadde en familie å ty til. Karl Nilsen ble født på Ringerike i 1869. Derfra reiste han og moren til Bergen, og moren giftet seg med en blikkenslager. Så dro de til Ulefoss, men moren og blikkenslageren reiste videre og lot Karl bli igjen. Han var da åtte år og gikk i tjeneste som gjetergutt. Senere begynte han på sagbruket. Han likte seg ikke som tjenetsegutt:

¹⁸ Om sammenhengen og balansen mellom økologi, økonomi og kultur, se Ingar Kaldals gjennomgang av tysk «Alltagsgeschichte», Ingar Kaldal (1994b): 55.

¹⁹ Om denne debatten se Hugh Cunningham (1996): 124.

²⁰ Trond Hammerstad, født 1871.

«Det var det at jeg var lei av å væra tjenestegutt og ville få noe annet...For det er artig med det skulle en bare gå som tjenestegutt bestandig, det lika jeg ikkje.»²¹

De aller fleste barn vokste opp i en familie. Men familien var ikke avgrenset og privat. Derfor kunne Karl Nilsen da han ble forlatt, søke tilhold og arbeid i et annet hushold og på den måten få en ny familie. Ordningen med å ta inn losjerende i husholdet viser også at familien i brukssamfunnet var åpen. Det var dessuten en viktig pengeinntekt i husholdsøkonomien.

Det var flere av sagbruksfamiliene på Ulefoss som hadde losjerende. Særlig i forbindelse med kanalutbyggingen fantes det mange innlosjerende kanalarbeidere i sagbruksfamiliene, men det var også skoleelever, sagbruksarbeidere og kvinner med forskjellig "Husgjerningsarbeide" blant dem. Av 46 sagbruksfamilier ved Ulefos Sagbrug i 1891, hadde 21 familier innlosjerende. Til sammen var det 45 personer som var innlosjert i sagbruksfamiliene. Det var omtrent en innlosjerende per sagbruksfamilie.²² Husholdene ble på denne måten ganske store og sammensatte. I tysk hverdagslivshistorie er en slik familie blitt kalt «halvåpen familie». Ungkarer ble tatt inn ikke bare som leieboere, men som medlemmer av husholdet. De fikk husrom, mat pleie og sosial omsorg. De var nærmest en del av familien.²³ Slik var det også på Ulefoss. De innlosjerende hadde ikke eget rom, men bodde sammen med resten av familien. Det er klart at familien ikke kunne leve et avgrenset privat og intimt liv under slike forhold. De levde sammen i et proletarisk familieliv, preget av en slags «offentlighet». Å ta inn losjerende i husholdet betydde ekstraintekter, men også ekstra arbeid - enda et ansvars- og arbeidsområde for kvinner og hjemmeværende barn.

BARNDOM OG OPPVEKST I MINNENE.

Barna bidro vesentlig til familiens økonomi, og gjennom arbeidet deltok de i formingen av familien økonomisk, sosialt og følelsemessig. Den betydningen

²¹ Karl Nilsen, født 1869.

²² Folketellingen for sagbrukets tellingskrets, 1891.

²³ Se Ingar Kaldal (1994b): 56.

barnearbeidet hadde i familien la et grunnlag for utformingen av barnas identitet og selvbilde. Barnearbeidet definerte også grunnlaget for andres oppfatninger av barna. I arbeidet ble forholdet mellom barn i ulike aldre, mellom kjønnene og mellom voksne og barn til. Barnas arbeid hadde også betydning for familiens økonomiske og sosiale posisjon i lokalsamfunnet. Både bidro inntektene til å heve familiens økonomi, men det å ha barna på sagbruket bidro også til å heve sagbruksfamiliens sosiale status. Det hadde sammenheng med at ikke alle barn slapp til på saga. Barna på sagbruket var utvalgte. De hadde lønnet arbeid, de fikk opplæring og var sikret en framtid. Arbeidet ga visse privilegier - til barnet og til familien.

Innenfor de rammene som brukssamfunnet satte, bidro altså barna til utformingen av barndom og oppvekst. Hvordan barndom og oppvekst ble opplevet og oppfattet av barna og beskrevet og fortolket i ettertid av gamle sagbruksarbeidere skal nå belyses nærmere. Minnene gir innblikk både i faktiske oppvekstvilkår og i mentalitet omkring en barndom som i stor grad ble til i arbeidet. Slik minnes Tjøstol Kristensen oppveksten innenfor sagbruksfamilien. Han beskriver det slik at de hadde tilstrekkelig, men det var arbeidsomt:

"Vi hadde en jordvei som vi legde av Aallen. Vi hadde ei ku, og det var et godt jordstykke, vi hadde poteter, og det var ei god hjelp attmed. Vi hadde da så det greidde seg. Men det var nå ei fæl strid med det," forteller han.²⁴

Hans Olsen Solvold forteller også at familien hadde nok til å greie seg. Det var enkel kost, men de manglet aldri noe i hans barndomshjem. Den detaljerte og inngående beskrivelsen av kostholdet viser at mat og måltider sto sentralt i arbeiderfamiliens hverdag og i oppveksten:

"Kosten var beskjedent. Den besto av flatbrød og hjembakt rugbrød, for hver familie hadde gjerne bakerovn. Man kjøpte mel og husmødrene bakte selv. Melet var meget grovmalt eller samsiktet. Til grøt brukte man mest grovmalt byggmel. Så var det sild og poteter som ikke hadde så lite plass i husholdningene særlig om vinteren. Videre var det knaost, potetstappe, prim, smelt til å legge på brødmaten. Til søn- og helligdager kunne man slenge til å få smør i stedet for det vanlige smeltet. De av brukets folk som

²⁴ Tjøstol Kristensen, født 1859.

hadde en jordveg hadde gjerne en melkeku og et griseslakt årlig. Det hjalp betydelig på kosten. Jeg kan ikke huske at vi noengang manglet mat, men den kunne være mager i blant (...) Søndager spiste vi kjøttmat eller stekt flesk og poteter med sur melk til. Det hendte at vi hadde risengrøt kokt i melk også, men det var sjelden. Det kom an på hvor meget kua melket."²⁵

Men klær og annet utstyr var også viktig. Saueholdet ga muligheter for hjemmeproduksjon av klær. De fleste hadde sau og kunne produsere klær av egen ull. Andre måtte kjøpe ull, men sydde klærne selv:

"Klærne var gjerne av vadmél som kvinnfolka vevde selv. De som ikke hadde sauer selv, kjøpte ull, som de spant og vevde til voksne og barn. Barna gikk for det meste barbent om sommeren, men om vinteren hadde de som regel lærsko på bena. Til underklær ble brukt alt hva husmora kunne skrape sammen. Barna fikk klær av hjemmevevd lerret som var farvet. Sko fikk barna hos en skomaker. De var gjort av lær."²⁶

Hvorvidt det ble lagt vekt på kosthold eller klesdrakt kunne nok i mange tilfelle være gjenstand for en prioritering. At maten gjerne ble prioritert forteller noe om verdier i arbeiderfamilien. Det var viktig at alle fikk spise seg mette:

"Vi hadde da alltid mat nok. Men verre var det med klær. "Mat og drikke skal dere få så mye dere vil ha gutter", sa far. "Men skjemme dere ut med klær, det vil jeg ikke." Jeg ble vant til det, og jeg gikk på saga uten votter om det var aldri så kaldt."²⁷

Det ble likevel lagt vekt på å være ordentlig kledt. Ragnhild Moxness forteller fra Ulefoss at alle gikk i lappete og dårlige klær i arbeidet og til hverdags, men på søn- og helligdager hadde fine helgeklær. Disse klærne ble passet godt på og ikke brukt hver søndag. De andre søndagene gikk de gjerne i "slengepuss". Ragnhild Moxness knytter disse klestradisjonene til den "fine kulturen" i de gamle arbeiderfamiliene på Ulefoss. Klesmåten viste at familiene

²⁵ Hans Olsen Solvold, født 1865.

²⁶ Samme.

²⁷ Jakob Bakken, født 1863.

var rettskafne, arbeidsomme og avholdne.²⁸ Det slo også Edvard Bull at ulefossarbeiderne var velklede. I brev til Ragnhild Moxness kommenterer han et bilde av jernverksarbeiderne som hun hadde sendt ham:

«Det er rart å se hvor velklede de er alle sammen. Det ser ut til at folk på Ulefoss i det hele hadde mer av fine klær enn de fleste arbeidsfolk. I boka om Sagbruks- og høvleriarbeiderne har jeg gjengitt et bilde av mannskapet hos Aall omkring 1900, og de er også usedvanlig fint kledd.»²⁹

Den omtalen kosthold og klesdrakt får i arbeiderminnene forteller om verdier og holdninger i arbeiderfamiliene, om hvordan arbeiderne så på seg selv og om hvordan barndom og oppvekst ble opplevet. Det var viktig å holde en viss standard. Standarden var knyttet til det å spise seg mett og til å være pen og ordentlig i tøyet. De forteller også at måltidene hadde en viktig betydning. De samlet familien. Hans Olsen Solvold forteller at de spiste samlet om kvelden, «men det traff i blant at vi spiste samlet til middag også. Det kom an på hva slags arbeide vi hadde ved bruket.»³⁰

Levebrødet ble oppfattet som tilstrekkelig og kostholdet var variert sammensatt og inneholdt både fisk, kjøtt, mel- og melkeprodukter. Bildet av en oppvekst i sagbruksfamilien med et tilstrekkelig levebrød og et variert kosthold stemmer ikke med det en annen av samtidens kilder, nemlig medisinalberetningene, gir. Distriktslegen for Nedre Thelemarkens Lægedistrikt meldte i 1864 at levemåten i distriktet var meget ensformig og hevdet at næringsmidlene i distriktet hovedsakelig besto av grøt og melk. Ennå så sent som i 1892 hevdet amtmannen i Bratsberg at den ubemidlede klasse levde av en svært ensformig kost som besto av brød, finsiktet rugmel og kaffe.³¹ Han bygget på distriktslegenes beretninger.

Beretningenes ulike vurderinger av almuens levekår kan ha sammenheng med at sagbruksfamilien faktisk var bedre stillet enn mange andre innenfor klassen av ubemidlede. Sagbruksfamiliens levebrød var som før nevnt, bredt

²⁸ Ragnhild Moxness, født 1899.

²⁹ Brev fra Edvard Bull til Ragnhild Moxness. Bygdøy 19. februar 1958.

³⁰ Hans Olsen Solvold, født 1865.

³¹ Medisinalberetning for Nedre Thelemarken, 1864 og for Bratsberg Amt, 1892.

sammensatt av mange ulike bidrag som til sammen ga et tilstrekkelig levebrød og sikret familiemedlemmene et mer variert kosthold enn det distriktslegen og amtmannen beskrev. Sammenliknet med jordbrukssamfunnet omkring kom trolig brukssamfunnet bedre ut.³² Bedre kosthold kan ha påvirket sagbruksfamilienes helsetilstand. Generelt var sykdomsbildet i Holla preget av luftveissykdommer som lungebetennelse, bronkitt og kikhoste. Voksne og barn var plaget av mageonde i form av kardialgi, gastritt og akutt diaré. Mangelsykdommer som anemi, bleksott og rakitt, eller engelsk syke, var svært utbredt. Skabb, skurv, rosén og andre hudplager fantes i stort omfang. Reumatisme var også utbredt blant distriktets befolkning.³³ Det meldtes også om flere sinnsyke i distriktet. Sinnsykdom fulgte, ifølge distriktslegen, av religiøs vekkelse og selvbesmittelse (onani).³⁴

Om dette sykdomsbildet var dekkende for brukssamfunnet, sier kildene ikke noe om. Fritt legetilsyn for brukets arbeidere og familier, trolig et sunnere og mer variert kosthold og bedre boliger (se nedenfor, s. 163) kan ha bidratt til at sagbruksfamilien kom bedre ut også helsemessig enn andre familier i distriktet.

Distriktslegen var også bekymret over alkoholforbruket. Der hvor den rammet, kunne fyll være en svøpe for arbeiderfamilien og i sterk grad prege oppvekstvilkårene for barna. Ifølge distriktslegen fantes problemet i Holla legedistrikt. Handel foregikk ombord i dampskipene som kom opp til Ulefoss via kanalen. På disse skipene fikk man kjøpt både øl og brennevin.³⁵ I 1880-årene kom det en motreaksjon. Avholdsbevegelsen kom til Holla, og distriktslegen meldte at opinionen plutselig slo helt om til den andre ytterlighet. Man ville ha brennevinet og andre "Berusningsmidler" helt forbudt, og det sirkulerte underskriftslistor, der folk ved å skrive under skulle påvirke lovgivningen i retning av forbud. Distriktslegen var meget skeptisk til bevegelsen. I avholdsforeningenes styrer ble det valgt inn personer som, ifølge ham, ved første anledning ville bryte sitt løfte. Han hevdet at de forfulgte brennevinet og så

³² Denne konklusjonen trekker også Francis Sejersted når det gjelder sagbruksarbeidere i Hedmarksdistriktet, se Francis Sejersted (1979): 152.

³³ Medisinalberetning fra Holden legedistrikt for 1875, 1878, 1881, 1885.

³⁴ Samme, 1877.

³⁵ Samme, 1883.

gjennom fingrene med fylleriet. Fylleriet og den derav følgende brutalitet fortsatte upåaktet.³⁶

Minnene tyder imidlertid på at sagbruksarbeiderne så annerledes på alkoholforbruket enn distriktslegen. Alkohol knyttes ikke til vold og brutalitet, men til fritid, fest og moro for unge og eldre arbeidere:

"Det hendte nok at guttene hadde med brennevin og uskydlige rygetak endte med slagsmål. Et sted det var dans paa tunet blev endel gutter for fulle og de havnet på låven i fuldt slagsmål. Låvedøren blev vippet av hengslen og en av tilskuerne blev liggende under og de to som sloss fortsatte oppe paa døren. Da ropte han som laa under døren: "Nei, detta er for gæli, det maa da være grenser". Noget større misbruk av alkohol hørte jeg aldrig noget om."³⁷

Det ser altså ut som alkohol ble brukt i forbindelse med fritid og fornøyelser. Hans Olsen Solvold forteller at det ellers var lite med fornøyelser i ungdomstida: Kort, drikk og dans var det vesentligste. Men alkohol hadde nok også en plass i hverdagslivet og kunne få betydning for deltakelse i arbeidslivet. I et av arbeiderminnene antydes det at vedkommende sagbruksarbeider var mye borte fra arbeidet i ungdommen fordi han ranglet så mye.³⁸

Både distriktslegens og sagbruksarbeidernes beretninger kan fortelle at øl og brennevin hadde sin plass i brukssamfunnet. De hadde imidlertid ulike oppfatninger av alkoholens betydning. Her møttes ulike syn og kulturer; en borgerlig måteholdskultur og en mer folkelig kultur der alkohol ble brukt i forbindelse med helg og høytid, fest og moro, men også i en arbeidslivssammenheng. Drikkeskikkene hadde solid feste, og de hadde også en mening. Brennevinet var for eksempel kjennetegn på at gutten var i ferd med å bli en voksen mann. Ungdommens bruk av brennevin markerte overgangen til det å bli voksen.³⁹ Brennevinet kunne også brukes ved innvielsesritualer i arbeidet. Det at drikkeskikkene hadde en plass i sabrukssamfunnet og i barnas

³⁶ Samme, 1884.

³⁷ Isak Lindalen om sin far Ole Pedersen Lindalen, født 1859.

³⁸ Jakob Bakken, født 1863.

³⁹ Edvard Bull viser til kilder der brennevinet oppfattes som en "naturlig" drikk i Tistedalen fra gammelt av. Se Edvard Bull (1958):57.

oppvekst ser ikke ut til å ha satt seg fast som noe negativt i barndomsminnene.

BOLIG.

Boligen og boligforholdene står sentralt i sagbruksarbeidernes minner om barndom og oppvekst. Mange forteller om trangboddhet, men barndommens bolig kan saktens fortone seg som trang når den sees i lys av utviklingen i ettertid som hele tiden har gått i retning av større boliger. I sagbrakka på Ulefoss var leilighetene cirka 43 kvadratmeter og besto av gang, stue og kjøkken. Stua var omkring 25, kjøkkenet 12 og gangen seks kvadratmeter.⁴⁰ I samtidens målestokk var dette ingen liten leilighet. Men den skulle gi tak over hodet til mange. Gjennomsnittlig bodde det 5,7 mennesker i sagbrukshusholdene i 1891. Da er innlosjerende medregnet.⁴¹

Sagbrakka som ble bygget på Ulefoss i 1885.

I husmannsstuene var plassen mindre. Den husmannsplassen Hans Olsen Solvold vokste opp på, hadde stue og kjøkken, omkring 14 fot hver vei. Det gir et areale på mellom 30 og 40 kvadratmeter. Den følgende beskrivelsen av boligforholdene kunne nok ellers være ganske treffende for hvordan mange barn i sagbruksfamilier hadde det og hvordan boligforholdene ble oppfattet:

"Som vanlig i gamle dage var der mange barn i hver familie og boligene var smaa; som oftest besto disse av 2 rom - et kjøkken og en stue. I stedenfor entre var der vanligvis et bislag og dette erstattet entreen. Plassen

⁴⁰ Tegninger hos fylkeskonservatoren i Telemark.

⁴¹ Folketellingen for sagbrukets tellingskrets, 1891.

blev ikke stor i disse 2 rom og stuen tjente da ogsaa som sengerom for familien. Det var almindelig at flere barn laa i samme seng (eller slagbenk) og til og med 3 og 4 stykker. De måtte da som oftest ligge hver sin vei for plassens skyld. Det var ogsaa alminnelig at slagbenken var plassert i kjøkkenet. Som underlag i sengene blev brukt halm eller høi og i den senere tid langflis fra høvleriet. Lopper trivdes svært godt i disse sengene og det var neppe en familie der ikke var mer eller mindre plaget av disse."⁴²

Boligstandarden var bedre i sagbrakkka enn i mange hus og på husmannsplasser for øvrig, og med byggingen av sagbrakkka i 1885 steg boligstandarden for sagbruksfamiliene betraktelig. Men i brukssamfunnet bodde barna lenge hjemme; ofte til de giftet seg. Familiemedlemmene bodde tett på hverandre, og man kan tenke seg at konflikter kunne oppstå. På den ene siden ble barna tidlig voksne i arbeidet og ved at de ytte et fullverdig bidrag til familieøkonomien. Samtidig bodde de hjemme og måtte tilpasse seg og underordne seg den patriarkalske familien.

Sagbruksarbeiderne på Ulefoss kunne se tilbake på en barndom og oppvekstvilkår som i stor grad ble til i selve arbeidet og der barna - ved å delta i arbeidet - bidro aktivt. Barndommen ble husket som sosialt trygg og materielt sett tilstrekkelig. Var dette en barndom som sagbruksbarna hadde felles med porselensbarna?

⁴² Isak Lindalen om sin far Ole Pedersen Lindalen , født 1859.

BARNEARBEID I PORSELENSARBEIDERFAMILIEN.

Også i Porsgrunn var arbeiderfamiliens levebrød et felles økonomisk og kulturelt prosjekt. Familiens størrelse og sammensetning, husholdets økonomi og mulighetene på arbeidsmarkedet avgjorde, i samspill med lokale tradisjoner og holdninger og verdier i familien, om husholdet holdt på eller skjøv fra seg arbeidskraft og hvordan levebrødet ble sammensatt. Historien om Hans Andersen fra tettstedet Knardalstrand utenfor Porsgrunn og familien hans er karakteristisk for hvordan arbeiderfamilien tedde seg i en tid og i et samfunn med overgang fra tradisjonelle næringer innenfor skipsfart og trelast til ny industri. Faren til Hans var skipstømmermann på et skipsverft i Knardalstrand i 1870-årene. Tømmermennene hadde selv aksjer i verftet, men tidene ble dårlige, og faren mistet både aksjene og arbeidet da verftet gikk konkurs. Han dro da til sjøs igjen og endte i Amerika hvor han hadde forskjellig arbeid. Pengene han tjente, sendte han hjem til familien. Det varierte med fortjenesten. En sommer mottok moren bare 80 kroner fra faren i Amerika. Det var, ifølge Hans, ikke rart å leve av for henne og tre små gutter. Så snart barna var store nok dro også de ut for å tjene, og det var flere arbeidsmuligheter i Porsgrunn enn på Ulefoss. Selv om husholdet sendte ut arbeidskraft, var familien fortsatt en økonomisk enhet:

"Begge jentene var ute og tjente. Min eldste søster Anna, født 1868, kom ut å tjene paa Aanerød da hun var 8-9 år. Der var hun til hun var konfirmert. Siden var det andre steder til hun giftet seg i 90-aara. Min andre søster Ida, født 1870, kom ut i 10-12 aars alderen og hun giftet seg ogsaa i 90-aara. Min eldste bror Johan, født 1875, fik da han var konfirmert, job på Rolighetssaga med at trille sagmug til fyren. 1 krone dagen. Siden var det forskjelligt arbeide til han begyndte å seile til sjøs som stuert i mange aar. Da han reiste ut med "Anne Marie" i 1906 hadde han 60 kroner i maaneden. Derav hadde vore forældre 40 kroner. Han underholdt vore foreldre saa lenge de levet og døde ugift i 1939. Min yngste bror Peder, født 1879, gik i snekkerlære i 1894 hos en snekkermester Eriksen. Læregutlønna var 3 kroner uken. Efter læretidens slut, seilte han en par aar med seilskuter. Han giftet seg i 1904, dro til Amerika i 1905 og lever enda i New York."

Hans husket ganske presist ved hvilken alder det enkelte barn gikk ut i arbeid. I denne søskenflokket varierte det fra åtte-ni års alder for eldste datter til konfirmasjonsalderen for eldste sønn. Plassering i søskenflokket og kjønn hadde

betydning for hvordan ansvar og forpliktelser i familien ble fordelt. Han husket også godt hva den enkelte tjente og hvor store bidrag de ytte til familiens forsørgelse. Selv begynte Hans å arbeide på porselensfabrikken i 1891 og tjente fem kroner i uken. Han var da 14 år gammel, men tidligere hadde han hatt lønnet arbeid på et sagbruk for 50 øre dagen.

En bestemor bodde også sammen med familien Andersen. Hun mottok en ukentlig fattigunderstøttelse på to kroner som også gikk inn i familie-kassen. Ellers ble hun underholdt av familien til hun døde i 1889. Det var det samme året faren kom hjem. Han var da arbeidsufør og måtte forsørges av kone og barn til han døde i 1912. Moren døde i 1915.⁴³

Dette husholdet sendte ut mest mulig familiearbeidskraft. Det var en evig jakt på arbeid, og familien sanket inntekter der de var å hente. Hans Andersens beretning viser også at det var skiftende faser i familiesyklusen. I en fase forsørget foreldrene barna, i en annen fase var familien fellesforsørget, og i en senere fase forsørget barna foreldrene. I dette tilfelle var det den eldste sønnen som hadde hovedansvaret for å underholde foreldrene i alderdommen. Av en månedslønn på 60 kroner, sendte han 40 kroner hjem.

I familiens Andersen var pengeinntektene et hovedelement i familiens levebrød. Men levebrødet var ikke et rent pengehushold. Selv om jordveien i dette tilfelle var skilt fra husene, var det ett mål tomt igjen. Her ble det produsert matvarer for eget forbruk. Alle ressurser, de menneskelige og naturens, ble godt nyttet, og det var arbeidskrevende:

"Far hadde overtatt husene etter bestefar, men da hørte ikke jordveien til. Det var foregaaet slik at da bestefar ble gammel og giktisk, kom bonden paa Knardal og foreslo ham at han skulde fraskrive seg retten til jorden saa slap han å betale avgiften. Det var vondt om penger dengang saa bestefar desverre gik med paa det. Naa er det vel et maal tomt til husene. Denne tomt ble da av mor, for far for mest tilsjøs og var ogsaa en par aar i Amerika, utnyttet til grønsaker og poteter. Det var ikke plener og blomster som nutildags for alt maate utnyttes til matnyttige vekster. Vi hadde bestandig en gris og den ble slagtet om høsten. Vi hadde ogsaa sauer i flere aar. Fóret til disse fik vi ved at skjære alt gras langs veikantene og ellers paa tomten der det ikke var sat poteter. Samle lyng og lauve i skogen, alt maatte nyttes for at faa klær og mat. Mor klipte sauene, karded, spant og

⁴³ Hans Andersen, født 1877.

vevde. Hun hadde nesten bestandig en vev oppe og vevde tøy eller filleryer. Ved til brende maate vi som regel samle i skogen, langs strendene og paa hogstplassene. Alle som hadde så mye jord at de kunne fø en ku, hadde ku. Jeg har regnet ut at det tilsammen var 15-16 kuer her i Knardalstrand. Det var jo en stor fordel for dem, men meget slit. Noen hadde sauer, men saa å si alle hadde griser. De trang å ha noe ved siden av arbeidet for å kunne livberge sig og sine."⁴⁴

Hans Andersen var født i 1877 og bodde i Solum herred, rett utenfor grensen til Porsgrunn by, men i landlige omgivelser. Familien hadde, slik som de andre familiene i Knardalsstrand, et betydelig naturalhushold med husdyr, dyrking av grønnsaker og poteter, innhøsting av fôr og produksjon av tekstiler og klær innenfor husholdet. Men også innenfor bygrensen holdt arbeiderfamilien lenge på med egenproduksjonen av varer. Thorleif Albretsen bodde i Porsgrunn by. Han var født i 1910 og begynte på fabrikken så sent som i 1925. I denne familien var det også viktig at alle ressurser ble nyttet. Dette forteller han fra sitt barndomshjem i Porsgrunn:

"Mor og far var flinke. De sørget for å ha gris og høns. Vi hadde stor bakgård der vi hadde uthus. Far var ute og fisket også, så han solgte litt fisk. Mor sydde dresser til meg og en eldre bror. Hun var flink til å sy. Hun var flink til alt."⁴⁵

Naturalhusholdet utgjorde altså en betydelig del av familieøkonomien blant arbeiderfamiliene i og omkring Porsgrunn både i tiden før og etter århundreskiftet. I familien Andersen var dette arbeidet i større grad enn på Ulefoss en en-kvinnes bedrift fordi lønnsarbeidet la større beslag på barnas arbeidskraft. I stedet for å beholde døtrene hjemme slik familien Isaksen på Ulefoss gjorde, ble de sent ut i tjeneste, den ene allerede i åtte-ni års alderen og den andre i 10-12 årsalderen. Det var i det hele flere muligheter for lønnet arbeid i bysamfunnet, og der disse mulighetene fantes, benyttet familiene seg av dem. Det var også et større behov for pengeinntekter blant folk som bodde i og omkring byen. I Knardalsstrand fantes både skredder, skomaker og kjøpmann. Skredderen sydde en dress for ti kroner, og i butikken kunne familien Andersen

⁴⁴ Samme.

⁴⁵ Thorleif Albretsen, født 1910.

kjøre smør, grønnsåpe, brisling og andre varer. En og annen kone solgte brød og melk, og Laurits Hansen solgte fisk. Han rodde eller seilte til Langesund hvor han fisket eller han fisket i Frier.⁴⁶ Lønnsarbeidet var derfor etterspurt, og barna bidro med sine inntekter ved å ta arbeid der det fantes. Fra gammelt av var det snømåking, isskjæring og arbeid i de tradisjonelle næringene. Men da porselensfabrikken ble etablert i Porsgrunn, bød den på helt nye muligheter minnes Severin Bertiniussen:

"Når skutene kom hjem for vinteropplag skulle mange av dem kjølhales, og så blev det litt arbeide med dem; men ellers var det lite med arbeide om vinteren, en jobb en gang iblandt med snemåking på dammene og isskjæring når den var tykk nokk. Jeg hadde som de fleste andre tenkt å ta til sjøs, men så kom Porselænsfabriken i 1887. Det var jo en helt ny bedrift som vi syntes bød på store muligheter, (...)"⁴⁷

Til forskjell fra arbeidet i de gamle næringene bød porselensfabrikken på fast og regelmessig arbeid året rundt. Barna kunne fortsette å bo hjemme, og det var dessuten godt betalt arbeid. Dette var trolig avgjørende for at fabrikken fortonte seg som en fristende arbeidsplass både for voksne og barn. En undersøkelse av porselensbarnas lønn viser at det var betydelige økonomiske bidrag Hans, Severin og de andre barna hadde med seg hjem til familiene sine.

PORSELENSBARNAS LØNN.

"Jeg begynte i lære under Nils Gundersen på modelverkstedet med 10 øre i timen. Det var 54 timers arbeidsuke og jeg tjente ganske bra syntes jeg den gang. Ja, de voksne tjente jo 15-16 kroner uka, en fagarbeider på akkord kunne komme opp i 30 kroner uka. Og det var jo uhørt betaling."⁴⁸

Eivind Rølland var 14 år da han ble ansatt på fabrikken i 1914, og mens han ennå gikk i lære hadde han en ukelønn på 5 kroner og 40 øre. Det ga ham en årslønn på nærmere 300 kroner, og dette tilsvarte omtrent en tredel av en ufaglært porselensarbeiders lønn. Akkordlønnssystemet gjorde imidlertid at

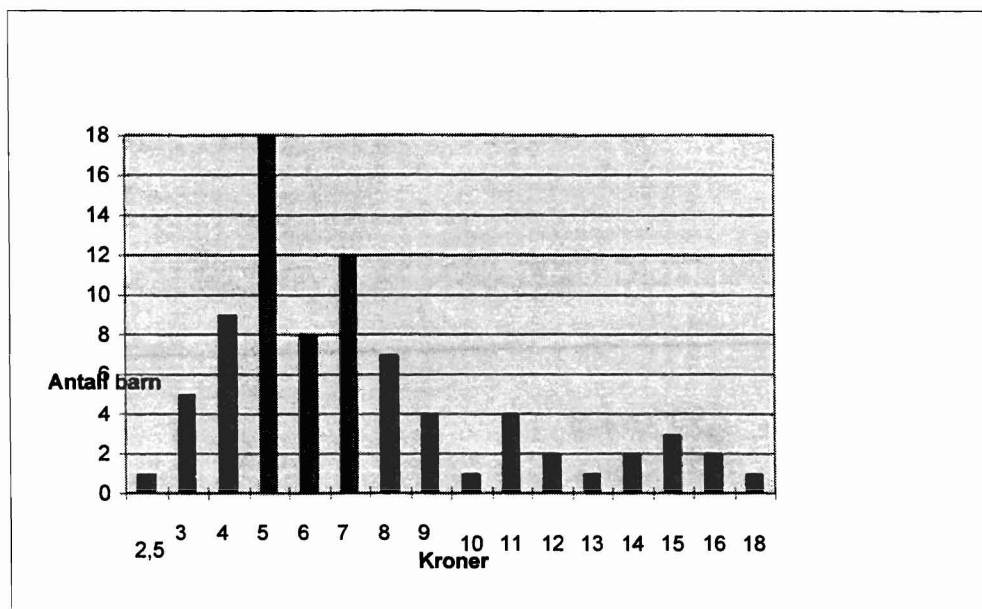
⁴⁶ Samme.

⁴⁷ Severin Bertiniussen i Alf Bøe (1967): 24.

⁴⁸ Eivind Rølland i Porselensposten, nr. 3 1954.

voksnes lønn variert mye både blant faglærte og ufaglærte. Som diagrammet viser var Eivind Røllands lønn lå noe under gjennomsnittslønn for gutter og jenter under 15 år på porselensfabrikken i hele perioden:

Diagram 9: GJENNOMSNIITTLIG UKELØNN FOR BARNENE VED PP 1887-1910.

Kilde: Protokoll over Børn og Unge Mennesker ved Porsgrund Porselænsfabrik.

Barnas lønn er regnet ut på grunnlag av opplysningene i barneprotokollen. Barna hadde akkordlønn som de voksne, og de var ført opp med en cirka ukelønn. Til tross for akkordsystemet var barnas lønn ganske fast og stabil fra uke til uke for den enkelte barnearbeider. De 80 barnelønningene som er kjent, varierte mellom en ukelønn på kroner 2,50 og opp til 18 kroner per uke. De fleste barna hadde en ukelønn på 5 kroner, og gjennomsnittslønn var litt over 7 kroner i uken. Barna i barneprotokollen var ansatte og hadde arbeid gjennom hele året. Årslønnen ble gjennomsnittlig rundt 360 kroner i året. Både ukelønn og årslønn lå noe over den lønnen Eivind Rølland fikk da han begynte å arbeide på fabrikken noen år senere, i 1914. Forklaringen kan være individuell: Eivind Rølland holdt et lavere tempo til å begynne med og kom derfor dårligere ut. Det er også en mulighet at barnas lønn var synkende i perioden. I forhold til den lønnen sagguttene på Ulefoss

hadde, var porselensbarnas gjennomsnittslønn betydelig høyere, og forskjellen på årsbasis ble stor fordi porselensarbeid ikke var sesongarbeid.

En årslønn på nærmere 400 kroner veide tungt i en familieøkonomi. Men dette gjennomsnittet skjuler de store lønnsvariasjonene. Variasjonene hadde sammenheng med tempo i arbeidet, avdeling, når barnet ble ansatt, om det var gutt eller jente og hvor gammelt barnet var.

AVDELING OG LØNN.

Til en viss grad var lønnsnivået avhengig av hvilken avdeling barna arbeidet ved. Som tabellen viser, var det visse forskjeller i barnas gjennomsnittslønn mellom avdelingene:

Tabell 15: GJENNOMSNISSLIG UKELØNN PÅ AVDELINGENE VED PP
1887-1910:

Dreieriet:	7,90 kroner
Sliperiet:	6,94 kroner
Maleriet :	6,75 kroner
Gjennomsnittlig ukelønn:	7,27 kroner

Kilde: Protokoll over Børn og unge mennesker ved Porsgrunds Porselænsfabrik.

Forskjellene var ikke store, men dreieriet var den avdelingen der barna i gjennomsnitt hadde høyest lønn. Lønnen her var høyere enn barnas gjennomsnittslønn på fabrikken. En forklaring kan være at dreining var fagarbeid, og at høyt lønnsnivå blant faglærte arbeidere trakk barnas lønn opp. Ifølge Hans Andersen hadde læreguttene i henhold til lærlingekontrakten 50 prosent i trekk på fagarbeiderens akkord de tre første årene av læretiden. Det siste året hadde de full akkord.⁴⁹ Lærlingene kunne altså tjene gode penger og trekke barnas gjennomsnittslønn opp. På den annen side burde da det samme ha gjort seg gjeldende på maleriet hvor det også var fagarbeid og lærlinger under opplæring. Men på maleriet tjente barna under gjennomsnittet. Dette kan forklares med at på maleriet virket kjønns sammensetningen på avdelingen til å trekke det generelle lønnsnivået ned. Mens dreieriet var en ren mannsavdeling, var det mange kvinner

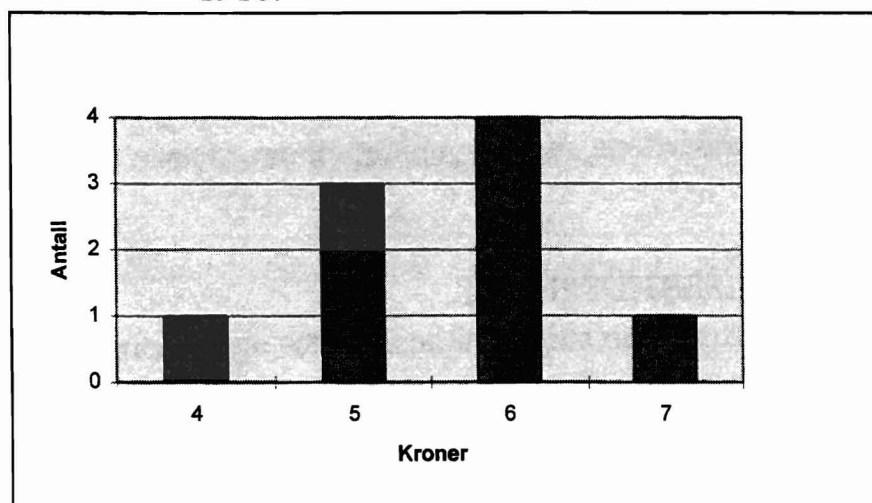
⁴⁹ Hans Andersen, født 1877, i samtale med Alf Bøe.

på maleriet, og kvinnene hadde mellom en tredel og halvparten av menns lønn. Det kan da ha vært slik at kjønn påvirket barnas lønn slik at den ble trukket ned på de avdelinger der det var mange kvinner. Man kan og tenke seg at jentene i tillegg fikk lavere lønn enn guttene fordi de var jenter.

KJØNN OG LØNN.

Ved nærmere undersøkelse viser det seg at det ikke var likelønn blant jenter og gutter på fabrikken. Ni av ti jentelønninger er kjent. Disse lønningene fordelte seg på de ulike lønnsgruppene som vist i diagrammet:

Diagram 10: GJENNOMSNIITTLIG UKELØNN FOR JENTER VED P P 1887-1910.

Kilde: Protokoll over Børn og Unge Mennesker ved Porsgrund porselænsfabrik.

Det er små tall det dreier seg om, men de viser at det ikke var så store forskjeller på jentenes lønninger som på guttenes. Gjennomsnittslønn for jenter lå dessuten lavere enn gjennomsnittslønnen for barna på fabrikken. Jentene tjente fem kroner i gjennomsnitt per uke. Det var over to kroner lavere per uke enn gjennomsnittet, og tilsvarte i overkant av 70 prosent av guttenes gjennomsnittslønn. Men kjønnsforskjellene gjorde større utslag på voksne arbeideres lønn. Forholdet mellom jente- og guttelønn var jevnere enn forholdet mellom voksne arbeidere av forskjellig kjønn.

«Det var det en kunne prestere i arbeidet som avgjorde lønna», forteller Torleif Albretsen, og så legger han til: «Kvinnene fikk $\frac{3}{4}$ av prisen, og det var helt gjennomført.»⁵⁰

Utsagnet avspeiler to sett av normer for lønnsfastsettelse. Den ene var knyttet til faktisk utført arbeid, den andre til arbeidskraftens sosiale betydning. Begge gjaldt, og kjønns sammensetningen ved avdelingen hadde betydning for hvilken lønn barna av begge kjønn fikk, og barnas eget kjønn forsterket denne effekten ytterligere.

Avdeling og kjønn forklarer altså et stykke på vei hvorfor barnas fortjeneste var forskjellig. Likevel forklarer det ikke fullt ut det store lønns gapet mellom laveste og høyeste barnelønn. Det var en forskjell i ukelønn på nesten 16 kroner mellom høyest og lavest lønte barn. De to høytlønte på fabrikken var begge gutter og arbeidet på en avdeling med relativt lav lønn, nemlig sliperiet. For å forklare disse store lønnsforskjellene, må tidspunktet for ansettelsen trekkes inn.

LØNN, ALDER OG ANSETTELSESTIDSPUNKT.

Det er rimelig å tenke seg at barnas lønn steg med ansiennitet og erfaring. Slik var det også, ifølge Hans Andersen. Han forteller om læreguttene at: "De sat en kort tid ca 3-4 uker og øvet sig uten betaling deretter var det å arbeide akord og de tjente fra ca en par kr. til 8-10 de siste Læreaar."⁵¹

Likevel viser det seg at når gjennomsnittslønnen beregnes for de ulike aldersgruppene i hele perioden, kom de yngste barna kom best ut. Gjennomsnittslønnen fordelte seg slik i aldersgruppene:

⁵⁰ Torleif Albretsen, født 1910.

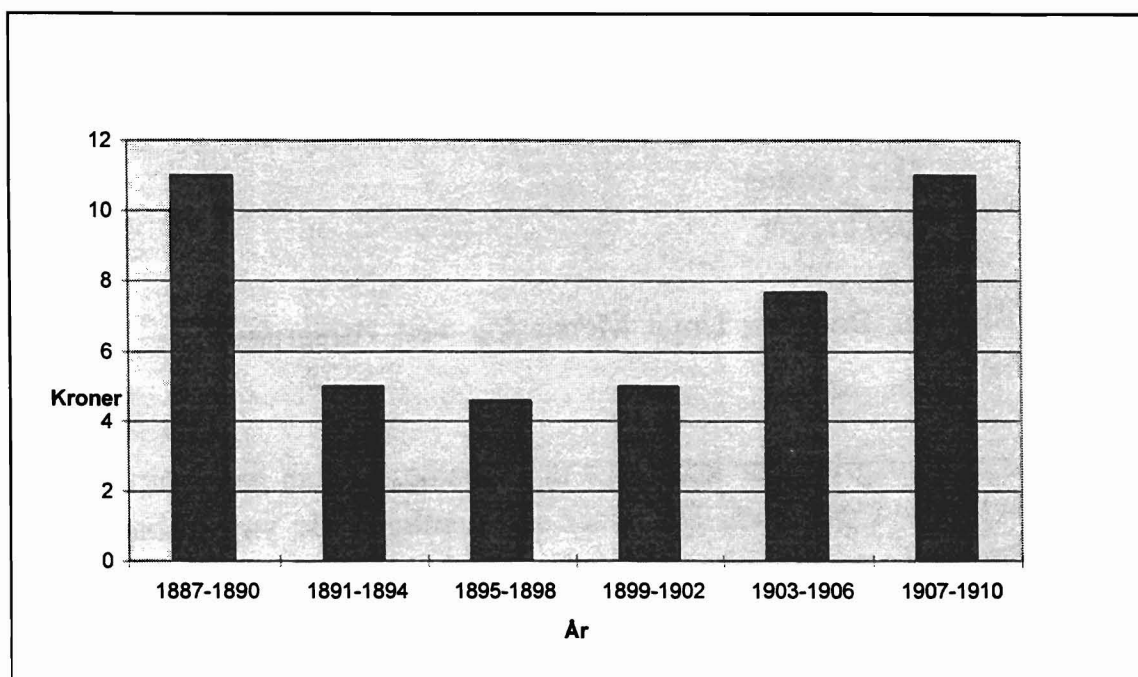
⁵¹ Hans Andersen, født 1877.

Tabell 17: GJENNOMSNIITSLØNN OG ALDER. BARN VED PP 1887-1910.

ALDER:	LØNN:
14 år (51):	5,69 kroner
13 år (18):	8,61 kroner
12 år (9):	11,11 kroner
11 år (2):	8,00 kroner

Kilde: Protokoll over Børn og Unge Mennesker ved Porsgrund's Porselænsfabrik.

Det at de yngste aldersgruppene kom best ut lønnsmessig kan ha sammenheng med lønnsutviklingen i perioden. Det viser seg nemlig at de yngste barna ble ansatt i de første årene av fabrikkens historie, i perioden fra 1887 til 1892. Det var i denne perioden barna kunne gjøre virkelig gode akkorder og få en god ukelønn. Ved å sammenholde ansettelsesår og lønn blir bildet av lønnsutviklingen i perioden tydelig: det var i fabrikkens første år at barna kunne hente ut de store fortjenestene. I diagrammet under er perioden delt i fire års bolker. Den nominelle gjennomsnittslønnen innenfor disse periodene utviklet seg slik:

Diagram 11: ANSETTELSESÅR OG LØNN. BARN VED P P 1887-1910.⁵²

Kilde: Protokoll over Børn og Unge Mennesker ved Porsgrunds Porselænsfabrik.

Konklusjonen må altså bli at barna tjente absolutt og relativt best i de første årene av fabrikkens historie. De første barna i barneprotokollen, var Simon Tennefoss og Severin Bertiniussen. De arbeidet på sliperiet og sto oppført med en ukelønn på henholdsvis 18 og 15 kroner. Det var like mye som enkelte av de voksne arbeiderne kunne tjene. Forklaringen kan være at det var stort behov for arbeidskraft den første tiden. Men man kan også tenke seg at noe av det samme gjorde seg gjeldende i Porsgrunn som på Ulefoss, nemlig at i en tidlig fase ble prisen på barnas arbeid fastsatt litt tilfeldig og mer på grunnlag av den arbeidsinnsatsen de gjorde enn det at de var barn. At barna var akkordlønnet tyder på det samme. De ble betalt per stykk og kunne derfor komme høyt i lønn. Men i 1890-årene og fram mot århundreskiftet sank barnas lønn. Muligens var det mindre etterspørsel etter barna. Men det er også mulig at barna etter hvert ble oppfattet som barn og barnas arbeid ble definert som noe forskjellig fra voksnes arbeid. Lønnen ble fastsatt i tråd med endrede oppfatninger av barnet og

⁵² Utviklingen av barnas lønn i perioden kan ikke sammenholdes med voksne arbeideres lønn slik som på Ulefos Sagbrug fordi det bare finnes lønnsprotokoller fra fabrikkens to første år.

barndommen og bidro til å forme barnet som barn.⁵³ Det hadde dessuten vært lederskifte på fabrikken og nye lønnsomhetsstrategier ble satt i verk. Hans Andersen fortalte at akkorden ble satt ned på maleriet i 1992 eller 93. Da ble det streik blant malerne. Det kan ha fortont seg enklere for ledelsen å sette ned barnas lønn enn de voksnes. Barna var mindre tilbøyelige til å protestere. Etter århundreskiftet steg barnas lønninger i tråd med en almen lønnsutvikling fram til 1910, men den holdt seg på et nivå som lå adskillig lavere en voksnes lønn.

Særlig i en tidlig periode representerte altså porselensbarnas lønn et stort bidrag til familieøkonomien. Enkeltes ukelønn var svært høy, men en ukelønn på mellom fem og syv kroner var også et godt tilskudd til familiens økonomi. Barnearbeidet var viktig og sto sentralt i barndom og oppvekst også i Porsgrunn. At arbeidet artet seg både som slit og glede er klart nedfelt i minnematerialet.

LEVEBRØD OG OPPVEKSTVILKÅR I PORSGRUNN.

I minnematerialet fra Porsgrunn finnes det tydelige spor etter den krisen som rammet de tradisjonelle næringene, skipsfart og trelast, på slutten av forrige århundre. Severin Bertiniussen mintes at "det blev knapt med fortjenesten i de tider både tillands og tilvands så folk måtte hjelpe seg på så mange måter,"⁵⁴ og Hans Andersen så tilbake på barndommen som en tid med knapphet og slit. Slik beskriver han arbeiderfamiliens levebrød og sine egne oppvekstvilkår:

"Vi brukte mye tretøfler. Lærsko fik vi engang om aaret, høsten, ellers gik vi barbeint fra snøen gikk til reinet kom. Vi gik ogsaa barbeint paa skolen. Klærne vi hadde om sommeren var en bukse, sjorte, busserull og paa hodet en seks skillings halmhat eller barhodet. Mor hadde en eneste kaape og den ble senere syd bukser av til mig. Ellers var det hodetørkle og et sjal, det var almindelig. Middagsmaten var ofte grøt, grov rugmelsgrøt, byggmelsgrøt og til Jul risengrøt og den var best. Ellers var det sild og poteter, brisling og poteter, sur melk og salt og poteter. Poteter hadde vi som regel nok av. Saalange griseslagt og sommetider saueslagt varte,

⁵³ Hugh Cunningham hevder at et nytt syn på barnet og barndommen vokste fram i hele den vestlige verden omkring århundreskiftet og forutsetningen for å realisere denne motsetningen barndommen var å skille barndommen fra voksenlivet. Barnet ble definert som forskjellig, eller nærmest som motsetningen til den voksne. Se Hugh Cunningham (1996): 175.

⁵⁴ Severin Bertiniussen, født 1875.

var det stekt flesk og forskjellig slags kjøtmat, ogsaa fisk. Vi hadde stegle som vi satte i elven og var ellers ute og fisket. Men jeg husker at mor delte ut brødet til os for hun synes vist vi aat for meget."⁵⁵

Levebrødet ble beskrevet i nøkterne vendinger. Det var enkel kost og nøysomt i klesveien. Mye skaffet familien selv til veie. Den konkrete beskrivelsen viser at det faktiske levebrødet ikke skilte seg så mye fra det sagbruksfamilien på Ulefoss hadde. Levebrødet var sammenskutt av kjøpte og egenproduserte varer, og kostholdet inneholdt både kjøtt, fisk, poteter og melkeprodukter. Moren hadde en sentral rolle, hun forvaltet og fordelte viktige ressurser. Det gjaldt både mat og klær. En viktig forskjell var det imidlertid på beretningene fra Porsgrunn og Ulefoss. Levebrødet og oppveksten ble vurdert forskjellig:

Jeg maa nesten le, naar jeg leser om: "De gode gamle dage". Det eneste gode var at vi var unger og skjønnte ingen ting og var glade naar vi kunne bli mette og faa lagt os i benken (...) Jeg sitter mange gange og sammenlikner med før og naa, og tenker paa hvor strevsomt de gamle hadde det. "De gode gamle dage" passet nok for prester, biskopper, futer og rikmenn, men naar det gjelder arbeidere og fattigfolk, maa man helst si: "De onde gamle dage". Det er heldigvis blir forandring til det bedre paa alle maater. Allikevel vil barndoms- og ungdomstiden staa i minnet som en lykkelig tid. Jeg minnes særlig en juleaften. Arbeidstiden dengang var fra 6 til 6. Men juleaften skulle vi slutte kl. 12. Jeg laget veden ombord i en kulpram til Herre Cellulose. Nordavinden tar felt paa Roligheten, den var riktig kall den dagen. Jeg frøs trods jeg arbeidet det jeg kunne. Noe godt klædt var jeg heller ikke. Endelig ble kl. 12, og vi kunne ro hjem. Da jeg kom inn i kjøkkenet hjemme, holdt mor paa å bake hvetekake (vi hadde muret bakerovn i kjøkkenet) og den duften av kakene og det varme kjøkkenet glemmer jeg aldrig."⁵⁶

Hans Andersen uttalte seg ikke bare om sin egen familie. Han snakket om levemåten for folk flest i Knardalsstrandsamfunnet, om klasseforskjeller og om

⁵⁵ Hans Andersen, født 1877.

⁵⁶ Hans Andersen, født 1877.

hvor hardt og vanskelig det var for folk i gamle dager. Han vurderte altså familienes levebrød helt forskjellig fra hvordan familiene på Ulefoss oppfattet sitt levebrød. Mens sagbruksarbeiderne så på levebrødet som tilstrekkelig og barndommen som trygg, var Hans Andersens beretning fra Knardalstrandsamfunnet langt dystre. Selv om barndommen også ble husket som en lykkelig tid, ble knappheten, slitet og strevet understreket. Hva kan forklaringen være?

En mulighet kan være at materialet er for spinkelt og at forskjellene rett og slett er tilfeldige. En annen forklaring kan være at levebrødet faktisk var sikrere og at familiene hadde en tryggere økonomi innenfor det paternalistiske brukssamfunnet på Ulefoss. Paternalisten sørget for sine arbeidere, og dette systemet trygget tilværelsen for voksne og barn. Det større innslaget av et naturalhushold på Ulefoss gjorde dessuten familiene mindre sårbar overfor skiftende økonomiske konjunkturer.

Men en forklaring kan også være at arbeiderfamiliene på Ulefoss og Porsgrunn hadde et levebrød som faktisk ikke var så forskjellig, men det ble oppfattet og husket forskjellig. Hans Andersen var med å stifte Porselensarbeiderforeningen i 1912 og var siden aktiv både i foreningen og i Det norske Arbeiderpartiet. Han satt i bystyret i Porsgrunn i lange perioder. Han hadde en fagforeningsbevissthet og et politisk engasjement som gjorde at han stilte seg kritisk til forholdene slik de var for arbeiderfamiliene i samfunnet før organisasjonene vokste fram og positivt til den utviklingen fagforeningen og partiet hadde medvirket til. Hans Andersen hadde en klassebevissthet som gjorde at han kunne sammenlikne sine egne oppvekstvilkår med forholdene innenfor byens over- og middelklasse.⁵⁷

"Gjennom å sette sammen elementer av vår egen fortid skaper vi en identitet vi kan leve med sjøl og presentere overfor andre", sier Knut Kjeldstadli i forbindelse med bruken av muntlige kilder.⁵⁸ Elementene blir satt sammen på bakgrunn av erfaringene i fortiden og i tiden som fulgte etter. Både sagbruksarbeiderne på Ulefoss og Hans Andersen skapte, på grunnlag av forskjellige erfaringer, sine historier om barndom og oppvekst. De skapte historier som de, på hver sin måte, kunne leve med.

⁵⁷ I Edvard Bulls terminologi omtales sagbruksarbeidernes holdninger som aksepterende og Hans Andersens som protesterende, se Edvard Bull (1958).

⁵⁸ Knut Kjeldstadli (1991): 41.

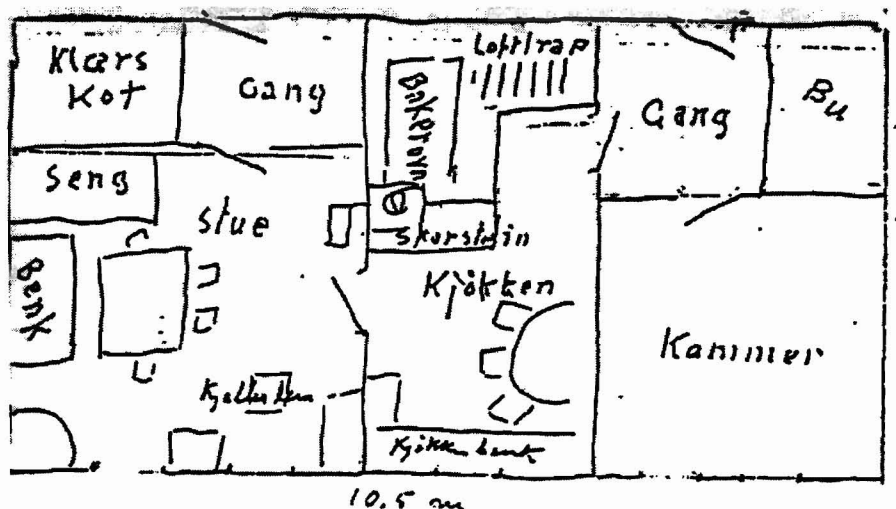
En forsiktig konklusjon skal trekkes. Arbeiderfamilien og porselensbarna i Porsgrunn hadde muligens et mindre trygt, men ikke nødvendigvis et dårligere levebrød enn sagbruksfamilien på Ulefoss. De større fortjenestene både for voksne og yngre arbeidere på fabrikken kan tyde på at det snarere var motsatt. Men i bysamfunnet og i den nye industrien ble forholdene oppfattet på en annen måte. Et nærmere blick på porselensarbeidernes boliger underbygger denne påstanden. Også når det gjaldt bolig, var porselensbarna bedre stillet enn bruksbarna i oppveksten.

BOLIG.

I Porsgrunn kan det skilles ut tre områder der arbeiderfamiliene bodde. I disse områdene varierte husenes størrelse og boligstandardens kvalitet. Det ene området var tettstedet Knardalstrand der Hans Andersen og Severin Bertiniussen vokste opp. Det var et lite samfunn for seg selv, en og en halv kilometer sør for Porsgrunn. Stort sett var folk i dette området knyttet til de tradisjonelle næringene, men her bodde også industriarbeidere. Hans Andersens beskrivelse av boligen gir et godt bilde av arbeiderboligen i Knardalsstrand:

"Det var to rum og kjøkken. Kjøkkenet hadde aapen skorstein saa der kunne vi ikke være om vinteren. I det minste rummet bodde bestemor, i det største bodde vi andre. Der var det en stor dobbeltseng til mor og far og trebenk til at trekke ut, der laa vi ungene. Dessuten en rosjenk, komode, bord, noen trestoler, et speil, et veggur, et par religiøse billeder og et par fotografier paa veggene, det var alt. Efterat bestemor døde i slutten av 80-aara fik vi mere plas. Sengetøyet var ikke noe å kyte av. Madrassen som besto av strie var fylt med engestamp eller høvelflis. Men til jul var det som regel halm. Til overbredsel over et teppe ble det om vinteren brukt 2 sammensydde filleryer, for at det skulle være varmere. Dette var os ungene, men foreldrenes senger hadde dyner men madrasinholdet var det samme. Det sier seg selv at å holde det frit for lopper var ugjørlig. Det var saa det krydde av dem men vi sov like godt. Lus hade vi aldrig for mor holdt os rene. Utstyret i hjemmet var svært spartansk. Jeg kan huske vi fik de første gardiner. Det var en gardin tvers over. Siden fik vi andre (buksegardiner). Første gang gulvet ble malt synes jeg det ble vedlig fint. Før hadde det bare vært sandskurt."⁵⁹

⁵⁹ Hans Andersen, født 1877.

Hans Andersens tegning av boligen i Knardalstrand.

Hans Andersen beskrev boligen til familien Andersen som spartansk, knapt utstyrt og med dårlige muligheter for å holde en hygienisk standard. Etter tegningen var den nesten 58 kvadratmeter stor og inneholdt stue, kjøkken og kammer. Her bodde en familie som besto av foreldre og fem barn født i årene mellom 1868 og 1879. Bestemor bodde også i huset. Men faren var til sjøs og delvis i Amerika fra rundt 1880. Han kom ikke hjem før i 1889, omtrent da bestemoren døde. De to eldste jentene gikk tidlig ut i tjeneste; den ene i slutten av 1870-årene og den andre i begynnelsen av 1880-årene. Dette var altså et hushold som sendte ut arbeidskraft. Hele familien bodde ikke hjemme samtidig, og barna bodde ikke så lenge hjemme som på Ulefoss. Ved folketellingen i 1891 bodde tre sønner hjemme sammen med moren og faren. Her var altså mindre botetthet enn blant familiene på husmannsplassene og i arbeiderboligene på Ulefoss. Det ser også ut som boligen var mer moderne utstyrt, etter hvert med gardiner og malt gulv og både veggur og speil. Loppene hadde de imidlertid felles med sagbruksfamiliene på Ulefoss.

I Knardalsstrand tok familiene også inn losjerende, men mens den innlosjerende på Ulefoss delte rom med sagbruksfamilien, var det i praksis en forutsetning i Porsgrunn at de hadde et rom ekstra å leie ut. Familien Andersen hadde ikke selv innlosjerende, men Hans fortalte fra Knardalsstrand at hvis familiene hadde to rom, ble ofte det ene leid bort til en familie og så delte de kjøkkenet. Det ga en ekstraintekt på fem til seks kroner i måneden og det var en god hjelp.⁶⁰

⁶⁰ Samme.

Å dele kjøkken var vanlig også i det andre arbeiderområdet i Porsgrunn. Det var i strøket rundt fabrikkene, først og fremst i Klyvegata og i Vestregata. På vestsiden var nesten all bebyggelse samlet om disse to gatene. Porselensfabrikken vokste fram i en gammel, allerede etablert by. Her lå trehus av forskjellig størrelse og standard. Vestsiden hadde vært forskånet for større branner, og husene lå derfor som de hadde gjort ved slutten av århundret som ved begynnelsen.⁶¹ Det førte til at de eldre trehusene fra slutten av 1700- og fra 1800-tallet gikk over til å bli industriarbeiderboliger. De varierte i størrelse, men de fleste arbeiderboligene var mindre hus, gjerne i en eller halvannen etasje. Som tabell nummer 18 viser, bodde det ofte flere familier i et hus. Den vanlige porselensarbeiderfamilie hadde ett eller to rom og eget eller delt kjøkken til disposisjon. En overmaler og en porselensarbeider hadde hver tre rom og kjøkken:

Tabell 18: ROM OG ANTALL BEBOERE. NOEN
PORSELENSARBEIDERFAMILIER I PORSGRUNN I ÅR 1900.

Gate/nr.	Rom 1.etg.	Kvist	Kjøkken	Ant. pers.	Yrke
Porsgrunn					
vest					
Klyvegata 1		1	1	3	Fabr.arbeiderske
Kyvegata 18	1		1/2	1	Pors.arbeiderske
Vestregt.1a-b	1		1	3	Pors.dreier
Vestregt.42	3		1	3	Overmaler PP
Vestregt.42	2			4	Pors.maler
Vestregt.42		1	1	5	Pors.maler
Vestregt.63		2	1	2	Pors.arbeider
Vestregt.72		2	1	3	Pors.maler
Porsgrunn					
øst					
Wesselsgt	3		1	4	Pors.arbeider
Kirkebakken 24	2		1	2	Pors.maler

Tabellen er hentet fra Tor Kjetil Gardåsen (1992): 100.

⁶¹ Christian Abrahamsen (1991): 73.

Men byen vokste, og det trengtes flere boliger. Helt fram til 1920 gikk bygrensen så å si langs veggene til porselensfabrikken og all den nye bebyggelsen ble derfor liggende utenfor byen. Derfor hørte de aller fleste barna som arbeidet på porselensfabrikken hjemme i Solum herred. Resten bodde i Porsgrunn og noen få tilhørte andre kommuner:

Tabell 19: HJEMMEKOMMUNER FOR BARN VED PP 1887-1910.

Solum:	57
Porsgrunn:	27
Gjerpen:	4
Eidanger:	1
Tilsammen:	89

Kilde: Protokoll over Børn og Unge Mennesker ved Porsgrund Porselænsfabrik.

Det tredje arbeiderområdet ble altså liggende i Solum herred, rett utenfor bygrensen. Her ble den nye porselensbyen, "Grønland", bygget ut omkring Heigata, Hagemanns gate og Linaaes gate. Husene her fikk et mer enhetlig og likt preg. De hadde cirka 50 til 60 kvadratmeter grunnflate. Det var to rom og kjøkken i første etasje og et eller to soverom oppe. Dette var mer moderne arbeiderboliger.⁶² De ble bygget for porselensarbeiderne av fabrikken og overtatt av arbeiderne senere. Fabrikken ordnet med lån. Husene på Grønland kostet 2500 kroner.⁶³ Utbyggingen av porselensbyen var i tråd med moderne prinsipper for sosial bolibygging, og Gunnar Knudsen sto bak. I matrikkelen fra 1905 for Solum herred var 23 hus oppført under Grønland. Tre av husene var fortsatt eid av Gunnar Knudsen, mens porselensarbeidere sto oppført som eiere av 20 hus. Matrikkelskylden for husene lå på mellom 5 og 14 øre. Til sammenlikning var matrikkelskylden på eiendommen til verkseier Christian Jeremiassen, Johan Jeremiassens sønn, 46 øre.⁶⁴

⁶² Tor Kjetil Gardåsen (1992): 101.

⁶³ Opplysninger fra Hans Andersen, født 1877 og Eivind Rølland, født 1900 i samtale med Alf Bøe. I formannskapsprotokollene for Porsgrunn dukker «Grønland» for første gang opp i 1889 i forbindelse med en søknad fra Gunnar Knudsen om å legge en vannledning fra Porsgrunn vannverk til «Forstaden Grønland».

⁶⁴ Christian Abrahamsen (1991): 80.

Porselensarbeiderfamiliene opplevde altså en stigende boligstandard i perioden fra de bodde i de gamle trehusene i Knardalsstrand og på vestsiden og til de flyttet inn i de nye og moderne arbeiderboligene på Grønland. Det var også en utvikling fra leide til eide boliger. Jevnt over hadde porselensarbeiderfamiliene en boligstandard som langt oversteg den sagbruksfamiliene på Ulefoss hadde.

OPPSUMMERING: BARNEARBEID OG OPPVEKST PÅ ULEFOSS OG I PORSGRUNN.

Barnearbeidet sto sentralt i barndom og oppvekst på Ulefoss og i Porsgrunn. Gjennom arbeidet bidro barna aktivt i utformingen av den familien de tilhørte og de materielle og immaterielle levekår de vokste opp under. To perspektiv i nasjonal og internasjonal historieskriving har stengt for mulighetene til å se barnas deltakelse i arbeidsliv, samfunn og familie og deres bidrag til familiens og arbeidsklassens levekår. Det ene er et snevert økonomisk eller teknologisk og ofte strukturorientert perspektiv der den mannlige arbeideren har vært hovedaktør og bidragsyter, og der arbeiderklassens og familiens levekår er vurdert på grunnlag av hans arbeid og lønn. I dette perspektivet har ofte både kvinnen og barnas betydelige bidrag falt utenfor. Slik har dessuten levekårene i arbeiderklassen blitt langt mer elendig enn de i virkeligheten var.⁶⁵

Det andre perspektivet er det feministiske som har utvidet arbeidsbegrepet og belyst kvinnen og barnas bidrag innenfor den uformelle sektor og i familieøkonomien, men som har oversett barna. Resultatet er blitt, som Barrie Thorne hevder, at både feminister og tradisjonister har gjort seg skyldige i å sentrere sine studier omkring voksnes erfaringer. Barna har falt utenfor.⁶⁶

I dette kapitlet er barnearbeidet sett i et bredt familie- og lokalhistorisk perspektiv. Barnearbeidet er sett i lys av familiens samlede innsats for levebrødet. Bare ved å se på levebrødet som sammenskutt av mange ulike økonomiske biter

⁶⁵ Det er flere unntak i norsk historiografi. Edvard Bull er ett. I mange av hans arbeider har et bredt sosialhistorisk perspektiv fanget inn og gitt barna en plass i historien (se litteraturlisten). Ellers må Ingeborg Fløystads arbeid om arbeiderlevekår ved Baaseland/Næs jernverk 1725-1807 nevnes. I Dagfinn Slettans arbeider om norsk bondeøkonomi er både barn og kvinner løftet fram.

⁶⁶ Barrie Thorne (1987): 86. Her finnes også unntak. For eksempel inkluderes barna i Berit Gullikstads hovedoppgave om kvinner i tekstil- og tobakksindustrien 1890-1915.

fra lønnet og ulønnet arbeid i og utenfor husholdet og ved å se på arbeid som økonomi og kultur, kan bildet av arbeiderfamiliens levebrød bli fullstendig. I dette perspektivet ser man også at arbeiderfamiliens levebrød ikke var statisk, men i stadig endring. Det endret seg betydelig med familiesyklusen. I en fase, da det var mange personer som trengte forsørgelse innenfor husholdet, kunne levebrødet være knapt. Den fasen i familiesyklusen, da flere barn var arbeidsdyktige og husmoren ble frigjort fra deler av omsorgsarbeidet, hadde familien et solid levebrød.⁶⁷ Å skaffe seg levebrødet var altså en økonomisk, sosial og kulturell prosess der både barns og voksnes roller og betydning stadig ble definert og redefinert.

Bildet av arbeiderfamiliens levebrød trer ganske klart fram. På Ulefoss, i Knardalstrand og i Porsgrunn, i en tidlig periode, bidro alle familiemedlemmer. Levebrødet var sammensatt av kjøpte og egenproduserte varer. Naturalhusholdet hadde større betydning i sagbrukshusholdet der sagbruksarbeideren også ofte var husmann med jord. Det ga sagbruksfamilien to, ofte solide, ben å stå på, og levebrødet ble oppfattet som rimelig godt. I det mer utviklete industrisamfunnet i Porsgrunn veide pengeinntektene tyngre selv om arbeiderfamilien i byen hadde husdyr og dyrket poteter og grønnsaker for eget forbruk langt utover på 1900-tallet. Den større avhengigheten av pengeinntekter gjorde arbeiderfamilien i industrisamfunnet mer sårbar overfor svingningene i priser og økonomiske konjunkturer. Levebrødet kunne derfor oppleves, oppfattes og fortolkes som mer usikkert i Porsgrunn selv om det faktisk var vel så solid som på Ulefoss.

Barnas bidrag til familieøkonomien var med å bestemme levekårene i arbeiderfamilien og barnas oppvekstvilkår. Gjennom arbeidet deltok barna i formingen av sin egen hverdag og barndom, innenfor noen rammer gitt av økonomiske, sosiale og kulturelle strukturer i samfunnet omkring. Disse rammene var ikke uforanderlige. De var en del av prosessen.

Både jenter og gutter gikk ut og inn av ulike arbeidsroller. I en periode bidro de gjennom sitt arbeid innenfor husholdet, i en annen gjennom lønnet arbeid utenfor husholdet. Slik var barnas roller i stadig forandring, samtidig som familien stadig ble reorganisert med skiftende størrelse og alderssammensetning. Tamara K. Hareven sammenlikner husholdet i det tidlige industrisamfunnet med en dreiescene der familiemedlemmene opptrådte og forsvant. Sceneskiftene var

⁶⁷ Ingeborg Fløystad viser helt konkret hvordan husstandens økonomiske status skiftet fra underskudd til overskudd med endringer i familiesyklusen. Se Ingeborg Fløystad (1979): 341.

bestemt av indre krefter og ytre betingelser.⁶⁸ Husholdet og familien kan også sammenliknes med en økologisk enhet som balanserte de tilgjengelige ressursene i noen økonomiske og kulturelle balansepunkter.⁶⁹ Beskrivelsene kan passe godt på familiene i denne undersøkelsen. Både i Porsgrunn og på Ulefoss innrettet familiene seg praktisk og funksjonelt og i tråd med tradisjon og kultur. De sendte ut og holdt på arbeidskraften etter behovet i familien og mulighetene på arbeidsmarkedet. Hyppige skifter brøt ned skillet mellom hjemme- og utesfæren, mellom natural- og pengehusholdet og mellom arbeidskraft i ulike aldre. Alle deltok. Ofte ble eldste barn først sendt ut av husholdet enten det var ei jente eller en gutt. Men arbeidsoppgavene for jenter og gutter var forskjellige både innenfor husholdet og i lønnsarbeidet. Slik ble biologisk kjønn formet til sosialt kjønn i selve arbeidsprosessen og ved at barna arbeidet sammen med voksne av samme kjønn innenfor og utenfor husholdet.

I en familieøkonomisk sammenheng hadde det ulønnete arbeidet stor betydning, men lønnsarbeidet var mest synlig fordi det resulterte i penger. Når verdien av barnas arbeid skal vurderes, er det derfor enklest å ta utgangspunkt i lønnsarbeidet. Barnas lønn var betydelig. Barna tjente best i Porsgrunn både fordi barna hadde fast arbeid gjennom året, og fordi barna i en tidlig fase var svært godt betalt. På porselensfabrikken tjente guttene noe mer enn jentene, men kjønn ga ikke så store utslag på lønn for barna som for de voksne arbeiderne. Det kan tyde på at kjønn slo mer ut på lønn med alderen. Begge steder tjente barna best i en tidlig fase. Fra å være lønnet for en bestemt arbeidsinnsats, ble barnas lønn trolig i større grad fastsatt på grunnlag av alder utover i perioden.

Både på Ulefoss og i Porsgrunn var barnas pengelønn av en størrelse som gjorde at den virkelig monnet i en familieøkonomi. Når en sagbruksgutt eller ei porselensjente kom hjem med mellom en tredel og halvparten av farens lønn i lønningsposen, hadde det stor betydning for familiens materielle ve og vel. Men det var få barn som var i fast lønnsarbeid. Det var for eksempel bare syv sagbruksfamilier som hadde barn i lønnet arbeid på sagbruket i 1875. Det var omkring 15 prosent av arbeiderfamiliene.⁷⁰ I den forstand man kan regne med at

⁶⁸ Tamara K. Hareven (1982): 154.

⁶⁹ Sosialhistorikeren Michael Mitterauer har vært opptatt av å se husholdet som økologisk enhet og av sammenhengen mellom økologi og kultur, se Ingar Kaldal (1994b): 55.

⁷⁰ Folketellingen for sagbrukets tellingskrets 1875.

det var en permanent arbeidsløshet blant barna og at lønnet arbeid var et knapt gode. Men alle barn arbeidet - om ikke lønnet så ulønnet - og bidro til familiens levebrød.

David Gaunt hevder at barna først ved 14 års alder kunne produsere like meget som de konsumerte enten de arbeidet i jordbruket eller i industrien. Selv om de så å si bar sin egen vekt ved fjorten års alderen, hadde de da vært tærende på husholdet i lang tid. Derfor tok det ytterligere en hel del år for "den akkumulerte personliga balansen av produktion jämfört med konsumtion förvandlas till ett plus. Sådant kommer först vid 18-19 års ålder."⁷¹

Kristiania kretssykekasse regnet at full kost og losji for et barn kostet kroner 0,75 per dag i 1912.⁷² I 1910 hadde et 14 år gammelt barn på porselensfabrikken en gjennomsnittslønn på 11 kroner i uken og en dagslønn på nærmere to kroner. Det skulle gi grunnlag for å konkludere med at denne undersøkelsen har vist at barnas industriarbeid i Porsgrunn og på Ulefoss var så godt betalt at det ga et overskudd til familieøkonomien. Lønnen strakk lenger enn til å reproducere barnet selv. Den ga netto tilskudd til familiekassen.⁷³ Dette bidraget påvirket de sosiale relasjonene i familien og innvirket på barnas posisjon hjemme og ute i samfunnet. Pengeinntektene ga barna betydning og ansvar. Det kommer godt fram i denne historien fra et sagbruk i ytre Namdalen:

"Lønna var for min del kr. 0,75 pr. dag. Da sesongen var slutt og jeg fikk oppgjør, hadde jeg kr. 60 til gode. Bestyreren betrodde meg nesten ikke å gå hjem med pengene. Jeg ble nesten på gråten, men til slutt fikk jeg dem. Da jeg kom hjem, sa jeg til far: "Nå går vi og kjøper bomullstøy til bukse og trøye til meg". Det kom på 7-8 kroner. "Resten skal du få til avbetaling på butikkgjelden". Jeg tenkte meg at ved dette skulle vi igjen få kreditt, og det viste seg å holde".⁷⁴

⁷¹ David Gaunt (1983): 113.

⁷² Dokument nr. 36 (1912-1913): 35. Kristiania var et høgprisområde og dertil steg prisene fram til 1912.

⁷³ Wally Seccombe hevder at ti-elleve år gamle barn i 1800-tallets England tjente mer enn nok til å dekke utgiftene til deres eget underhold. Se Wally Seccombe (1994): 177.

⁷⁴ Sitert etter Edvard Bull (1953): 32.

Pengene han hadde tjent, ga denne gutten myndighet til å ha innflytelse over familiens økonomi. Slik kan man tenke seg at barnas arbeid, og særlig lønnsarbeidet, virket inn på motsetningen mellom uavhengighet og underordning i den patriarkalske familien.⁷⁵ Siden det var gutter som først og fremst hadde lønnsarbeid, var særlig de i en posisjon til å utfordre patriarkatet. Samtidig ble de sosialisert inn i patriarkatets roller. Jentene utførte i større grad ulønnet arbeid hjemme og måtte tilpasse seg patriarkatets normer. På den annen side ble gutter og jenter i industrien boende lenger hjemme enn tidligere. Særlig på Ulefoss, men også i Porsgrunn, bodde de gjerne hjemme til de giftet seg. Ifølge Dagfinn Slettan fant en liknende utvikling sted også i jordbruket på denne tiden. I hamskifteperioden ble det langvarige bortearbeidet redusert, og helårs barnetjeneste var på vei ut.⁷⁶ At barna ble boende hjemme lenger, kan man tenke seg styrket farens makt i familien generelt i denne perioden.⁷⁷

Flere historikere hevder at den fellesforsørgete familien hørte til i det førindustrielle samfunnet og at under industrialiseringen representerte familien kontinuitet i en tid og i et samfunn i forandring. På lengre sikt gjennomgikk også familien betydelige endringer.⁷⁸ Innenfor rammene av denne undersøkelsen kan det øynes noen forandringer som peker i retning av den enmannsforsørgete familien. Da Hans Andersen begynte på fabrikken i 1891, overlot han sin lønn fullt og helt til sine foreldre. Agda Eriksen beholdt noe av pengene hun tjente da hun som 15-åring begynte å arbeide på fabrikken i 1906:

"Jeg begynte på Porselensfabrikken da jeg var 15 år. Jeg hentet lønning hver 14 dag, (...) Jeg tjente ca. 3 kr. da alt var trekt av. Så fikk mor halvparten, for jeg delte alltid med mor halvparten av det jeg tjente, om det var aldri så lite."⁷⁹

⁷⁵ Ilana Krausman Ben-Amos viser at denne motsetningen ikke var ny. I en undersøkelse av ungdom i det tidlige moderne England finner hun at det hersket to uforenlige sett av normer i dette samfunnet. Den ene var den patriarkalske, den andre oppmuntret til tidlig uavhengighet. Se Ilana Ben-Amos (1994): 238.

⁷⁶ Dagfinn Slettan (1984): 67.

⁷⁷ Dette er en av de konklusjonene som trekkes i Bettina Bradbury (1992): 191.

⁷⁸ Se John Bullen (1988), Louise Tilly & Joan Scott (1978) og Tamara K. Hareven (1980). Om endringer i familien, se også Ellen Schrumpf (1994).

⁷⁹ Agda Eriksens, født 1891.

Torleif Albretsen var født i 1910, og begynte på Porselensfabrikken i 1925, 15 år gammel. Før det hadde han gått med avisene. Pengene han tjente beholdt han selv eller de ble brukt til å dekke utgifter til eget forbruk:

"Når jeg var ganske liten, ca. 10-12 år, begynte jeg med min bror å bære aviser, og jeg holdt på til jeg begynte på fabrikken. Jeg tjente ca. 25 kroner i måneden. Jeg fikk fem kroner, så la mor resten til siden. Hun brukte de ikke, men jeg skulle ha de å kjøpe klær for, og jeg lærte så mye at det jeg skulle kjøpe, det skulle være kontant. På fabrikken hadde jeg 20-30 øre timen før jeg kom opp i akkord. Det tok lang tid før jeg tjente 40 kroner uka. Jeg måtte betale for meg hjemme, men noe beholdt jeg selv."⁸⁰

I disse beretningene sees forskjeller i måter å innrette seg på i familien. Forskjellene peker i retning av en overgang fra familielønn til individuell lønn. Det ser ut som det sterke og gjensidige og felles ansvaret som preget arbeiderfamilien tidlig i den undersøkte perioden, var i ferd med å avvikles mot slutten av denne perioden. Dette virket på to måter. For det første gikk barnas lønn etter hvert delvis i egen lomme. Slik fikk barns lønn en annen økonomisk, og også kulturell, betydning. Egne penger ga barn og ungdom større muligheter til å rå seg selv, men de fikk samtidig mindre betydning innad i familien. For det andre avtok lønnsarbeidet blant barna. Alt i alt ble familieøkonomien satt sammen på en annen måte, og de økonomiske bidragene innenfor familien skiftet retning. I stedet for å være gjensidige ytelser mellom alle familiemedlemmer, gikk de etter hvert én vei: fra far til resten av familien.⁸¹

⁸⁰ Torleif Albretsen, født 1910.

⁸¹ Dette økonomiske skiftet analyseres av Vivian A. Zelizer (1985).

KAPITTEL 6. TIDEN I BARNAS LIV: SKOLE OG ARBEID.

Det var ikke bare arbeid i barnas liv. Skolen har også gjennom de siste århundrene spilt en viktig rolle i sosialiseringen av barna og i struktureringen av barndommen. Skolen har oppdratt barna moralsk og intellektuelt, og den har disiplinert og overvåket dem. Det å ha barna under tilsyn ble en viktigere oppgave utover på 1800-tallet.¹ Skolen ble en selvstendig samfunnsinstitusjon med økende krav på tiden i barnas liv. Nye skolelover utvidet både skolens omfang og innhold. Samtidig sank fraværet i norske skoler. I norske byer og bygder sank fraværet fra omkring 25 til 10 prosent i perioden 1865 til 1890.² Mer skole betydde mindre arbeid. Barndommen fikk en annen struktur og innhold. Hvordan denne endringen artet seg på Ulefoss og i Porsgrunn er tema i dette kapitlet.

"HVOR SKOLEHUSE KAN AF UNGDOMMEN SØGES,..."

Ved Ulefos Brug var det bruksskole. Bruksskolen var en integrert del av brukssamfunnet og hadde en sentral posisjon i bruksbefolkningens bevissthet. Den hadde lange tradisjoner. Ulefos Brugs skole var blant de eldste skoler i landet og hadde røtter tilbake til 1700-tallet. Allerede før skoleforordningen av 1739 som innførte allmueskolen i Norge og som påla bruk og verk å holde skole for arbeidernes barn, ble det satt i gang skole på Ulefoss. Til å begynne med var det felles skole for bruket og verket, og ordningen varte så lenge de to bedriftene hadde felles eier. Da befant skolelokalet seg på verkssiden. Men fra begynnelsen av 1800-tallet fikk sagbruket egen fastskole, sannsynligvis i 1801.³

Brukseieren hadde personlig en stor innflytelse over skolens organisering og innhold. Det var Nicolai Benjamin Aall som sørget for at bruket fikk egen skole. Han var utdannet teolog ved universitetet i København og en ivrig skolemann. Han var dessuten sterkt preget av opplysningstidens ideer om

¹ At det var skolens oppgave å holde tilsyn med barn som ellers ville drive med lediggang - dette gjaldt særlig i byene - understrekes av skolekommisjonen av 1871, se Ot. prp. nr. 9 (1879): 2.

² Knut Jordheim (1984): 93.

³ Soknepresten meldte fra til biskopen at det fantes en student i Holla prestegjeld som også var klokker og lærer for skolen der. Kra. bispearkiv, 2ontor, Brev, Rekke II, nr. 8. SA Oslo. Opplysningene er gitt av Knut Tveit.

folkeopplysning. I bruksskolen kunne han sette disse ideene ut i livet. Skolen var privat og lenge en "enmannsbedrift". Først med skoleloven av 1889 ble den personlige brukseiermakten redusert til fordel for det offentlige skolestyret.

SKOLE OG ARBEID VED ULEFOS BRUG

I minnematerialet går det fram at også bruksbefolkningen hadde et nært forhold til skolen. Bildet av skolen trer fram med mange detaljer og presise beskrivelser. Det at skolen hadde festet seg med så mange detaljer i minnene tyder på at den hadde en viktig plass i barndommen. Slik husket Hans Olsen Solvold Ulefos Brugs skole:

"Ved Ulefos Sagbrug var bruksskole. Arbeidere og funksjonærer betalte den ene og brugseieren den andre halvdel av skoleutgiftene. Jeg var 7 år gammel da jeg begynte på skolen. Læreren hette Kittil Halvorsen, han var fra Bø i Telemark, han var en flink lærer, men også sinna. Hvis en ikke kunne leksene, eller litt galt så var ikke ørefikene langt unna. Skolen var todelt og barna gikk på skolen annenhver dag. Fagene var sang, religion, regning, skrivning, norsk, geografi og av og til en stil å skrive hjemme, samt norgeshistorie og kirkehistorie. Det var det vesentligste av skolefagene i mine dager(...) Skolen var felles for gutter og jenter, men på skolen satt guttene på den ene og jentene på den andre siden. Skolestraffen var furtero, eller å sitte igjen, og noen ørefiker i blant."⁴

Hans Olsen Solvold forteller her en hel liten skolehistorie fra sin tid som elev ved bruksskolen. Den inneholder faktiske opplysninger om læreren, fagene, straffemetoder og om hvordan skolen var organisert. Skolen var delt etter alder i to avdelinger. Den var en fellesskole som samlet barn i ulike aldre og begge kjønn i samme klasse. Men barna var plassert i klasserommet etter kjønn. Barna gikk på skolen annen hver dag.

Beretningen gir også innblikk i hvordan Hans opplevde skolen. I disse opplevelsene sto læreren sentralt. Ofte ble læreren beskrevet i forbindelse med de straffemetoder han benyttet. Kittil Halvorsen benyttet seg av ørefiker. Korporlig avstraffelse var ikke helt uvanlig i norsk skole på denne tiden, men det var mer utbredt i byene enn på landet, og elevens kjønn var helt avgjørende for hvilke straffemetoder han eller hun ble utsatt for. Det var i all hovedsak gutter som fikk

⁴ Hans Olsen Solvold, født 1865.

smake piskan.⁵ I alle fall gjorde det et dypt inntrykk på barna når det forekom korporlig avstraffelse.

Ulefos Brugs skole ca. 1900. Læreren var Kittil Halvorsen.

Hans Olsen Solvolds historie skal være utgangspunkt for et nærmere blikk på Ulefos Brugs skole. Hva slags skole var det, hvilken betydning hadde den i brukssamfunnet og hvilken rolle spilte den i sagbruksbarnas oppvekst og barndom? Hvordan ble skole og arbeid kombinert, og var forholdet mellom skole og arbeid preget av konflikt eller tilpasning?

SKOLELOVEN AV 1889 OG KAMPEN OM BRUKSSKOLEN.

Utover på 1800-tallet ble brukseierens eneveldige makt og kontroll med bruksskolen bygget ned. Ifølge skoleloven av 1827 skulle en redusert

⁵ Om straff i norsk skole, se Kirsten Hofgaard Lyche (1984). Ifølge skolelovene av 1889 var det tillatt for lærere i folkeskolen i byene å bruke korporlig straff overfor gutter i alle aldre og jenter under 10 år. Ifølge landsskoleloven skulle skolestyret og skolekretsen fastsette reglene for skolen orden og tukt, se Kirsten Hofgaard Lyche (1984):23 og 28. I 1936 ble retten til å bruke korporlig straff opphevet, se Knut Jordheim (1984): 94.

skolekommisjon være skolestyre og ha hånd om skolens forretninger og utnevne lærere. Skolekommisjonen besto av prosten, presten og bruks- eller verkseieren. I praksis ga denne ordningen fortsatt stor makt og myndighet over skolen til brukseieren. I skoleloven av 1860 het det at soknepresten sammen med brukseieren skulle overta skolekommisjonens forretninger. Ved meningsforskjell skulle stiftsdireksjonen ha avgjørende myndighet.⁶ Også denne bestemmelsen ga brukseieren stor makt over bruksskolen. Men med skolelovene av 1889 ble bruks- og verksskolene lagt inn under skolestyrene, de tidligere skolekommisjonene, og underlagt den samme kontroll og styring som andre skoler i herredene. Skolestyret ble valgt av herredsstyret. Når skolestyret skulle behandle saker som angikk bruksskolen, fikk brukseieren tale- og stemmerett, men han var ikke ordinært medlem av skolestyret.⁷ Hans makt og innflytelse var betydelig redusert. I hver skolekrets skulle det dessuten opprettes et tilsynsutvalg som skulle ha tilsyn med den enkelte skole, tilsette lærere og ellers ha oppsyn og kontroll med skolen. Et bruk eller verk ble regnet som egen skolekrets. På Ulefoss fikk tilsynsutvalget fire medlemmer. Tre skulle velges blant kretsens egne medlemmer, det vil si blant bruksarbeiderne. Den fjerde var en representant fra skolestyret i herredet. Denne representanten skulle være utvalgets formann. Det gjaldt også i bruksskolens tilsynsutvalg at brukseieren fikk møterett, men ikke stemmerett.⁸

Den nye loven overførte kontroll og myndighet med bruksskolen fra brukseieren til skolestyret og tilsynsutvalget. Men brukseieren ga ikke fra seg muligheten for full kontroll og innflytelse over sagbruksbarnas opplæring uten videre. Skolen ble en konfliktarena hvor konkurrerende interesser møttes, og kampen dreide seg til syvende og sist om hvem som skulle ha kontrollen over opplæringen av barna og hvordan tiden i barnas liv skulle fordeles mellom skolen og arbeidet.⁹

Niels Aall søkte departementet om å opprettholde den gamle ordningen fra før loven av 1889. Dette førte ikke fram. Da truet han med å overføre skolen til kommunen. Han begrunnet standpunktet sitt slik:

⁶ Knut Tveit (1987): 77, 79, 80, 99.

⁷ Tom A. Høegh (1987): 81.

⁸ For en nærmere utdyping, se Ellen Schrupf (1990): 32.

⁹ Om skole og kontroll i bruksamfunnet, se Chritian Florin og Ulla Johansson (1984): 15.

"Da jeg hadde nogenlunde satt meg inn i den nye Skolelovens bestemmelser forsåvidt Brugsskolen angaar, fant jeg disse ingenlunde betryggende for samme, og ansøgte derfor om at det måtte tilstaaes mig at bibeholde det hidsidige Forhold, men blev dette mig negtet. Jeg sto saaledes med mine meget smaa Tanker om Brugsskolens fremtidige Skjæbne uden praktisk Indflydelse paa dens indre Ledelse og Organisation, og fant da at der var intet annet at gjøre end at benytte det af Departementet og dets juridiske Konsulent i Henhold til Skoleloven anviste Middel ved Ansøgning til Kongen at bevirke den herværende Brugsskole optaget i og under det kommunale Skolevæsen".¹⁰

Aall ville fraskrive seg ansvaret for bruksskolen, men dette var sannsynligvis et rent taktisk utspill. Han holdt muligheten åpen for retrett. Søknaden ble foreløpig liggende hos herredsstyrelsen og kunne trekkes tilbake hvis han kom fram til en rimelig ordning med arbeiderne om skolens økonomi.¹¹ Arbeiderne hadde så langt vært fritatt for den kommunale skoleskatten og hadde heller ikke betalt skolepenger til bruket. Nå ville Aall legge noe av det økonomiske ansvaret over på arbeiderne. Økonomi var imidlertid ikke et hovedspørsmål i denne saken. Sagbruksarbeiderne godtok å betale. De engasjerte seg og slo ring om bruksskolen. Det gjorde de fordi de så på bruksskolen som det beste skoletilbudet for barna. Det var bedre enn det de ville få i den offentlige skolen. Foreldrenes engasjement i denne saken viser at de verdsatte en god skole for barna og at bruksskolen ikke var noe som ble tvunget på arbeiderfamiliene utenfra. Arbeiderne kjempet for å beholde et godt og relativt omfattende skoletilbud.

Det ble avholdt møte i skolekretsen i 1890 om skolens framtid. Bruksfedrene møtte fulltallig opp, og blant de 31 bruksfedre som var til stede, ble det enstemmig vedtatt en resolusjon som påla tilsynsutvalget og læreren i fellesskap "at rette til Herr Aall en ærbødig og indtrængende Anmodning om fremdeles at opretholde Brugsskolen..."¹² Arbeiderne argumenterte med at skoletilbudet ville bli dårligere for bruksbarna hvis skolen ble kommunal. Det var først og fremst fordi omfanget av undervisningen ville bli redusert. Bruksskolen

¹⁰ Brev fra Niels Aall til Tilsynsutvalget for Ulefos Sagbrugs skole. 28. november 1890.

¹¹ Samme.

¹² Forhandlingsprotokoll for Tilsynsutvalget ved Sagbrukets skolekrets.

ga mange ukers frivillig undervisning i tillegg til de lovfestete ukene. Likevel var omfanget av skolegangen i bruksskolen begrenset, den var tilpasset og gikk ikke på bekostning av arbeidet. Foreldrenes engasjement var et uttrykk for et ønske om at barna både skulle ha det relativt omfattende skoletilbudet og ha muligheten for å arbeide.

Foreldrene bekymret seg også over utsikten til at elevtallet ville øke og til at skolen ikke lenger ville ha de samme mulighetene til å trekke til seg gode lærerkrefter ettersom lærerne i kommunen var dårligere lønnet enn i bruksskolen. Skolens interesser ville ikke bli ivaretatt på samme måte fordi skolestyret ville stå skolen fjernere. Derfor ville foreldrene og arbeiderne beholde den private bruksskolen. Hvordan skolen ble styrt var av mindre betydning. Om nødvendig ville de heller beholde den gamle ordningen med brukseieren som eneveldig skolestyrer.¹³

Som den paternalistiske brukseier han var, var ikke Aall vanskelig å overtale. Han uttalte sin glede over at arbeiderne hadde den fulle forståelse for hva en vedvarende god skole var verdt, og over at arbeiderne var villige til å underkaste deg de nødvendige oppofrelser for å oppnå dette gode. Deretter listet han opp sine betingelser for å opprettholde bruksskolen under den nye skoleloven. Han understreket retten til å møte i tilsynsutvalget for bruksskolen. Dessuten stilte han krav til fordelingen av skolebudsjettet. Halvparten skulle betales av brukseieren, den andre halvparten av skolekretsens skoleskattpliktige, altså arbeiderne, etter en bestemt fordelingsnøkkel.¹⁴

Skoleloven av 1889 ble gjennomført ved Ulefos Brug. Aall fikk igjennom sine krav om fordeling av utgiftene, men måtte gi opp noe av sin mulighet for innflytelse over skolens styring og organisering. På den annen side hadde brukseieren aldri kunnet styre skolen helt etter sitt eget forgodtbefinnende. Han fikk dessuten bedre muligheter til kontroll med bruksbarnas opplæring med denne ordningen enn om de ble overført til den kommunale skolen.

Det store engasjementet i denne kampen vitner om at skole var en viktig sak i brukssamfunnet. Ulike parter kjempet for en skole som best ville tjene deres interesser. Arbeiderne ville ha det beste skoletilbudet for sine barn. I kampen for å bevare bruksskolen allierte de seg med brukseieren mot den statlige

¹³ Samme.

¹⁴ Brev fra Niels Aall. 28. november 1890.

lovgivningen. Denne alliansen var det tradisjon for innenfor det paternalistiske brukssamfunnet.

Brukseieren var også interessert i å opprettholde bruksskolen som et godt tilbud for sagbrukskretsens barn, men samtidig kjempet han for å opprettholde kontrollen over skolen. Brugseiere og arbeidere sto sammen mot den tredje aktøren i denne konflikten: staten. Staten kjempet fra en tredje kant for å styrke en offentlig styring og kontroll med skolen. Mobiliseringen omkring skole spørsmålet i 1889 tyder på at skolesak var et viktig og sentralt anliggende for så vel sagbruksarbeiderne, for brukseieren og for staten. I sentrum for alles interesse sto barnet, og for alle var kampen om barnet en kamp om å trygge framtiden.

Alle vant - i hvert fall delvise - seire. Brukseieren hadde fortsatt møterett i tilsynsutvalget, han hadde økonomisk kontroll, og geografisk nærhet ga muligheter for oppsyn og oversikt over skolen. Staten på sin side fikk føyet bruksskolen inn under den nye loven og gjort formelt slutt på den eneveldige brukseiermakt i bruksskolen. Utover det var staten tilbaketrasket og grep ikke inn i bruksskolens indre liv. Det viktigste var at det overordnede prinsippet med skolelovene av 1889 ble gjennomført. Det gikk ut på at skolen skulle være demokratisk og styres av, ved og for folket. Det var også i tråd med det demokratiske prinsipp at skolen skulle være en felles begynnerskole for alle barn. Skolen var et viktig innsatsområde for den nye venstre regimet. Bak lovgivningen lå et ønske om å skape "en helstøpt Nation".¹⁵ En moderne og demokratisk styrt skole skulle bryte ned en "eneveldig" skoletradisjon innenfor bruk og verk. Arbeiderne måtte betale sin del av utgiftene, men fikk beholde det gode skoletilbudet for bruksbarna fram til 1922 da skolen ble kommunal.

"DE BEDST Udstyrede skoler i Bygden..."

At bruksskolene i alminnelighet var bedre skoler enn de kommunale, var en utbredt oppfatning. Indredepartementet framhevet dette i en stortingsproposisjon i 1906-07:

"Da brugsskolen regelmæssig vil være blandt de bedst udstyrede skoler i bygden, og arbeiderne for denne skole ikke betaler noen skoleskat til herredet, og vel heller ikke til bruget, siger det sig selv at adgangen til brugsskolen er at betragte som et ikke lidet gode. Saadan er visselig ogsaa

¹⁵ Hans Jørgen Dokka (1990): 6.

forholdet alltid blevet betragtet. At brugsskolen skulde være noget simplere, nogen almueskole i forhold til de øvrige folkeskoler har neppe faldt nogen ind."¹⁶

Bruksskolen på Ulefoss var fastskole og hadde eget skolehus. Den var også bedre utstyrt enn den kommunale skolen når det gjaldt utstyr og inventar. I 1895 ble skolen firedelt med to klasser i øverste avdeling og to klasser i nederste. Da ble det bygget nytt skolehus der småskolen holdt til. Det ble bestemt i tilsynsutvalget at de nye lokalene skulle være godt oppvarmet om vinteren, og de skulle vaskes rene hver uke. Gulvene skulle feies hver dag, og pulter og inventar tørkes med våt klut og spytebakkene rengjøres godt hver dag. En gang i året skulle hele lokalet gjøres rent fra gulv til tak.¹⁷ Det slår en at den nye småskolen ikke bare var utstyrt med de nødvendige læremidler og utstyr til undervisningen, men at det ble lagt stor vekt på renhold og hygiene. Vaskevannsfat, såpe og spytebakker skulle forebygge sykdom og smitte. Men reglene om renhold og orden skulle også ha en disiplinerende og oppdragende virkning på barnet. Skolen ble en fysisk avskjerming fra barnas hverdag, fra husholdets gjøremål, lukter og lyder. Det ble lagt vekt på et læringsmiljø under kateret, med lys, luft og stillhet. Barna satt på pulter, guttene på den ene side av rommet og jentene på den andre. Utstyret "individualiserte barna".¹⁸ Hvis vedtakene i tilsynsutvalget for bruksskolen om oppvarming, rengjøring og utstyr ble fulgt, oppholdt skolebarna ved bruksskolen seg i ordentlige, rene, hygieniske, varme og velutstyrte lokaler. Man kan tenke seg at skolen kunne fungere som et fristed, et pusterom. Den ga noen fritstunder, men skolen tok dem til eget bruk og fylte dem med sitt eget innhold.¹⁹ Skolen fikk et annet meningsinnhold enn før. Når skolehuset skilte seg fordelaktig ut i bygda ved å være både hyggelig, rent og velholdt, var barnas og foreldrenes tanker om skolen neppe upåvirket av dette.²⁰

¹⁶ Tom A.Høeg (1987): 82.

¹⁷ Protokoll for Tilsynsutvalget ved Ulefos Brugs Skole 1890-1922.

¹⁸ Edmund Edvardsen (1996): 81

¹⁹ Samme: 98.

²⁰ Om skolehusenes betydning, se Hans-Jørgen Dokka (1979): 35.

Bruksskolen var på mange måter integrert i lokalsamfunnet. Det viste seg i det bygningsmessige. De to skolestuene lå plassert i nærheten av arbeidernes egne boliger, og de små trehusene skilte seg ikke mye fra de andre bygningene i området. Arbeidet med å holde lokalene rene og varme ble vanligvis fordelt mellom barna selv og foreldrene. Slik ble også forbindelser mellom folk og skole etablert. "Gutane skiftes om å fyra og gjentone byttest om å sope golvet om kvelden," fortelles det fra annet sted i Telemark. Noen mødre og bestemødre hadde ofte en biinntekt med rengjøring av skolelokalene.²¹

Sabrukets skole.

I 1889 argumenterte arbeiderne med at et av bruksskolens fortrinn var at den hadde gode lærere. Det hadde sammenheng med at de var bedre betalt enn i den kommunale skolen. I 1909 hadde bruksskolens lærere nesten fem kroner mer per uke enn lærerne i Holla kommune. Dessuten hadde lærerne ved bruksskolen fritt hus og ved fram til 1911.²²

Gode arbeidsforhold og god lønn hadde trukket mange godt kvalifiserte lærere til bruksskolen gjennom tidene. I bispearkivene og i bygdeboka for Holla blir flere av bruksskolens lærere berømmet for gode evner, store kunnskaper og god undervisning. Den før omtalte Kittil Halvorsen hadde imidlertid et hissig temperament. Likevel ble han i skolekretsen satt høyt fordi han var en dyktig lærer. Da han døde i 1911, viste det seg at lærerposten var ettertraktet. Hele 24

²¹ Ørnulf Hodne (1989): 14.

²² Simon Ytterbø (1957): 251 og Protokoll for Tilsynsutvalget ved Ulefos Brugs skole 1890-1922.

søkere meldte seg til den ledige lærerposten. Bruksskolens gode lærere kan ha bidratt til at bruksbefolkningen hadde en positiv oppfatning av læreren og av skolen.

Lærerne ble fra gammelt av rekruttert fra bondesamfunnets lavere lag, og hadde ingen høy status i samfunnet.²³ Kvinnene kom inn i byskolen de siste tiårene av 1800-tallet og på bygdene senere. Som lærere hadde de flere sosiale fortrinn. De var ofte rekruttert fra høyere sosiale lag enn mannlige lærere, og man regnet at kvinnene hadde en høyere moralsk standard enn menn.²⁴ De kvinnelige verdier ga dem viktige kvalifikasjoner i oppdragelsen av barna. I 1895 ble den første kvinnelige læreren ansatt som lærer i bruksskolens nederste avdeling.²⁵

"GJENGIVELSE AF OPLÆSTE LETTE LÆSESTYKKER."

Skolen og undervisningen formet barnet sosialt og kulturelt, og i selve læreprosessen ble barnets identitet utviklet. Delvis fikk barna i bruksskolen en opplæring som var i overensstemmelse med den offentlige skolen. Bruksskolen fulgte læreplanene i skolelovene, og utviklet seg i tråd med den generelle utviklingen fra å være en konfirmasjonsforberedende skole til å bli almenutdannende. Pedagogisk utviklet den seg fra en skole som ensidig "syslet med Bogen og arbeidet på Aandens udvikling" med pugg og utenatføring til en bredere orienterende og praktisk læring.²⁶

Men delvis ble barna i bruksskolen formet innenfor en spesifikk kulturell og sosial sammenheng. Hans Olsen Solvolds beretning fra 1870-årene viser at orienteringsfagene da var kommet inn i bruksskolen. De kom inn i skolen med skoleloven av 1860. Historie, geografi og naturfag ble obligatoriske fag i øverste avdeling. Så kom ferdighetsfagene. Gymnastikk ble valgfritt i 1860. I 1889 ble håndgjerning obligatorisk i byfolkeskolen og valgfritt i landsfolkeskolen. Ferdighetsfagene skulle ha en moralsk og oppdragende funksjon. En forening av det åndelige og legemlige skulle føre til en høyere moral. De hadde dessuten som

²³ Knut Jordheim (1984): 95.

²⁴ Se Gro Hagemann (1992) og Kari Melby (1995). Om kvinnes moralske fortrinn og feminiseringen av læreryrket, se også Michael Katz (1988): 99.

²⁵ Simon Ytterbød (1957):

²⁶ Se Ingeborg Glambek (1990).

oppgave å bygge "bro mellom samfunnslagene". Forkjemperne for innføringen av ferdighetsfag i skolen argumenterte ofte sosialkonservativt.²⁷

I Holla utløste innføringen av ferdighetsfagene en strid om skolens innhold. Skolekommisjonen uttalte i 1860 at det rett og slett ikke var plass for gymnastikkfaget i skolen. Det ville gå på bekostning av de andre lovbevalte fag som ville få "en ikke ringe innskrenkning". Skulle gymnastikk også være et fag i skolen, ville mange spørre seg: "Hvor skal alt dette ende? Hva blir det av skolen til sist". Først i 1910 besluttet skolestyret i Holla at gymnastikk skulle være et fag i skolen.²⁸ Da håndarbeid ble innført som skolefag i 1889, søkte tilsynsutvalget for bruksskolen om å sløyfe de to uketimene i håndarbeid. Det påtok seg samtidig ansvaret for at håndarbeidsundervisningen ble gitt utenfor timefordelingen. Skolestyret i Holla vedtok å gi adgang til dette. De to håndarbeidstimene ble gitt til norskundervisning i stedet, og håndarbeidsundervisningen ble gitt etter skoletid.²⁹ Det ser ut som det var enighet om i tilsynsutvalget, der tre av fire representanter var sagbruksarbeidere, at skolen var til for å tilføre barna boklige kunnskaper og ikke praktiske ferdigheter.³⁰ Norskundervisning ble prioritert framfor praktiske fag. Praktiske ferdigheter ville barna i alle fall tilegne seg i arbeidet utenom skolen.³¹

SKOLE OG ARBEID.

"Min utdannelse er Ulefos Sagbruks skole, et kurs i norsk og regning, og et kurs i skriving og litt selvstudium. Det er pensummet mitt. Om

²⁷ Ingeborg Glambek. 1990, s. 47.

²⁸ Simon Ytterbø (1957): 225, 226.

²⁹ Protokoll for Tilsynsutvalget ved Ulefos Brugs Skole. 1890-1922.

³⁰ Wally Seccombe hevder det samme om den engelske arbeiderklassen: "Proletarian parents were no more interested in vocational training, tightly reared to the industrial labour force, than were the educationalists of the propertied classes. They saw the value of basic literacy as useful and empowering - reading would enable youngsters to learn for themselves, and writing would help them to express themselves and communicate with others." Se Wally Seccombe (1993): 102.

³¹ Det viser seg at barna i byskolen tidligere enn barna på landet fikk innført opplæring i praktiske fag. Se Dokka (1979): 37.

sommeren var det å gjete kua, arbeide på jordvegen og hugge ved, springe æringer og forskjellig annet."³²

Barna i brukssamfunnet gikk både i alfabetskolen og i den praktiske levebrøds skolen.³³ Skole og arbeid var samordnet slik at barna arbeidet når de ikke var på skolen. Arbeidet var sesongarbeid. Det gjaldt både i jordbruket, i husholdet og på sagbruket. Skolen tilpasset seg arbeidet, og bruksskolen ble en sesongskole. Skolesesongen ble ordnet slik at det var lite konflikt mellom de to aktivitetene i barnas liv.

Fra gammelt av varte den konfirmasjonsforberedende skolen i to til tre måneder per år og foregikk om vinteren.³⁴ Med skoleloven av 1860 ble almueskolen delt i to avdelinger, og det skulle være 12 ukers undervisning i begge avdelinger. Ved bruksskolen ble den lovfestede 12 ukers undervisningen gitt om vinteren, i tiden fra januar til mai og i november og desember. Dessuten ble det gitt 26 ukers frivillig undervisning fordelt på to avdelinger. Disse ukene var spredt over resten av året. Det var skole annen hver dag, forteller Hans Olsen Solvold, og "læreren trakterte oss med lange lekser hver dag".

Skolelov og lokalt reglement bestemte skolens organisering og pensum. Innholdet i skolehverdagen ble i stor grad preget av læreren og barna selv. Hvilken rolle skolen spilte i barnas hverdag avhenger av faktisk oppmøte. Skoleprotokollen viser at noen av bruksbarna hadde høyt fravær. I 1868 var det 47 barn på bruksskolen. Noen elever møtte bare noen dager på skolen det året, mens andre hadde fullt oppmøte. I gjennomsnitt forsømte barna 19 skoledager det året. Hvis man regner ut fra det totale skoletilbudet var fraværet rundt 25 prosent. Til sammenlikning lå skolefraværet i norske bygder på rundt 25 prosent i 1860.³⁵ Skolefraværet var altså ganske høyt, og hvordan det utviklet seg over tid ved Ulefos Brugs skole sier kildene ikke noe om. Men konflikten om bruksskolen i 1889 tyder på at foreldrenes interesse for skolen var større da. Protokollen viser ellers at eldre barn ikke var mer borte fra skolen enn yngre

³² Hans Olsen Solvold, født 1865.

³³ Om disse begrepene, se Edmund Edvardsen (1996): 16.

³⁴ Skoleforordningen av 1739 bestemte at barna skulle gå på skole i tre måneder per år fra de var sju år til de var ti-tolv år gamle. Skoleloven av 1827 bestemte at barna skulle være i skolen fra de var sju år og til komfirmasjonen og to måneder per år.

³⁵ Knut Jordheim (1984): 93.

barn. Gutter og jenter hadde også ganske likt oppmøte. Det skulle tyde på at guttenes arbeid på sagbruket ikke var en viktigere fraværsgrunn enn annet arbeid. Protokollen gir få opplysninger om årsakene til fravær, men de fleste skoleforsømmelsene var ifølge lovlig grunn. Det å begynne å arbeide på saga når sesongen begynte, var lovlig grunn til fravær, ifølge protokollen.³⁶ Det sier noe om lokalsamfunnets holdning til og prioritering av skolen i forhold til arbeidet. Skolen var viktig, men arbeidet var viktigere. Foreldre, barn og til og med læreren prioriterte på den måten.³⁷ Fraværet var ikke elevens eget. Det var et fravær for å delta i fellesforsørgelsen, et fravær som var betinget av husholdets behov. Arbeidet på saga startet gjerne i mars. Da hadde barna gjennomført det meste av den lovfestede undervisningen. Andre grunner til å forsømme skolen kunne være familienes behov for å ha barna i arbeid hjemme, at barna manglet klær og utstyr eller rett og slett mangel på interesse for skolen blant foreldrene.³⁸

Sagbruksbarna hadde et omfattende undervisningstilbud fordelt mellom obligatorisk og frivillig undervisning. Skoleloven av 1889 førte til endringer i fordelingen mellom obligatorisk og frivillig undervisning. Et av siktmålene med loven var å utvide skoletidens omfang i bygdeskolen slik at den kom på høyde med byenes folkeskole. På bygdene var folkeskolen delt i to avdelinger, den nederste fra syv til ti år og den øverste fra ti til 14 år. Den obligatoriske undervisningen skulle være 12 uker i hver avdeling med adgang til å øke til 15 uker i hver avdeling. Det ble gitt statsbidrag til inntil seks ukers frivillig undervisning i øverste avdeling.³⁹

Bruksskolen var fra før av delt i to avdelinger. Det nye med loven av 1889 var utvidelsen av den obligatoriske undervisningen fra 12 til 15 timer. Med

³⁶ Dagbog over Skolehold og Skolesøgning i Ulefos Saugbrugs Skole. 1868. Kilden gir ikke mulighet for å følge omfanget av skolefraværet over tid.

³⁷ Edmund Edvardsen finner på samme måte at læreren anvendte skjønn i forhold til hva som var gyldig/ugyldig grunn til skolefravær i et nordnorsk kystsamfunn i siste halvdel av forrige århundre. At leve-brødsoppgavene kom først hadde læreren ofte forståelse for. Se Edmund Edvardsen (1996): 115.

³⁸ Om fravær og interesse, se Edmund Edvardsen (1996): 70. Om årsaker til skolefravær, se også Ørnulf Hodne (1989).

³⁹ Lov om Folkeskolen paa Landet 26.juni 1889.

delingen av de to avdelingene i to klasser i 1895, fikk elevene 15 ukers obligatorisk og fem ukers frivillig skole i hver klasse.⁴⁰ Det ble slik lagt større skoleforpliktelser på sagbruksbarna etter loven av 1889. Hvordan de nye bestemmelsene fungerte i praksis sier ikke kildene noe om. Økt kontroll og styring, flere skoleklasser, flere fag i skolen, flere lærere og økt omfang av obligatorisk undervisning peker i retning av at skolen spilte en større rolle, la mer beslag på tiden og fikk større betydning i barnas liv på slutten av forrige århundre. Den viktigste endringen for barna i sagbrukets skolekrets var imidlertid innføringen av skole hver dag i 1900. Det var lærerne som presset på, og de argumenterte pedagogisk. De hevdet at barna ville ha større utbytte av undervisningen hvis de arbeidet sammenhengende og satt på skolebenken i to og en halv til tre timer hver dag framfor hele seks timer annen hver dag.⁴¹

Skole hver dag var gunstig pedagogisk og ga bedre kontroll. Men hverdags-skolen var vanskeligere å tilpasse arbeidslivet. Likevel utløste ikke reformen noen stor debatt. Både i dette spørsmålet, i spørsmålet om ferdighetsfag og om bruksskolens være eller ikke være, kan det se ut som det var en økende bevissthet og interesse blant sagbruksarbeiderne og i familiene for barnas skolegang mot slutten av forrige århundre. Det er få spor etter kontroll og straffetiltak i forhold til skoleforsømmelser i tilsynsutvalgets protokoll. Hans Olsen Solvold forteller for eksempel at bestemmelsene i fabrikktilsynsloven av 1892 stort sett ble overholdt ved bruksskolen: "og jeg kan ikke huske foreldrene hadde noe imot den". Og alfabetiseringen omfattet flere og flere. Da Peder Andersen undertegnet husmannskontrakten for plassen Lindalen i 1878 var det med "iholdt Pen", mens sønnen, Ole Pedersen Lindalen, selv signerte kontrakten i 1895.⁴² Skolen hadde en økende betydning i barnas hverdag og i formingen av framtiden. Det fikk den også i Porsgrunn.

⁴⁰ Protokoll for Tilsynsutvalget Ved Ulefos Brugs skole 1890-1922.

⁴¹ Samme.

⁴² Husmannskontrakter for plassen Lindalen 1878 og 1895.

SKOLE OG ARBEID I PORSGRUNN.

Porselensbarna gikk på Vestsiden skole fram til 1892. Før broen ble bygget og sto ferdig i 1891, var vestsiden et eget og avgrenset lite samfunn. Elven delte byen i to, og vestsiden hadde egen kirke og skole. Skolelokalene var kummerlige, og problemet ble stadig tatt opp i skolekommisjonen. I 1882 ble det besluttet at vestsidebarna skulle overføres til østsiden skole og fraktes over elven i ferge. Men det viste det seg umulig å frakte 110 barn over i en vending, og "mange fattigbørns daarlige beklædning og deraf følgende farer for helbreden" gjorde at barna ikke kunne bli stående igjen midtvinters å vente på neste ferge. Riktignok var nettopp disse barna hardføre, hevdet skolekommisjonen: "De daarligere klædte er desto mere haardføre". Men vedtaket ble ikke satt ut i livet. Vestsidebarna fortsatte derfor sin dårlige skolegang i "en ikke fuldt utviklet skoleorganisation" fram til broen bandt de to bydelene sammen. Da ble vestsidebarna overført til Østsiden skole som i 1883 hadde flyttet inn i et nytt og moderne skolebygg og kunne oppfylle lovens krav om en fullt utbygget skole.¹

Fra 1892 var det 7-årig hverdagsskole for alle barn i Porsgrunn. Det ble gitt 18 uketimer undervisning i første og annen klasse og 24 timer i de øvrige klassene. Alle barna hadde kristendom, norsk, regning, skriving, tegning, geografi, historie, naturkunnskap, sang, gymnastikk og håndarbeide. Men timefordelingen var forskjellig for gutter og jenter. Guttene hadde flere timer i norsk, regning, skriving, geografi, historie og gymnastikk. Jentene ble kompensert med flere timer i håndarbeid og sang.²

Ikke alle barn oppfylte den omfattende og økende skoleplikten, og det viste seg at fraværsprosenten var høyere på vestsiden skole enn på østsiden. I 1877 undersøkte Kirkedepartementet omfanget av det skolefraværet som var grunnet deltakelse i arbeidslivet. Ifølge denne undersøkelsen hadde vestsidebarna dobbelt så høyt fravær som skolebarna på østssiden.³ Fraværet ble meldt inn til skolestyret i Porsgrunn, og med loven av 1889 ble det økte muligheter for en strengere kontroll og oppfølging av fraværet. I 1890 fikk skolestyret utarbeidet en fortegnelse over alle barn i skolepliktig alder. Dessuten innrapporterte skoleinspektørene fraværet ved de to skolene hvert halvår til skolestyret.⁴ Det var

¹ Forhandlingsprotokoll for Porsgrunds Skolekommission 1877-1889.

² Forhandlingsprotokoll for Porsgrunds Skolestyre, 1891.

³ Ot. prp. nr. 9 (1879): 14.

også et utstrakt samarbeid mellom byens myndigheter og skolestyret. Byfogden meldte fra om elevers lovovertrædelser til skolemyndighetene. Det gjaldt elever som ble tatt for å stjele frukt, spille kort på en gatetrapp, røke sigar på gaten og lignende.⁵ Til og med skolens vaktmester fikk i oppgave å kontrollere elevene. Da det ble utarbeidet forslag til instruks for "skolebudet" ved Porsgrunns folkeskole i 1894, fikk vedkommende som en av sine oppgaver å hente inn elever som forsømte skolen. Han skulle "undersøge aarsagerne til børns fraværelse fra skolen og i fornødent fald hente børn til skolen."⁶

Foreldrene ble innkalt av skolekommisjonen for å forklare hvorfor barna ikke kom på skolen. En av dem var Ole Olsen Bugten. Han ble innkalt i 1886 og mødte opp personlig og "erklærede at være af den Formening, at have Ret til at holde sit Barn fra Skolen, naar han havde Brug for det hjemme." Ole Olsen Bugten nektet å bøye seg for skoleoven og ble ilagt en mulkt på to kroner. Det var ikke nok. I 1891 var Ole Olsen Bugten igjen oppe som sak i skolestyret. Hans to sønner, Kristen og Lars, forsømte ofte skolen uten grunn, og skolens og tilsynsutvalgets påminnelser hadde vært fruktesløse. Skolestyret skrev brev til Ole og hustruen der det het:

"at der vilde blive ilagt dem mulkt i henhold til skolelovens paragraf 17, saafremt der endnu engang indløb melding om, at noget af deres børn herefter forsømte skolen uden gyldig grund."

For å legge tyngde bak henvendelsen, ble brevet overlevert av en politibetjent. Heller ikke det hjalp. Ole ble denne gangen ilagt en bot på tre kroner.⁷

Alle var ikke like gjenstridige som Ole. En del familier ble riktignok ilagt mulkt, mens andre lovet bot og bedring etter første advarsel. Arbeider Ole Gundersen lovet å sende barna på skole såfremt han fikk understøttelse til å

⁴ Forhandlingsprotokoll for Porsgrunds Skolestyre, 1890.

⁵ For handlingsprotokoll for Porsgrund Skolestyre, møte 24. november 1890 og 26. oktober 1891.

⁶ Forhandlingsprotokoll for Porsgrunds Skolestyre, 1894.

⁷ Forhandlingsprotokoll for Porsgrunds Skolekommisjonen, møte 21. oktober 1886.

skaffe dem klær.⁸ Noen søkte formelt om fritak for barna. Hvis eleven hadde nådd skolens mål, ble søknaden innvilget av skolestyret.

Barna forsømte skolen av ulike grunner. Noen ganger lå fattigdom og mangel på klær og utstyr til grunn. Andre ganger var forsømmelsene uttrykk for en protest mot skolen. Arbeid for barna ble ofte sett på som en bedre løsning for familien, og skolen kunne stå arbeiderfamiliene fjernt. Den representerte en fremmed kultur og understreket klasseforskjellene. I skolereglementet fra 1881 ble elevene pålagt orden og disiplin. De skulle vise lærerne aktelse og høflighet og lydige utføre hva de ble befalt. Barna skulle være rene når de kom på skolen, og klærne mest mulig rene og hele. Å komme for sent ga læreren rett til å anvende straff.⁹ Konflikter kunne oppstå mellom foreldre og skole om ordensreglene og om bruken av straff. I 1881 mottok skolekommisjonen klage fra arbeider Anders Gregersen. Han hevdet at sønnen Ingebret var blitt mishandlet på skolen. Kommisjonen svarte tilbake og sa at straffen var vel fortjent og at Ingebrets sunnhet ikke på noen måte hadde tatt skade av den korporlige straffen. Årsaken til straffen var at Ingebrets hadde et bittert og heftig sinn, men kommisjonen anførte til hans unnskyldning at hans misfornøyde sinn nok "forøges derved at han (Ingebret) sidder i smaa Kaar med stor Familie".¹⁰

Det var flere saker oppe i skolekommisjonen som viste at det kunne være konflikter og avstand mellom skolen og foreldrene. Det gjaldt særlig etter 1889. På den annen side går det også klart fram at mange foreldrene viste stor interesse for skolen og for barnas skolegang. Flere søkte skolekommisjonen og ba om at barna måtte få lov å gå på Porsgrunn skole selv om de bodde, eller hadde flyttet, utenfor byens grenser. Skolen i Porsgrunn var fullt utbygd og hadde et bedre tilbud enn bygdeskolen i nabokommunene. Og de aller fleste barna møtte opp på skolen hver dag og oppfylte skolelovens forpliktelser. Skoleforsømmelsessakene angikk bare en liten del av det samlede antall skolebarn i Porsgrunn.

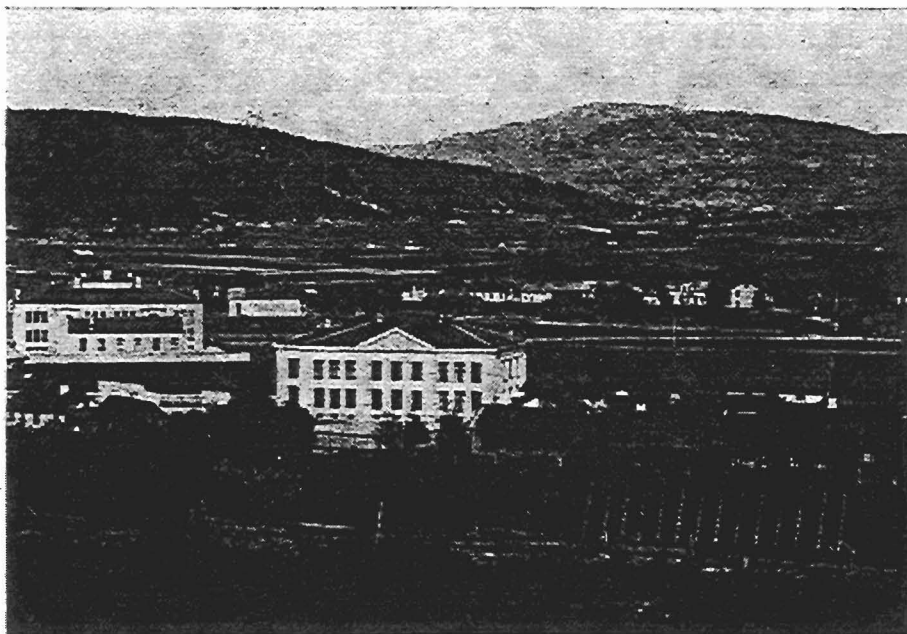
Mot slutten av forrige århundre var skolevesenet i Porsgrunn rustet betydelig opp både for østside- og vestsidebarna. Porsgrunn kommunes utgifter til skolevesenet var tredoblet fra 1881 til 1897. Byen kunne rose seg med at den

⁸ Forhandlingsprotokoll for Porsgrunds Skolekommisjonen, møte 18. oktober 1887.

⁹ Reglementet ble referert i sin helhet i Forhandlingsprotokoll for Porsgrunds Skolekommisjon, møte 21. juni 1881.

¹⁰ Forhandlingsprotokoll for Porsgrunds Skolekommisjon, møte 15. mars 1881.

hadde de mest moderne skoler i landet,¹¹ og i 1896 kunne skolestyret oppsummere at broen hadde vært epokegjørende i Porsgrunn folkeskoles historie. Overføringen hadde ført til store pedagogiske fordeler. Vestsidebarna hørte til en fullt utbygget folkeskole, og den nye skolelovens krav om syv ett-årige klasser ble gjennomført også for disse barna. Alle skolebarn sto under en inspeksjon, og barn i samme klasse tilhørte samme alderstrinn.

Skolen i Porsgrunn var ruvende og monumental. Middelskolen ligger til venstre i bildet og folkeskolen til høyre. Bygningene ble tatt i bruk i 1883.

Også i Knardalsstrand, der mange av porselensbarna vokste opp var det nye skolelokaler fra 1886, ifølge Hans Andersen. I forlengelsen av dette blir spørsmålet om og hvordan utbyggingen av skolen, utvidelsen av skoletiden og den mer effektive oppfølgingen og praktiseringen av skolelovgivningen virket inn på fabrikkbarnas arbeid. Lot skole og arbeid seg kombinere og eventuelt hvordan?

PORSELENSBARN I SKOLE OG ARBEID.

Før 1892 var det to lærere og en timelærer på 120 barn ved vestsiden skole.¹² Barna hadde 15-18 timer ukentlig undervisning og fire års skole.¹³ De kunne

¹¹ Joh. N. Tønnessen (1957): 441.

¹² Forhandlingsprotokoll for Porsgrunds Skolestyre, møte 17. mars 1896.

derfor fullføre folkeskolen før de begynte i arbeid på porselensfabrikken i 11, 12 eller 13-årsalderen. Etter 1892 måtte barna, om loven skulle følges, på en eller annen måte kombinere skole og arbeid.

I protokollen over Børn og Unge Mennesker ved Porsgrund Porselænsfabrik fantes to rubrikker med opplysninger om barnas skolegang. I den ene var oppført barnas "Undervisningstid på Folkeskolen". I den andre skulle det gis opplysninger om "Hvorvidt Vedkommende besøger Undervisningsanstalt utenfor Folkeskolen og i Tilfælde hvilken". Det går fram av protokollen at de fleste barn og unge på fabrikken var "Konfirmeret og færdig fra skolen". De besøkte heller ingen annen undervisningsanstalt. Til forskjell fra sagbruksbarna som gikk på skole om vinteren og arbeidet i sommerhalvåret, var skole og arbeid organisert slik for porselensbarna at det var enten skole eller arbeid eller rettere sagt først skole og senere arbeid i barnas liv. I noen tilfeller var imidlertid rubrikkene for skolegang utfylt. Det gjaldt de barna som fortsatt tilhørte folkeskolen og som kombinerte skole og arbeid. Det gjaldt også de barna som gikk på teknisk aftenskole mens de arbeidet, og fem gutter og jenter fulgte komfirmasjonsundervisning samtidig med at de startet i arbeidslivet. Dette ble antagelig notert i protokollen fordi komfirmasjonsforberedelsene krevde en ganske omfattende undervisning og regelmessig oppmøte. Med arbeidstid til klokken seks om ettermiddagen og oppmøte hos presten en gang i uken og i kirken hver søndag, ble det halve året før komfirmasjonen en travel tid for dem det gjaldt. For Hans Andersen var det også en lykkelig tid:

"Jeg ble konfirmeret i 1891. Jeg gikk å leste for daværende Prost Ording. Han kunne være hyggelig men var streng mot "sektene" og tilholdt os at holde os bare til Kirken. Det er ca 6-8 km. fra Stranna og til Solum Kirke. Denne turen gikk vi hver tirsdag fra april til oktober, altså 1/2 aar. Dessuten forlangte han (Prosten) at vi skulle møte op i Kirken hver prekensøndag og han ga nøie akt paa om vi hadde været tilstede. Ja det var en lykkelig tid den sommeren og jeg minnes med vemod alle mine leserkamerater baade fra Solum og Kilebygda."¹⁴

¹³ Før skoleovene av 1889 var byskolen underlagt "Lov angaaende Almueskolevæsenet i Kjøbstederne" av 1848. Undervisningstiden skulle gjelde fra fylte sju år til komfirmasjonsalderen. Når det gjaldt fastsettelse av skoletid, nøt byene nesten uinnskrenket frihet fordi loven bare fastsatte et minimum på to skoledager à 6 timer per uke.

¹⁴ Hans Andersen, født 1877.

Hans var ferdig med skolen da han begynte på fabrikk som 14-åring. En av guttene i protokollen hadde sluttet på folkeskolen før den var avsluttet med prestens tillatelse. Presten vurderte det antagelig slik at han hadde lite utbytte av skolegangen og kunne gjøre mere nytte for seg i arbeidslivet. Det hadde presten anledning til å gjøre. Fem gutter kombinerte i en periode fabrikkarbeid med å gå på skole. De hadde redusert arbeidstid på fabrikk for å fullføre folkeskolen. Den ene gutten var fra Porsgrunn og begynte på fabrikk i 1896. Han gikk på skolen hver formiddag og arbeidet fra klokken to til seks om ettermiddagene. De fire andre guttene, en fra Porsgrunn og tre fra Solum, gikk tre dager på skolen og arbeidet tre andre dagene.¹⁵ Det var ellers uvanlig at barn både gikk på skole og arbeidet i Porsgrunn, men eksemplene viser at det lot seg gjøre å kombinere om nødvendig. Det var i fabrikkens første år at enkelte barn kombinerte skolegang og arbeid. Etter 1896 ble det ikke ansatt barn som ikke hadde avsluttet folkeskolen.

Skoleforpliktelsene ble overholdt selv om barna arbeidet på fabrikk, og fabrikkarbeidet ble tilpasset skolen. Noen barn gikk på bygdeskolen i Solum med annenhverdags skole og noen tilhørte byskolen i Porsgrunn med skole hver dag. Det fantes ulike kombinasjoner, enten skole og arbeid annenhver dag eller skole om formiddagen og arbeid om ettermiddagen. Hans Andersen var fra Solum og gikk på skolen annen hver dag:

"Jeg begyndt paa skolen januar 1885. Jeg hadde lært å lese lidt av mor. Skolen besto av en skolestue desuten av et kammers og kjøkken, hvor det da bodde en familie, Edv. Wik. De hadde frit husvær mot at holde skolen ren og desuten å holde ved til opvarming. Hans Tufte het læreren dengang og han var min lærer saalænge jeg gik paa skolen. Jeg husker godt første skoledag. Vi hadde tavel, griffel ABC og jeg tror salmebok. Læreren spurte os om navn, alder, forældre osv og skrev os ind og saa begynte undervisningen. Lærer Tufte skrev to bokstaver: M.N. paa tavlen min, som jeg skulle skrive efter. Hvordan det var senere den dagen husker jeg ikke. Det var 3 klasser, saa vi hadde 2 skoledager i uken. Men aaret efter altsaa 86, ble den gamle skole revet og ny bygget med to skolestuer. En lærerinde Frøken Kristine Soon ble ansat og det ble 4 klasser med 3 dage i uken. Endel av elevene slap å gaa i 2 klasse, deriblant jeg. Noen anden

¹⁵ Protokoll over Børn og Unge Mennesker ved Porsgrund Porselænsfabrikk.

skolegang har jeg ikke hat, undtagen aftenskolen i 3 aar i Porsgrunn. Mit første arbeide var å lage ved på Rolighetssaga. Jeg og en annen gut, Herman, gik hver vor dag paa skolen og hver vor dag laget vi ved."¹⁶

Hans, som så mange andre barn, hadde lært å lese av moren før han begynte på skolen. Det tyder på at det fantes en interesse og et ansvar for skolen og barnas opplæring i arbeiderfamilien. Det var særlig mødrene som tok på seg dette ansvaret. Men Hans var trolig selv opptatt av skolen. Det vitner om flid, interesse og innsats at han kunne hoppe over et skoletrinn. Arbeidet kom imidlertid først også for Hans. Før han begynte på fabrikken, kombinerte han lønnsarbeid på sagbruket med skolen. Han gikk annenhver dag på saga og annen hver dag på skolen. Arbeidet på saga delte han med en annen gutt. Som Hans, hørte de fleste porselensbarna hjemme i Solum og bygdeskolen. Her var det skole annen hver dag. Bygdeskolen lot seg enklest kombinere med lønnet arbeid.

Ikke alle porselensbarna fulgte opp skolen slik som Hans. I mai 1887 fikk skolekommisjonen en henvendelse fra førstelærer Pedersen ved Vestsiden skole med henstilling til skolekommisjonen om "der ikke kunde gjøres noget for å hindre den overhaantagende Anvendelsen av Skolebørn til Fabrikarbeide". Fabrikkens grunnlegger, Johan Jeremiassen, var en ivrig skolemann og medlem av skolekommisjonen fra 1877 til sin død i 1889. Han forsikret at han:

"paatog sig at sørge for at intet Børn tages i Arbeide paa Porselensfabrikken uden Seddel fra Skolen, samt at Skolepligtige Børn, der ved Arbeide i Fabrikken forsømte skole, afvistes fra Arbeide."¹⁷

Dette kan tyde på at det relativt store omfanget av barnearbeid ved porselensfabrikken i de første årene forårsaket høyt skolefravær. Skolekommisjonen og Johan Jeremiassen så det imidlertid ikke som et problem i seg selv at skolebarn arbeidet på fabrikken. Et problem ble det først hvis arbeidet gikk ut over skolen. Løsningen på problemet var ikke å utelukke barna fra porselensfabrikken, og de mange barna på fabrikken i 1888 tyder på at barna fortsatte å arbeide. Det ble heller satset på at fabrikkbarna skulle ha med seg melding fra skolen om at arbeidet ikke gikk utover skolen. Bare hvis

¹⁶Hans Andersens, født 1877.

¹⁷ Forhandlingsprotokoll for Porsgrunds Skolekommission, møte 23. mai 1887.

arbeidet førte til at skolen ble forsømt, skulle barna utelukkes fra arbeidet. Løsningen ble altså å sørge for at fabrikkarbeidet ikke gikk ut over skolen.

TEKNISK AFTENSKOLE

De fleste barna var altså konfirmert og hadde avsluttet folkeskolen før de startet på Porsgrunds Porselænsfabrik, men noen kombinerte i en periode skolen med fabrikkarbeid. For noen igjen ble fabrikken inngangen til mere skolegang. Fra 1889 fikk unge porselensgutter anledning til å gå på teknisk aftenskole.

I 1887 var spørsmålet om teknisk aftenskole opp for første gang i formannskapet i Porsgrunn. Bakgrunnen var en henvendelse fra håndverkerforeningen, og det ble nedsatt en komité som skulle foreta undersøkelser og avgi en betenkning om saken. I komiteen satt blant andre Gunnar Knudsen. Året etter mottok Porsgrunn by et gavebrev fra Christen Knudsens dødsbo. Det skulle settes av til et legat for teknisk og merkantil utdanning. Formannskapet uttrykte dyp takknemlighet til Christen Knudsens arvinger. En av arvingene og sønn av Christen Knudsen var Gunnar Knudsen. Ved neste representantskapsmøte i Porsgrunn var det oppe et forslag om opprettelse av en teknisk aftenskole. Forslaget ble enstemming vedatt.¹⁸

Den tekniske aftenskolen ble startet i Porsgrunn kort tid etter at porselensfabrikken var etablert og var nært knyttet til fabrikken. Gunnar Knudsen ble formann i skolens første styre. Den tekniske direktøren på fabrikken, Carl M. Bauer, satt også i skolens styre. Skolen hadde som formål å formidle de nødvendigste kunnskaper og ferdigheter til håndverks- og industriarbeidere i distriktet. Den ga et omfattende tilbud med to timers undervisning fem kvelder i uken over tre år. Skoleåret varte i syv og en halv måned. Det var et pensum som omfattet tegning, regning, geometri, skriving, bokføring med korrespondanse og handelsregning, fysikk og kjemi. Håndverkere og fabrikkarbeidere ned til 14 eller 12 år skulle ha et fortrinn ved opptak til skolen, og de måtte ha folkeskole og attest for god moral fra sin arbeidsgiver eller fra skolen for å bli tatt opp.¹⁹

Aftenskolen var et tiltak for å høyne kompetansen blant arbeiderne i distriktet. Ifølge Gunnar Knudsen hadde det vist seg at den tradisjonelle opplæringen innenfor håndverket ikke var tilstrekkelig for tidens krav. Det

¹⁸ Forhandlingsprotokoll nr. 6 for Porsgrund Formandskab.

¹⁹ B.Dyhring (1939): 14.

trengtes ytterligere teoretisk og praktisk opplæring. Gunnar Knudsen hadde selv ingeniørutdanning fra Tyskland, og det var herfra ideen om tekniske aftenskoler for utdanning av håndverkere kom. I Tyskland fantes det slike skoler i alle byer og mindre steder. Disse skolene, ble det hevdet, hadde vært en mektig løftestang i hevingen av landets industri. Det het videre at når Tyskland hadde en framtreddende plass på industriens område i verden, skyldes det at den tekniske undervisningen sto så høyt i dette landet.²⁰

Det knyttet seg store forventninger og optimisme til hva opplæring i tekniske fag og kunnskaper ville tilføre arbeiderne, industrien og samfunnet. Ifølge Gunnar Knudsen var det ved en slik satsing at en ville være rustet for framtiden:

"Kjendskab til tekniske fag sættes pris på i vore dage, men udviklingen medfører, at dette vil blive tilfældet i en langt større grad i fremtiden. Kundskab er magt og i næringslivet er der ingen kundskaber, der er så vigtige som tekniske kundskaber. Samfundet lever af sine medlemmers arbejde. Det samfund, der er saa lykkeligt at have ikke alene flittige og ordentlige medlemmer, men tillige dygtige og kundskabsrige, vil aldrig savne sit udkomme."²¹

Kunnskap var makt, og etableringen av den tekniske aftenskolen i Porsgrunn ga unge porselensarbeidere en mulighet til å heve sitt tekniske ferdighets- og kunnskapsnivå. Antagelig var det nettopp porselensarbeiderne Gunnar Knudsen hadde i tankene når han tok initiativet til aftenskolen. Porselensfabrikken var den betydeligste industribedriften i Porsgrunn på denne tiden, og Gunnar Knudsen hadde personlig et nært forhold til den.

Gunnar Knudsen var overbevist om betydningen av at arbeidskraften hevet sin kompetanse. Det var viktig, ikke bare for industriens beste, men for den enkelte og hele samfunnets framgang. Denne overbevisningen var han ikke alene om å ha. I barneprotokollen var det syv unge porselensarbeiderne som meldte seg for å lære tegning, geometri, regning, kjemi og fysikk. Hans Andersen var en av dem. En lang arbeidsdag ble forlenget med to timers kveldsundervisning fem

²⁰ Grenmar, nr. 35 1886.

²¹ Gunnar Knudsen i Grenmar, 17. januar 1888.

dager i uken gjennom tre skoleår. En forståelse av at skolegang og utdanning var viktig fantes også blant arbeiderfamiliene og blant unge fabrikkarbeidere.

OPPSUMMERING: MER SKOLE OG MINDRE ARBEID PÅ ULEFOSS OG I PORSGUNN.

Skole og arbeid var integrert og samordnet i barnas liv både på Ulefoss og i Porsgrunn. Men arbeidslivets innretning og skolens organisering og omfang var forskjellig i byen og i det paternalistiske bruks- og bygdesamfunnet. I brukssamfunnet var skolen en del av et totalsamfunn og nøye tilpasset og integrert i dette samfunnet. Skolen hadde lange tradisjoner og var et tilbud av relativt høy kvalitet. Til tross for høyt skolefravær tidlig i perioden, var dette et skoletilbud arbeiderne visste å sette pris på. De kjempet for skolen da den var truet i 1889. Denne mobiliseringen til forsvar for skolen kan ha vært uttrykk for en holdningsendring i perioden i retning av en økt interesse for skolen blant sagbruksfamiliene.

I Porsgrunn gikk porselensbarna i den kommunale folkeskolen. Den var ikke på samme måte tilpasset lokalsamfunnet og arbeidslivet. Dessuten var folkeskolen på vestsiden et langt dårligere skoletilbud inntil broen kom, og barna kunne overføres til østsiden skole i 1892.

Det utviklet seg forskjellige skolesystemer i de to lokalsamfunnene. På Ulefoss var skolen organisert i forhold til sesongene i arbeidslivet. Vintersesong var skolesesong, og sommersesong var arbeidssesong.

I byene var det skole hver dag.²² Derfor gikk barna i Porsgrunn i prinsippet først på skole før de startet i arbeidslivet. Høyt skolefravær både på Ulefoss og i Porsgrunn i en tidlig periode tyder likevel på at der skole og arbeid kolliderte, hadde lønnsarbeidet lenge fortrinn. Rundt århundreskiftet ser det imidlertid ut til at det finner sted et skifte som fikk betydning for barns deltakelse i arbeidet. Skolen tok etter hvert den plassen i barnas liv som arbeidet hadde hatt tidligere. Dette gjaldt vel og merke det faste og regelmessige heldags- og lønnsarbeidet slik det fantes på sagbruket og porselensfabrikken. Både ulønnet arbeid innenfor husholdet og mer tilfeldig lønnet arbeid kunne fortsatt - og ble faktisk - lenge

²² Bengt Sandin hevder at den omfattende skoleplikten i byene skyldtes frykten for arbeiderklassen. Ved hjelp av skolen skulle barna skilles fra det negative miljøet i arbeiderfamiliene, på gaten og i fabrikkene. Se Bengt Sandin (1987): 390. Behovet for tilsyn av barn i byene blir også understreket iav Kirkedepartementet i forbindelse med ny skolelovgivning. Se Ot. prp. nr. 9 (1879):

kombinert med skolen i det daglige. Det er derfor ikke snakk om et plutselig eller absolutt skifte. Utviklingen gikk gradvis.²³ Men på lengre sikt inntok skolen førsteplassen og arbeidet andre plasser i barnas liv. Omleggingen til skole står sentralt i denne undersøkelsen av endringer i barnearbeidet i Porsgrunn og på Ulefoss.

To konkrete begivenheter kan stå som uttrykk for dette skiftet. På Ulefoss betydde innføringen av hverdagsskolen i 1900 at skolen ble et mer regelmessig innslag i barnas hverdag. I Porsgrunn innebar overføringen av vestsidebarna til østsiden skole i 1892 en betydelig økning i ukentlig timetall og i antall år på skolebenken. En større satsing på opplæring og utdanning var den tekniske aftenskolen i Porsgrunn også et uttrykk for selv om dette var en mer yrkesrettet og teknisk utdanning. Hvor lenge barna faktisk satt på skolebenken rundt århundreskiftet og hva de lærte, forteller ikke kildene i dette materialet. Men en økende interesse for skolen blant arbeiderforeldrene på Ulefoss kan tyde på en økt oppslutning om skolen. Og en økning i kontrolltiltak og straff for skoleforsømmelser, særlig i Porsgrunn, kan tyde på at skoleloven av 1889 ble satt ut i livet på en mer effektiv måte enn tidligere. En almen nedgang i omfanget av skoleforsømmelser, og en nedgang i omfanget barn ved de to undersøkte bedriftene underbygger påstanden om at skolen faktisk fylte mer av tiden i barnas liv. Hvordan kan dette skiftet forklares?

En forklaring er teorien om sosial kontroll. Utbyggingen av et omfattende utdanningssystem som avløste den mer tilfeldige og spredte opplæringen i de gamle skolene, i familiene og i arbeidslivet var først og fremst rettet mot arbeiderklassens barn fordi det var viktig å innprente denne klassen de riktige holdninger og verdier for å opprettholde ro og orden og for å fremme økonomisk vekst. Utdanningssystemets viktigste oppgaver var, ifølge denne teorien, å forme barnas karakter, ikke å tilføre dem kunnskaper.²⁴ I dette perspektivet kan man se skolelovene av 1889 og utbyggingen av kontrollapparatet. I forbindelse med forarbeidet til den nye loven for folkeskolen i byene understreket da også

²³ I 1912-1913 ble det foretatt en undersøkelse av yrkesarbeid blant skolebarn i Kristiania. Omkring 20% av folkeskolebarna hadde hatt lønnet arbeid det siste året. Kristiania kommune. Dokument nr. 40. (1912-1913): 13.

²⁴ Se Michael Katz (1988): 94, 109 og Colin Heywood (1988): 202. Se også Bengt Sandin (1987) om de minimale krav til kunnskaper som ble stilt i skolelovene på slutten av 1800-tallet. Jens Qvortrop sier det slik: "In the origin of mass-schooling pedagogical thinking had no place." Jens Qvortrop (1995): 3.

Kirkedepartementet at lønnsarbeidet hadde en meget uheldig innflytelse på barna. At barna tjente penger som de selv disponerte, førte til en bevisstgjøring som virket nedbrytende på skolens oppdragende gjerning:

"Barnet lærer lettelig at anse de Penge, det ved dette Arbeide har fortjent, som sin egen Eiendom, og som noget, Forældrene ingen Ret har til at disponere over. Denne Bevidsthed vanskeliggjør Tugten og fører Barnet til en fortidlig og derfor fordervelig Emancipation."²⁵

Reformen hadde dessuten et politisk sikte. En enhetlig, felles, mer effektiv og omfattende skole skulle forme det nye og moderne samfunnet. Skolen var et viktig redskap i det nye venstreregimets hender for å rive ned det gamle embedsmannsregimet, samle riket geografisk og sosialt og bygge den nye, enhetlige og selvstendige nasjonen.

Teorien om sosial kontroll er almen, perspektivet begrenset, og den kan bare delvis forklare endringene og utbyggingen av skolen. Skolen sees og analyseres ovenfra og utenfra: Fra lovgivernes, skolemyndighetenes og lærerens perspektiv.²⁶ Hvordan skolelovene ble satt ut i livet og gjennomført i praksis var avhengig av hvordan de ble mottatt lokalt av arbeiderfamiliene, arbeidsgiverne, lokale skolemyndigheter og barna selv. Det trengs også et perspektiv nedenfra og innenfra.

Sett nedenfra, men også i et marxistisk perspektiv, er det ofte blitt hevdet at skolen ble tvunget på arbeiderklassen utenfra. I arbeiderklassen og arbeiderfamiliene stilte man seg negativ til og hadde liten interesse for skolen.²⁷ I valget mellom skole og arbeid ble arbeidet prioritert så lenge det var en økonomisk nødvendighet i familiene.²⁸ Dette er imøtegått av den engelske historikeren, David Vincent. Han hevder at arbeiderklassen både ønsket og prioriterte skole og utdanning for sine barn. Allerede i tidlig 1800-talls London så arbeiderforeldrene på skolen som et redskap til selvhevdelse og på utdanning

²⁵ Ot. prp. nr. 9 (1979): 33.

²⁶ Om begrensningene i dette perspektivet, se Jean Barman (1988): 10.

²⁷ Eksempel er Geoffrey Partington (1984).

²⁸ Se også John Bullen (1988) og Colin Heywood (1988): 294.

som frigjørende.²⁹ Det er også framholdt at skolen ble positivt mottatt av engstlige arbeiderklasseforeldre i en tid med raske endringer. Den ga dem et tilbud om å innprente barna disiplin og lydighet.³⁰ Et annet syn hevder at arbeiderklassen støttet opp om skolen rett og slett fordi de mente at utdanning ivaretok barnas fysiske og mentale helse.³¹

I valget mellom skole og arbeid prioriterte både foreldrene og barna på Ulefoss og i Porsgrunn lenge arbeidet. Høyt skolefravær i en tidlig periode tyder på det. Men foreldrene viste også på et senere tidspunkt et genuint engasjement for barnas skolegang. Ulefossforeldrene kjempet for bruksskolen i 1889 fordi den ga sagbruksbarna det de mente var det beste skoletilbudet. Og det var boklig lærdom de ønsket for sine barn, ikke opplæring i praktiske ferdigheter. Den opplæringen fikk barna i arbeidslivet. Kombinasjonen av arbeid og skole var den beste løsningen. Om forholdet mellom arbeid og skole hevder Edmund Edvardsen at den ideelle skole for allmuen var en skole som tilpasset seg husholdet og hverdagens mellomstunder. "Allmuen lever av hushold, ikke av skolehold," slår han fast.³² Det er mye som tyder på at allmuen på Ulefoss og i Porsgrunn også så det slik - i hvert fall tidlig i perioden.

Foreldrene i Porsgrunn sto skolen fjernere. Men også her finnes det spor etter foreldrenes holdninger til skolen. På den ene siden kunne det arte seg som en protest i form av at foreldrene holdt barna borte fra skolen. Men de aller fleste sluttet opp om skolen og foreldrene viste en positiv interesse for barnas skolegang. I skolestyrets protokoller omtales det som et folkeønske og et krav fra foreldrene om å få bro slik at barna på vestsiden kunne få et bedre skoletilbud ved å overføres til østsiden folkeskole.³³

Det ser altså ut som foreldrene fram mot århundreskiftet godtok eller kanskje til og med ønsket et mer omfattende skoletilbud for barna. I en tid med krise, omlegging og usikkerhet kunne skolen fortone seg som en sikkerhet. Det

²⁹ David Vincent hevder dette på grunnlag av en studie av 178 sjølbiografier fra arbeiderklassen. Se David Vincent (1981).

³⁰ Carl F. Kaestle (1978).

³¹ Se Jean Barman (1988): 51.

³² Edmund Edvardsen (1996): 74.

³³ Forhandlingsprotokoll for Porsgrund Skolestyre, møte 17. mars 1896. Møtet oppsummerte broens betydning for byens skolevesen.

var ikke lenger bare arbeidet som kunne sikre barna i framtiden. En stadig større vektlegging på skolegang og utdanning i samfunnet påvirket foreldrene. Barnas egne ønsker hadde nok ikke så mye vekt. Det var de voksne som bestemte på vegne av barna. I beretningene går det imidlertid fram at barna ofte likte å gå på skole. Skolen ble på mange måter opplevd som et fristed.

Fra arbeidsgiverhold var det ingen motstand mot utbyggingen av skolen lokalt, snarere tvert i mot. Fra patriarkalsk konservativt hold protesterte brukseieren mot å miste kontroll og innflytelse over bruksskolen, men forsvarte prinsippet om skole og opplysning som et gode. Slik var det også i Porsgrunn. I tråd med et moderne, liberalt syn holdt både Johan Jeremiassen og Gunnar Knudsen skolen høyt. Den var viktig for formingen av morgendagens arbeidere og for samfunnets framgang. Begge sørget for at skoleloven ble overholdt på porselensfabrikken. Dessuten startet Gunnar Knudsen teknisk aftenskole i Porsgrunn for å møte den nye tids krav. Det gamle lærlingesystemet ga ikke fullgod teknisk opplæring. Felles for arbeidsgivernes skoleengasjement var ønsket om at skolen ville utdanne disiplinerte og produktive arbeidere, fremme økonomisk vekst og sikre en framtid for bedriften. Det var, som tidligere nevnt, ikke en kortsiktig lønnsomhetsstrategi som gjorde at arbeidsgiverne tok inn barn i bedriftene (se side 143). Det var mer et ønske om å lære opp og disiplinere arbeidskraften. Etter hvert kunne skolen fylle dette behovet på en mer effektiv måte og i tråd med tidens krav.

Det kan se ut som transformasjonen fra arbeid til skole gikk forbausende lett. På mange måter kan Michael Katz beskrivelse passe godt på utviklingen her hjemme:

"... given its radical intrusion into the lifecycle, the ease with which public education entered social life stands out as truly remarkable. Most people, by and large, did not need to be coerced to send their children to school."³⁴

Knut Jordheim hevder at forklaringen kan ligge i den nære kontakten mellom skole og foreldre, først i omgangsskolen, og senere også i fastskolen. Denne kontakten har vært en medvirkende årsak til at enhetsskolen etter hvert

³⁴ Michael Katz (1988): 110.

trengte gjennom og fikk tilslutning i brede lag av folket. "I så måte kan en si at elevrollen ble utformet under fredelige forhold", sier Jordheim.³⁵

Det var konflikter mellom foreldre og skolen, og i denne undersøkelsen var det flest av dem i Porsgrunn. Likevel skal det her konkluderes med at i hovedsak hadde foreldrene, arbeidsgiverne, staten og barna selv - ut fra ulike motiver - en sammenfallende interesse av å ønske et nytt og utvidet skolesystem velkommen. Foreldrene godtok eller ønsket skole for sine barn for å sikre dem og familien en framtid. Skolen føyde seg inn i en tradisjon i familien der barnas opplæring og framtid var familiens sikkerhet. Arbeidsgiverne ønsket seg en disiplinert, dugelig og pålitelig arbeidsstokk og staten ønsket en effektiv skole i formingen og kontrollen av det moderne og klassesdelte samfunnet og i byggingen av nasjonen.

Et nytt skolesystem som omfattet alle, men som først og fremst hadde som oppgave å sosialisere arbeiderklassens barn, var en avgjørende faktor i å fortrenge lønnsarbeidet i barnas liv. På bekostning av arbeidet tok skolen en større plass.³⁶ En større del av barndomstilværelsen ble utformet innenfor nye rammer: et institusjonalisert utdanningssystem.³⁷ Skoleklokken var et uttrykk for en ny autoritet i barnas liv og fjernt fra barnas praktiske virkelighet utarbeidet skolemyndighetene pensum og læreplaner. Lærerprofesjonen overtok mye av foreldrenes og arbeiderkollektivets rolle i sosialiseringen av barna. Barna, og særlig guttene, tilbrakte mindre av tiden i samvirke med familiemedlemmer og på arbeidsplassene. Innsats og belønning ble knyttet mer til mental virksomhet, og innslaget av kroppslig slit og arbeid fikk mindre plass. Barna gikk til sengs mindre fysisk slitne, men mer mentalt slitne etter endt skoledag enn etter endt dag på fabrikken. Barna var i større grad sammen med og omgitt av andre barn. Det "skjulte pensum" i skolen lærte barna hvem de var. Barna tilhørte enhetsskolen, men nettopp i denne skolen lærte de hvilken sosial klasse de tilhørte, og hvilket kjønn og aldersgruppe. Denne læringen foregikk både i klasserommet, men også i stor grad i barna i mellom, før og etter skoletid og i frikvarterene. Disse uformelle kunnskapene ble formidlet fra barn til barn, fra

³⁵ Knut Jordheim (1984): 91.

³⁶ Om skolen som en faktor som fortrenget barnearbeidet, se Colin Heywood (1988): 288.

³⁷ Harry Bravermann hevder at en økende institusjonalisering av utdanningen var et trekk og et kjennetegn ved framveksten av kapitalismen. Se Harry Braverman (1974): 287.

eldre til yngre, fra en gruppe til en annen gruppe barn, i lek og rivalisering innenfor en egen barnekultur. Skolen ble viktig i formingen av barnets identitet.³⁸

Slik var en moderne barndom i ferd med å formes. Barn var omgitt av barn innenfor en egen barnekultur. De var mer adskilt fra voksnes verden, og rammene omkring barndommen ble etter hvert vitenskapelig konstruert pedagogisk, psykologisk og medisinsk av voksne. Men innenfor disse rammene påvirket og utformet barna selv sin egen barndomskultur.³⁹

Det må igjen understrekes at barn fortsatte å arbeide. Det er også viktig å understreke at oppslutningen om skolen varierte, i tråd med lokale tradisjoner og økonomiske strukturer, fra by til land, fra region til region og fra familie til familie. Det var likevel en uomtvistelig trend i retning av at full tids lønnsarbeid ble fortrent av skolen. Den danske sosiologen Jens Qvortrop hevder at denne overgangen til skole ikke representerte noe brudd i barndomstilværelsen. Han argumenterer med at skole også er arbeid, og at skolearbeidet i prinsippet har den samme mening i det moderne industrisamfunnet som det manuelle arbeidet hadde i det førindustrielle samfunnet, nemlig å forberede barna for arbeidslivet.⁴⁰ Tesen oppfordrer til en kritisk vurdering av våre oppfatninger både av skole og arbeid. Den rokker likevel ikke ved konklusjonen her, nemlig at barndommen og barnas hverdagsliv fikk et annet praktisk og konkret innhold med overgangen fra fabrikk til skole.

³⁸ Neil Sutherland sier om forming av barnets identitet i skolen: "Identity is much more than knowing, it is also very much a matter of daily doing and living. Neil Sutherland (1993): kapittel 9.

³⁹ Allison James and Alan Prout kritiserer sosialiseringsteoriene innenfor barndomsforskningen for å neglisjere barnas hverdagsliv og barnas aktive rolle i utformingen av det. Se Allison James and Alan Prout (1990): 228.

⁴⁰ Jens Qvortrop (1995). Se også Allison James and Alan Prout (1990).

KAPITTEL 7. BARNEARBEID OG BARNDOM I ENDRING.

TO BARNDOMSHISTORIER.

Hans Olsen Solvold ble født i 1865 i Holla. Hans far var sagmester ved Ulefos Sagbrug. Moren var fra Kviteseid og arbeidet som seterjente før hun giftet seg og flyttet til sagbruket. Familien bodde på plassen Fiskestigen under Ulefos hovedgård. De fikk seks barn hvorav fem vokste opp. Huset de bodde i, besto av stue og kjøkken. Barna lå to og tre stykker i senger som var hjemmelagde og fylt med halm og høvelflis. Til hverdags spiste de flatbrød og hjemmembakt rugbrød, grøt og sild og poteter. På plassen hadde de gris som ble slaktet om høsten. Slik ble det kjøttmat eller stekt flesk på søn- og helligdager. Klærne var av hjemmevevet lerret eller vadmél. Om sommeren gikk barna barbent, men om vinteren hadde de lærsko.

Til å begynne med gjette Hans kua, arbeidet på jordveien og hugget ved. Da han var syv år gammel begynte han på skolen, og fra han var åtte og et halvt år arbeidet han på saga sammen med faren og hjalp ham i arbeidet som sagmester. Arbeidet på saga foregikk i sommerhalvåret, og Hans gikk på skole om vinteren mens saga sto. Det var annenhverdags skole og skoledagen varte fra klokken ni om morgenen til halv fire om ettermiddagen med en times pause midt på dagen. Hans gikk i en god skole. Læreren var streng, men flink og lærte ham å regne, lese, skrive, litt religion, geografi og historie. 14 år gammel ble Hans konfirmert. Da var det slutt med skolegangen, og han begynte for fullt på saga. Hans bodde hjemme helt til han giftet seg i 1893. Da var han 28 år gammel. Til han var i 20-års alderen rådde foreldrene over pengene han tjente. Etter det betalte han kostpenger hjemme.

En og en halv generasjon senere, i 1910, ble Torleif Albretsen født i Porsgrunn. Faren var altnuligmann; jobbet på sykkelfabrikk, gikk i bakerlære og endte som bryggearbeider på Norsk Hydro. Moren var hjemmeværende, og de fikk seks barn. To døde tidlig av tuberkulose. Familien bodde i et lite hus på østsiden i Porsgrunn. Der var kjøkken, stue og soveværelse nede og to små rom på loftet. Stuen ble bare brukt til fint. Det var innlagt elektrisitet, men vannpost og do ute. De hadde gris og høns i bakgården. Det var også et uthus. Faren fisket og solgte litt fisk. Moren var flink til alt. Hun sydde dresser til guttene. De hadde så mye at de kunne dele med seg hvis det var noen som trengte noe. En menighetssøster bodde like ved. Hun kom gjerne med et spann de dagene hun visste de hadde fersk suppe.

Torleif gikk syv år på folkeskolen. Da han var ti-tolv år gammel begynte han å bære aviser sammen med broren på fritiden. Han tjente 25 kroner i måneden. Fem kroner beholdt han selv. Resten la moren til side. De skulle brukes til å kjøpe klær til Torleif. En ting hadde Torleif lært: At det han skulle kjøpe, det skulle være kontant. Da Torleif var ferdig med folkeskolen, gikk mange av vennene hans videre på middelskolen, men Torleif var ordblind og fikk ikke mere skolegang. I stedet begynte han, 15 år gammel, å arbeide på porselensfabrikken. Han ble ansatt på maleriet og malte stråmønstre. I læretiden tjente han 40 øre timen, men gikk ned til 20 øre da han gikk over på akkord. Av fabrikklønnen betalte han noe for seg hjemme og beholdt resten selv. Pengene brukte han til å gå på kino eller til andre fornøyelser. Torleif bodde hjemme til han giftet seg 27 år gammel.¹

Dette er i korte trekk historiene til to gutter som vokste opp på Ulefoss og i Porsgrunn, den ene i tiden før og den andre i tiden etter århundreskiftet. Historiene er presentert slik som de ble husket og gjenfortalt i ettertid, og de skal på den ene siden tjene som konkrete eksempler på hvordan barndom og oppvekst artet seg for to av barna i denne undersøkelsen. På den andre siden skal disse historiene tjene som et utgangspunkt for å konstruere ulike typer av barndommer. Typiske trekk skal rendyrkes for å få fram det vesentlige ved disse barndommene, og ved å sammenlikne dem skal likheter og forskjeller tre fram. Konstruksjonen vil også bygge inn de resultatene denne undersøkelsen har kommet fram til, og videre støtte seg på almen barndoms-, familie- og moderniseringshistorisk teori. Poenget her er altså ikke at de to barndommene skal representere et gjennomsnitt av barnearbeiderne på Ulefoss og i Porsgrunn. De konstruerte barndomstypene skal heller tjene som modeller for å forstå ulike barndommer og på hvilken måte barndommen endret seg i denne perioden.² De skal være mulige varianter av en oppvekst.³ De to konkrete historiene er valgt slik at de gir utgangspunkt for å konstruere følgende to varianter av

¹ Historiene er basert på intervjuer med Hans Olsen Solvold, født 1865 på Ulefoss og Torleif Albretsen, født 1910 i Porsgrunn.

² Hallvard Tjelmeland (1995): 7.

³ Om denne måten å konstruere typiske historier for å få fram det vesentlige i det fenomenet man beskriver, se Hilde Gunn Slottemo (1994): 34. Om idealtyper i historien, se også Knut Kjeldstadli (1992): 139.

barndommen: den tradisjonelle og den moderne. Innenfor de rammene som disse to modellene utgjør befant barna i denne undersøkelsen seg.

DET TRADISJONELLE OG DET MODERNE BARNET.

De to guttene, Hans og Torleif, vokste opp på forskjellig tid og sted i Telemark. Likevel viser en sammenlikning av de to at på mange måter artet guttenes barndom seg likt. Hans og Torleif gikk både på skole og arbeidet. De vokste opp i barnerike arbeiderfamilier der alle bidro til et levebrød som var sammensatt av mange og forskjellige arbeidsbidrag. Begge guttene hadde lønnsarbeid og bidro med penger til familieøkonomien. De bodde lenge hjemme i foreldrenes hushold, helt til de giftet seg, godt voksne, og stiftet egne familier.

Men de to barndomshistoriene var også forskjellige. Barndommen til Hans hadde mange av den tradisjonelle barndommens kjennetegn, mens Torleifs barndom inneholder flere trekk av den moderne. Det enkelte barndomsliv var sammensatt av nåtid og fortid og elementer både av det tradisjonelle og moderne gikk inn i den prosessen som barndommen var. Her skal både det sammensatte og det typiske i ulike barndommer analyseres med utgangspunkt i de to barndomshistoriene.

Arbeidet sto helt sentralt og tok mer av tiden i Hans tradisjonelle barndomsliv. Fra Hans var ganske liten, fylte ulike arbeidsoppgaver hverdagen hans. Det begynte med at han arbeidet hjemme sammen med moren. Senere gikk han ut i lønnet arbeid på sagbruket. Hans gikk også på skole, på brukets egen skole, og skolen var viktig, men arbeidet kom først. Skolen var integrert og fullstendig tilpasset arbeidslivet og var en sesong- og annenhverdags skole.

I Torleifs mer moderne barndom tok skolen det meste av tiden i perioden fra han var syv til 15 år. Det var en hverdags- og helårs skole. Torleif arbeidet også, men det var noe han gjorde før eller etter skoletid. Skolen kom først, og tidsmessig hadde altså arbeid og skole byttet plass i Hans og Torleifs barndom. Mens arbeidet spilte hovedrollen i Hans liv, spilte skolen den samme rollen i Torleifs liv. Etter syv års folkeskole, var videre skolegang innenfor rekkevidde for arbeiderbarnet Torleif, men på grunn av ordblindhet fastslo Torleif at han ikke hadde de nødvendige forutsetningene for å fortsette på middelskolen.

Arbeidet hadde ulik funksjon og mening i de to barndommene. Hans ble opplært til et framtidig yrke og sosialisert til voksenlivet i vid forstand gjennom arbeidet. Han arbeidet sammen med faren. Slik ble arbeidets praktiske ferdigheter og sosiale roller og kultur overført via slekt fra den ene generasjonen til den

andre. Rekrutteringen og opplæringen til arbeidet la grunnlag for kontinuitet og stabilitet i samfunn og familie. Men i denne relativt stabile kulturen dreier det seg ikke bare om å gjenta fortiden. Man kan også si at det var framtiden som ble overlevert eller gjentatt. Faren lærte bort framtid til etterkommerne, og neste generasjon sto alltid overfor en framtid.⁴

Torleifs tidlige arbeidslivserfaringer gikk ikke inn i en slik slektsbundet og praktisk opplæring. Derfor hadde ikke Torleifs far, på samme måte som Hans far, kontroll og innflytelse over sønnens opplæring til et yrke og innføring i voksenlivets roller.⁵ Opplæringen og sosialiseringen av Torleif foregikk i mye større grad utenfor familiens kontroll og i egne institusjoner. Med en slik utvikling kan man tenke seg at slektslinjen og slektsfølelsen ble svekket.⁶ Familien fikk en annen rolle og betydning når profesjonelle voksne tok over kontrollen og opplæringen av barna. De profesjonelle oppdragerne var først og fremst lærere. Men legenes profesjonskamp, og den kampen de førte mot basillene og barnedødeligheten førte også denne yrkesgruppen inn på barndommens område. Folkebad og skolelegeordning skulle bidra til at barna ble sunne, rene og friske.⁷ Senere skulle psykologer og psykiatere spille en viktig rolle i barnas liv. Det moderne barnet og barndommen ble vitenskapeliggjort og gjenstand for offentlig interesse samtidig som den ble institusjonalisert.

Likevel opparbeidet Torleif seg nyttige arbeidserfaringer som avisbud. Han måtte lære seg å disponere tiden og venne seg til en arbeidsrytme. Han måtte lære seg punktlighet og økonomisk ansvar. Gjennom arbeidet ble han sosialisert til det urbane industrisamfunnets rytme, roller og mentalitet. Men arbeidet ledet

⁴ Se Edmund Edvardsen (1996): 127, 131.

⁵ Om slektsbasert opplæring, se Wally Seccombe (1993): 18.

⁶ Edward Shorter beskriver denne endringen slik: "whereas once people had been able to answer questions such as "who am I" by pointing to those who had gone before and would come after, in the twentieth century they would have other replies". Edward Shorter (1975): 4.

⁷ I Porsgrunn ble folkebadet åpnet i 1895 og skolebarn fikk gratis bad en gang i måneden. Se Joh.N. Tønnessen (1957): 445. Om hvordan legene definerte sine oppgaver på et område som tidligere hadde vært mødrenes og hvordan de brukte kampen mot barnedødeligheten og basillene i en profesjonskamp, se Hugh Cunningham (1996): 170.

ikke fram til et yrke han kunne utøve som voksen. Avisbud var et spesifikt barnearbeid.

Viktigere i opplæringen av Torleif var skolen, og skolen hadde også forskjellig funksjon og mening i de to barndomslivene. Ved bruksskolen ble barna formidlet boklige kunnskaper, og skole og lokalsamfunn var nært forbundet, nærmest integrert. Det lille skolehuset skilte seg ikke mye fra de andre husene i sagbrukskretsen. I bysamfunnet, Porsgrunn, representerte skolen et mer omfattende, restriktivt og fremmed opplærings- og ideologisk system. Byskolen representerte i større grad et kulturelt system som trakk barnet bort fra dets kulturelle utgangspunkt i familien og nabolaget.⁸ Bygningene til den nye folkeskolen på østsiden i Porsgrunn var ruvende og monumentale og annonserte at skole var en alvorlig sak. Både foreldre og elever måtte føle seg fremmede, små og avmektige når de entret skolens område.⁹

Torleif brukte mye av tiden i barndommen på skolebenken. Der tilegnet han seg abstrakte og teoretiske kunnskaper, men hadde også praktiske ferdighetsfag. I læringsprosessen ble hans identitet og selvforståelse fremmet. Det å lære å lese og skrive la grunnlaget for en autonomi og for å definere seg selv som et subjekt, et uavhengig individ. Barnet ble vendt mot seg selv. "Children are perforce withdrawn from face-to-face communities," sier Barbara Finkelstein om læring ved boken.¹⁰ Skolen fremmet også dyder som rasjonalitet og bygget opp under barnets individualisme. Selve skolens fundament var opplysningstanken og troen på fornuften. Konkurransen barna imellom om de beste resultatene la grunnlaget for individualisme. Torleif tapte i den konkurransen fordi han var ordblind. Timeplanens strenge krav til overholdelse av klokkeid fremmet også punktlighet, og skoleklokken ble en ny autoritet i barnas liv. At den hadde et sterkt grep om barna, uttrykkes ved den måten de falt på plass i stramme geledd straks den ga lyd fra seg.¹¹ Det var skoleklokke i

⁸ Om forskjeller i barnets skole-erfaringer i byen og på landet, se Barbarara Finkelstein (1979).

⁹ Om skole, makt og arkitektur, se Ning de Coninck-Smith (1992).

¹⁰ Barbara Finkelstein (1979): 114-115.

¹¹ Skoleklokkens rolle i den moderne barndommen understrekes av Neil Sutherland (1993): kapittel 10.

Porsgrunn, men ikke ved bruksskolen på Ulefoss. Her ble barna ble kalt inn av læreren.

Torleif var nok mindre kroppslig og mer mentalt sliten enn Hans da han gikk til sengs om kvelden. Men kroppen måtte ikke forfalle i den moderne kultur. I denne kulturen er kroppen et maktens instrument, ifølge Foucault. Kroppen måtte sikres styrke, kampdyktighet, standhaftighet og forplantningsevne.¹² Kroppsøving kom inn som obligatorisk fag i den nye skolen, og på Torleifs timeplan sto gymnastikk med en time i uken. Den nye idrettbevegelsen skulle også innlemme arbeiderklassens barn i erobringen av kroppen, og ved århundreskiftet hadde foreninger og klubber blitt etablert på mange av idrettens områder. I Porsgrunn ble det dannet foreninger for turn, ski, skøyter, svømming, roing, bryting, fotball og friidrett.¹³ På Ulefoss lot slike organisasjoner vente på seg, og gymnastikk ble sett på som et overflødig fag i skolen.

Barnas lønn hadde også ulik funksjon og mening i de to barndomshistoriene. Lønnen formet de to guttene forskjellig. Hans lønn gikk uavkortet inn i familiens felleskasse til han var godt over 20 år. Personlig disponerte han ingenting av det han tjente, men indirekte fikk han glede av lønnen ved at familiens totalbudsjett økte. Pengene gikk inn i en felles kasse, og den tradisjonelle familielønnsøkonomien formet familien som et kollektiv selv om den også hadde betydning for Hans følelse av å være nyttig og nødvendig og hans selvoppfattelse.

Torleif på sin side beholdt en del av lønnen sin selv og brukte den til fornøyelser. Resten gikk til innkjøp av klær til Torleif. Da han ble voksen og fortsatt bodde hjemme, betalte han kostpenger til foreldrene. Torleifs lønn var altså i større grad individuell selv om den også lettet familiens totale budsjett. Likevel hadde lønnen en annen retning enn i familielønnsøkonomien. Den var rettet mot Torleifs person og bidro i større grad til å forme Torleif som individ.

Torleif tilhørte en familie der faren, barna og husmoren hadde bestemte og til dels nye oppgaver. Moren skulle sørge for at Torleif og søsknene vokste opp i sunne, hygieniske, naturlige, private, kjærlige og beskyttede omgivelser. Det hadde hun mulighet for å gjøre fordi Torleifs familie materielt sett hadde en høyere levestandard. Torleif vokste opp med et mer variert kosthold, han kledde

¹²Om kroppen i den borgerlig kultur, se Monica Rudberg (1983): 163-164.

¹³ Joh. Tønnessen (1957): 501.

seg i kjøpte klær, og hadde større rom rundt seg i det huset de bodde. Men de familiehistoriske endringene hadde også en kulturell side. Det ble stilt nye og større krav til barneoppdragelsen. Torleif og brødrene hans arbeidet ikke sammen med faren, og det at faren stadig skiftet arbeidsplass gjorde at arbeidet hans i stor grad var ukjent for familien. Slik sto faren fjernere fra sosialiseringen av barna og særlig guttene, og moren ble den sentrale skikkelsen i barneoppdragelsen. Mor og barn utgjorde et ideologisk og emosjonelt sentrum i den moderne familien. Innenfor denne familietypen skulle barneoppdragelsen fremme indre harmoni og sosial ansvarlighet internaliseres. Derfor var fysisk straff ikke lenger anbefalt.¹⁴

Det hersket nye idealer i arbeiderfamilien. Den skulle være stolt og respektabel. Et uttrykk for denne respektabiliteten var at familien til Torleif hadde stue på stas. Den symboliserte at familien hadde mer enn det absolutt nødvendige; et rom som var satt utenfor daglig bruk og som ble tatt i bruk og vist fram bare ved spesielle anledninger. Et annet uttrykk var Torleifs understrekning av at familien var uavhengig av støtte fra andre, og kunne gi av et lite overskudd - i solidaritet - til andre trengende. I tråd med dette var det også viktig i denne familien at det de kjøpte, ble betalt kontant. Torleifs familie var en stolt og respektabel arbeiderfamilie.¹⁵

Det kunne se ut som Torleifs familie hadde overtatt borgerskapets normer og kultur og at Torleif langt på vei var blitt et borgerlig barn. En borgerliggjøring av arbeiderfamilien i Porsgrunn kunne forklares med at den ble utsatt for et ideologisk press i form av en kulturell kampanje i tiden om husstell, barnestell, kosthold, hygiene og utdanning. Kampanjen rettet seg særlig mot arbeiderklassens kvinner med nye normer og idealer. Den hadde et borgerlig budskap med en tydelig moralsk overtone.¹⁶ Formidlingen gikk via mange kanaler rundt og etter århundreskiftet; i lokalaviser, magasiner og ulike trykksaker, fra kvinne til kvinne i de mange veldedige og filantropiske

¹⁴Den svenske sosialdemokraten, Ellen Key, hevdet dette synet på familien, barnet og barneoppdragelsen. De påvirket sosialdemokrater, folkeopplysere og skolefolk i hele Skandinavia. Se Ronny Ambjørnsen (1981): 43-44. Se dessuten Linda Gorden(1975). Hun hevder at den nye barneoppdragelsen styrket kvinneverollen og gjorde kvinnesfæren mer verdig.

¹⁵ Om respektabilitet i arbeiderfamilien, se Wally Seccombe (1993): 206.

¹⁶ Se for eksempel Avdem, Anna og Melby, Kari (1985).

foreningene, innenfor arbeiderbevegelsen og i skolen.¹⁷ Formidlingen kunne også foregå på mer subtile måter. Arbeiderklassen tok etter borgerskapets levesett og væremåter bare ved å observere og etterlikne. Edvard Bull har hevdet at tjenestejentene trolig hadde en viktig funksjon i overføringen av huslighetsidealer fra borgerlige hjem til sine egne.¹⁸

Men det er lite trolig at Torleifs familie direkte og passivt overtok et borgerlig verdisett og en borgerlig kultur. Orvar Löfgren hevder at det borgerlige budskapet ble mottatt på forskjellige måter i arbeiderklassen og omformet til arbeiderfamiliens egne drømmer, forventninger og praksis. Tradisjonelle og kulturelle ressurser ble tatt i bruk og omformet i en ny situasjon.¹⁹ Slik fikk den nye væremåten og livsformen et annet uttrykk og en annen mening og funksjon i arbeiderklassen. Arbeiderfamilien ble en moderne familie, og for familien til Torleif dreide det seg om å leve et respektabelt familieliv i et pent og ordentlig hjem, med hjemmeværende husmor, utearbeidende far og et begrenset antall barn som var friske, hele og rene og gikk på skole. En mer rasjonell holdning til tilværelsen avløste en mer tradisjonell og fatalistisk. Foreldrene tok barnas skjebne i egne hender og sendte dem på skolen. Det var ikke nødvendigvis uttrykk for et ønske om sosialt og økonomisk avansement for barna. Det var like mye uttrykk for foreldrenes ønske om sosial trygghet og visjoner og framtidshåp for barna i vid forstand. I den tradisjonelle familien ble dette ønsket ivaretatt ved å sørge for at barna fikk opplæring i arbeidslivet. Med større krav til utdanning og skole ble det etter hvert nødvendig å sende barna på skole for å sikre dem en framtid.

Vi har sett at Torleifs barndom var mer segregert. Den levdes i familien og utenfor: i skolen, i spesifikt barnearbeid på deltid, i organisasjonene og i uorganisert fritid sammen med andre barn. Den moderne barndommen var i større grad en egen livsfase klart skilt fra voksenlivet. Innenfor en moderne tenkning om barndommen ble voksenliv og barneliv nesten oppfattet som

¹⁷ Den engelske sosialhistorikeren, Anna Davin, hevder nettopp det at et av skolens viktigste mål var å overføre det borgerlige synet på familien til arbeiderklassens barn og slik fostre en ny generasjon foreldre og særlig mødre. Anna Davin (1982): 643.

¹⁸ Edvard Bull (1985).

¹⁹ Orvar Löfgren (1982). I tråd med dette hevder Liv Emma Thorsen at kulturell identitet hos bondedøtre snarere ble styrket enn svekket i møte med en borgerlig kultur. Se Liv Emma Thorsen (1993): 83.

motsetninger. Hvis voksne var tynget av ansvar skulle barn være uten bekymringer. Hvis voksne arbeidet, skulle barn ikke arbeide.²⁰ Samtidig kjennetegnes denne barndommen ved en familialisering: en kretsing om barnet i familien og en intimisering av familielivet.²¹

En utskilling av barnet ga vekstvilkår for en egen barnekultur. Her lærte barnet barndommens koder og væremåter. Identitet ble stadig konstruert og rekonstruert med hensyn til alder, kjønn og sosial klasse. Torleif lærte at han var forskjellig fra andre barn.²² Det gjaldt kjønn, men etter hvert ble særlig alder viktig i formingen av barnet. Fødselsdager og alder ble gjenstand for større oppmerksomhet, skoleklassenes aldersinndeling og skole- og fabrikklovgivningens aldersbestemmelser definerte barnet på grunnlag av kronologiske alder.

Sosial-, kjønns- og aldersidentitet var mer enn å ha kunnskap om hvilke regler som gjaldt og hvilken oppførsel som var akseptert innenfor de ulike gruppene. Identitet dreide seg også om å tilegne seg ferdigheter, oppførsel og et kroppspråk gjennom å gjøre det som var forventet av barna. Gjennom ulike praksiser og handlinger deltok både Hans og Torleif i utformingen av barndommen innenfor de rammene som familien og samfunnet satte.

Både som modeller og som konkret levde liv var de to barndommene forskjellige. De var forskjellige fordi guttene levde innenfor ulike lokale og kulturelle kontekster. Å være et arbeiderbarn i et paternalistisk sagbrukssamfunn var et annet liv enn å være et arbeiderbarn i et industrielt bysamfunn. Men de to barndomshistoriene springer også ut fra forskjellig tid. Slik sett trekker både tid og rom i retning av forskjellighet. Historiene viser spennet i endringene over tid. Det var annerledes å vokse opp i 1870-årene enn i ti-årene etter århundreskiftet.

De barndomshistoriske endringene var ikke plutselige og dramatiske, men likevel ganske tydelige. Forskjeller og endringer i barnearbeid og oppvekst over tid skal til slutt i dette kapitlet oppsummeres og analyseres på de tre nivåene der

²⁰ Om konstruksjonen av den moderne barndommen som noe forskjellig fra voksenlivet, se Hugh Cunningham (1996): 175.

²¹ Se Jens Qvortrup (1990): 48.

²² Om likhet og forskjellighet i formingen av barnet som kjønn i tidlig moderne tid, se Erling Sandmo (1995).

barna i denne undersøkelsen levde sine liv: i familien, i arbeidslivet og i lokalsamfunnet.

FAMILIEN I ENDRING.

Hans og Torleif og de andre barna i denne undersøkelsen ble født inn i og vokste opp i forskjellige familier. Dette utgangspunktet hadde, om ikke alene, betydning for hvordan barndommen og oppveksten artet seg.

I sagbruksfamfunnet i forrige århundre var det på mange måter gitt ved fødselen hvordan barndommen og oppveksten ville arte seg. Barna tilhørte en familieøkonomi og familiekultur der barnas bidrag til familiens kollektive levebrød, var forventet. Fra barna var store nok deltok de i den felles familieforsørgelsen. De arbeidet ulønnet innenfor husholdet eller lønnet utenfor husholdet. Arbeidet var en livsform, og barnearbeidet var en del av denne livsformen. Allerede før guttene begynte på sagbruket var de godt kjent på arbeidsplassen og med produksjonsprosessene. Hushold og produksjonssted var nært forbundet, geografisk som mentalt. Gutter og jenter gikk ut og inn av ulike arbeidsroller, og bevegelsene var bestemt av behovene i familiene og av mulighetene på arbeidsmarkedet. Stadige bevegelser mellom hjemme- og utesfæren brøt ned grensene mellom de to.²³ Barnas bidrag økte med alderen. Bare helt små barn og helt gamle foreldre var rene konsumenter av det felles levebrødet. Forholdet mellom konsumenter og produsenter avgjorde levbrødets kvantitet, og levebrødets kvantitet og kvalitet var en prosess som skiftet med familiesyklusen.²⁴ Dette arbeids- og forsørgelsessystemet ble overført fra den ene generasjonen til den neste. Opplæringen til arbeidet inngikk i en slags uformell og familiær læretid.²⁵ Familien innrettet seg praktisk og funksjonelt og i tråd med lokale normer og tradisjoner.

Sagbruksfamiliens levebrød var et mangesysleri. Husholdet var todelt og omfattet både næringsorientert og husholdsorientert arbeid. Det ga familien et

²³ Dette synspunktet hevder for eksempel Leonore Davidoff, se Leonore Davidoff (1979).

²⁴ Tamara K. Hareven framhever to stadier i familiesyklusen som de økonomisk vanskelige i arbeider-familien. Det var tidlig i familiesyklusen da barna var så små at de ikke kunne arbeide og senere i syklusen da barna forlot hjemmet og de aldrende foreldrene for å stifte egne familier. Se Tamara K. Hareven (1982): 213.

²⁵ Samme: 74.

jevnt og solid levebrød som hvilte på flere bein. Sviktet det ene, hadde familien noe å falle tilbake på. Innenfor den sammensatte husholdsøkonomien var det viktig å ha tilgang på mye og fleksibel arbeidskraft. Barna var slik arbeidskraft. Både de ulønnete og lønnete arbeidsbidragene var viktige i familieøkonomien. Antagelig var det ene like viktig som det andre. Verdien av det ubetalte arbeidet er imidlertid vanskelig å beregne. Derfor er barnas bidrag til familieøkonomien her beregnet på grunnlag av lønn.

I sagbrukssamfunnet hadde jentene begrensede muligheter for lønnet arbeid. Det var stort sett begrenset til å gå i tjeneste, mens guttene kunne få arbeid på saga. Guttene tjente bedre enn jentene, og de tjente mellom halvparten og en tredel av en voksen sagbruksarbeiders lønn. Mot slutten av perioden sank guttenes lønn i forhold til voksenlønn. Det var trolig fordi lønnen i en tidlig periode mer ble fastsatt i forhold til det arbeidet guttene faktisk utførte. Mot slutten av perioden fikk guttene en spesifikk barnelønn. Guttene ble lønnet som barn, og gapet til voksenlønn økte. Likevel hadde de fortsatt en god lønn og kunne bringe hjem et stort pengebidrag til familiens felleskasse. To brødre som arbeidet på saga bidro med halvparten av sagbruksfamiliens totale lønnsinntekt. Disse inntektene påvirket de sosiale relasjonene innenfor familien, og det er tydelig i gamle arbeideres minner at pengene ga barnet innflytelse.²⁶ De påvirket forholdet mellom selvstendighet og underordning innenfor den patriarkalske familien. Ettersom det var mest gutter som hadde lønnsarbeid, var det først og fremst gutter som var i en posisjon til å utfordre patriarkatet. Pengene kan også sees på som et ledd i en prosess som skulle fri dem fra foreldrenes, og særlig fedrenes, makt og autoritet på lengre sikt.

Unge sønner kunne utøve "pengemakt" over søstre og mødre i familien.²⁷ Jentene hadde ikke den samme tilgang til makt via penger. Familieøkonomien var likevel i høy grad avhengig av jentenes, gjerne ulønnete, bidrag, og jentene oppnådde også en viss posisjon i familien gjennom arbeidet.²⁸

²⁶ I arbeiderminnesamlingen finnes det mange eksempler på det, se Edvard Bull (1953 a) og (1958).

²⁷ Neil Sutherland (1993): Kap.6.

²⁸ Om forholdet mellom kjønn, arbeid og patriarkatet, se Bettina Bradbury (1992).

I motsatt retning virket det faktum at barna bodde lenge hjemme i sagbruksfamiliene. I motsetning til småbrukere og husmenn som tidlig sendte unge mennesker ut, bodde unge sagbruksarbeidere hjemme til de giftet seg.²⁹ Dette har trolig styrket patriarkatet, og man kan tenke seg at dette langvarige samboerskapet ikke var konfliktfritt eller uten spenninger. Spenningsfylt kan det og ha vært å ha fremmede som innlosjerende og boende i familiens midte. Hvorvidt det opplevdes som konfliktfylt var avhengig av om familien var privat og lukket eller åpen. Sagbruksfamilien var en mer åpen familie enn familien i Porsgrunn.

Den kollektive familieøkonomien i sagbruksamfunnet sikret familien et rimelig jevnt og tilstrekkelig levebrød. Arbeidet var kilden til dette levebrødet, og familien konstruert og rekonstruert gjennom arbeidet og i samvirke familiemedlemmene imellom. Barna deltok i dette samvirket. De bidro vesentlig og deltok aktivt i utformingen av barndommen og familien materielt, sosialt og kulturelt. Familielivet utspilte seg mye som et liv i arbeid. I det konkrete arbeidet forgikk den kulturelle læringen med overføring av tradisjoner, normer, verdier, sosiale roller og mentalitet samt de praktiske levbrødkunnskapene, fra mor til datter og fra far til sønn. Opplæringen var praktisk, familiær og tradisjonsbundet innenfor en patriarkalsk kultur. Sagbruksfamilien på Ulefoss var på mange måter en typisk tradisjonell familie.³⁰

Familien i det lille tettstedet, Knardalsstrand, utenfor Porsgrunn skilte seg fra sagbruksfamilien på noen måter. Men først og fremst var mye likt. Arbeiderbarnet vokste opp i en familie som var fellesforsørget. Arbeidet spilte også her en hovedrolle i barndommen og familien. Alle ressurser, materielle som menneskelige, ble nyttet for det felles levebrødet, og pengeinntektene fungerte som en familielønn.

Men det fantes noen forskjeller mellom familiene i Knardalsstrand og på Ulefoss. I Knardalsstrand var innslaget av naturalhusholdet mindre og mulighetene for arbeid på et større arbeidsmarked var flere og ble benyttet i

²⁹ Colin Heywood har undersøkt hvordan industrialiseringen påvirket bomønsteret blant franske arbeiderfamiliene slik at barna bodde lengre hjemme, se Colin Heywood (1988): 187.

³⁰ Edward Shorter knytter begrepet tradisjonell til en holdning der samfunnets (det samfunnet man er en del av) krav settes over personlige ønsker og mål. Edward Shorter (1975): 18.

større grad. Familien sendte ut mye arbeidskraft og var mer avhengig av pengeinntektene. Den større avhengigheten av pengeinntekter gjorde familien mer sårbar overfor økonomiske konjunkturer. Oppveksten kunne derfor oppleves som usikker selv om levebrødet faktisk var mer solid enn på Ulefoss.

I jakten på inntekter ble alle muligheter nyttet. En mulighet var å ta inn losjerende, men Knardalsstrandfamilien gjorde det bare hvis det fantes et ekstra rom. Familien var mer privat og lukket enn på Ulefoss. Knardalsstrand var et lite sted som lå utenfor byen, men som likevel var utsatt for impulser fra et urbant, industrielt miljø. Familien i Knardalsstrand var en tradisjonell familie, men med islett av en mer moderne levemåte.

Den tredje familietyper finner vi i Porsgrunn. Som uttrykk for en ny tenkning og nye holdninger til familien, skal dette innlegget i Grenmar, Porsgrunds Blad, stå. Det sto i bladet i 1890:

"Korleids mannen bør vera imot kona si. Ver venleg imot kona di og ikkje for mykjet sparsam med å rosa henne, fyrdi hold heimen varm og hyggjeleg. Ver helder ikkje rædd fyr å rosa dugleiken hennar, og sjå ikkje sur ut, når du kjem heim av arbeidet ditt. (...) Åtferdi di bør vera so, at ho alltid kann, kjenna seg stolt av deg. Lag deg soleids, at kona di kan setja deg fram til eit fyredøme åt sønerne sine. (...) Når du kjem heim, skal du ha eit godt ord å segja elder eitkvart å fortelja henne, som sitja heime. For de friskar upp å få høira, kvat som gjeng fyr seg utan-um huset. Tala venleg men fast til borni. Moroa deg med dei um ikkje meir enn 5 minuttar um dagen."³¹

Grenmar var den var eneste lokalavis i Porsgrunn på denne tiden. Det var en Høyre-avis, men som eneste lokalavis kan den likevel ha hatt et nedslagsfelt også blant byens arbeiderfamilier. Det siterte innlegget hadde et klart ideologisk budskap om familien, de enkelte familiemedlemmenes og særlig mannens oppgaver og roller avspeiler og uttrykker hvilke normative påvirkninger familiene i Porsgrunn var utsatt for på slutten av forrige århundre. Innlegget var anonymt, men hadde trolig sitt utspring i et sosialt mellomsjikt. Det ser ut som innlegget var ment å være et alminnelig budskap til Porsgrunns familier.

³¹ Grenmar Porsgrunds Blad nr. 125. 1890.

I tiden etter århundreskiftet ser vi at arbeiderfamilien i Porsgrunn endret seg i retning av familie-idealet i avisinnlegget. Mor var hjemme, far ute og barn hjemme eller i skolen. Barna spilte en mindre rolle i familieøkonomien. Det var to grunner til det. Den ene grunnen var at porselensbarnas lønn sank absolutt og relativt utover i perioden. Den lønnen barna hadde med seg hjem fra arbeidet ved århundreskiftet, var derfor betydelig mindre enn tidligere. Men først og fremst var det fordi barna deltok i full tids lønnsarbeid i stadig synkende omfang. Barna fortsatte å delta i lønnet arbeid på fritiden, men det de tjente gikk i større grad i egen lomme. Familien hadde fortsatt litt jord, noen høner og kanskje en gris, men det var hovedsakelig faren som forsørget familien med sin lønnsinntekt fra et arbeid som familien hadde mindre kjennskap til.

Det var ikke noe nytt at faren var mye fraværende blant småkårsfolk,³² men avviklingen av full tids lønnsarbeid for sønnene førte til et brudd i forholdet mellom far og sønn. Faren kunne ikke spille den samme rollen som modell og læremester. Opplæringen av unge arbeidergutter til manndom og maskulinitet måtte først og fremst finne sted i andre sammenhenger og ved andre midler. Det ble behov for maskulinitet som ideologi.³³ Selve familieenheten ble ikke i samme grad til i praktisk arbeid, men ble formet ideologisk. Familien ble også gjenstand for ideologisering.³⁴

Utbyggingen av kommunikasjonene, slik som Porsgrunnsbroen i 1891, gjorde at avstanden mellom hushold og produksjonssted økte. Først økte avstanden geografisk, men etter hvert også mentalt. Produksjonssfæren ble rekruttert fra et aldersmessig smalere sjikt; voksne menn og ugifte kvinner. Husholdet besto av husmødre og barn som ikke var på skolen. Her var det færre oppgaver av produktiv art, men husmoren og særlig jentene i husholdet var opptatt med å tilfredsstille nye og større krav til rengjøring, matlaging, barnestell og barnoppdragelse og til å skape hygge og trivsel. Sosialiseringen av jentene var i større grad preget av kontinuitet enn sosialiseringen av guttene. Jentene deltok i husholdsarbeidet sammen med mødrene og ble fortsatt introdusert og opplært til

³² Dagfinn Slettan viser at på 1800- og 1900-tallet var norske småbruk i stor grad drevet av kvinner og barn fordi fedrene hadde arbeid ute. Se Dagfinn Slettan (1984): 66.

³³ Om problemet med opplæringen av gutter til manndom etter at guttene var satt utenfor produktivt arbeid, se Mary P. Ryan (1981): 162.

³⁴ Se Linda Gordon (1988): 57.

den voksne kvinnekulturen innenfor husholdet i den moderne familien.³⁵ Husholdet ble feminisert.

Familien konsumerte i større grad kjøpte enn egenproduserte varer, og barna opplevde en barndom der de hadde et mer variert kosthold, kledde seg i helere, renere og varmere klær og bodde i mer hygieniske og større boliger. Men familiens økonomi var sårbar. Hvis farens inntekt av en eller annen grunn sviktet, hadde familien lite å falle tilbake på. I slike krisesituasjoner kunne kvinner og barn gå ut i lønnsarbeid for å skaffe de lønnsinntekter familien var avhengig av.

Til tross for bedre plass, tok familien i Porsgrunn sjelden inn losjerende. Den var mer lukket om seg selv i boliger som i større grad var deres egne hjem. Egne hjem vendte arbeidernes oppmerksomhet mot hjemmesfæren og familien.³⁶ Den kraftige nedgangen i fødselstallene taler også sitt tydelige språk om nye holdninger og mentalitet i arbeiderfamilien og om nye roller for barna.³⁷

Arbeiderfamilien i Porsgrunn i tiden etter århundreskiftet hadde flere av den moderne familiens trekk sammenliknet med familien på Ulefoss og i Knardalsstrand før århundreskiftet. Den ble til i en mangfoldig og sammensatt prosess der tradisjoner og mentalitet stadig ble omformet og tilpasset til en ideologisk og økonomisk virkelighet som hele tiden var i endring. Omformingen til en moderne familie var ikke fullstendig og entydig, og endringene la grunnlaget for at flere mentaliteter og kulturer eksisterte side ved side hos den enkelte, i familien og i større miljøer.³⁸ Slik ble forskjellige barndomshistorier til i ulike familie- økonomier og kulturer. Familien hadde en grunnleggende betydning for utformingen av barndommen. Med endringer i familien endret barndommen seg - og omvendt. De viktigste familiehistoriske endringene var på det økonomiske området knyttet til overgangen fra en samvirkende familieøkonomi til den enmannsforsørgete familien. Endringer av arbeidsoppgaver innenfor husholdet fra produksjon til reproduksjon fikk betydning for barnas oppgaver og roller. Tilpasningen til en familieideologi der

³⁵ Se Neil Sutherland (1993): Kap.6.

³⁶ Se Orvar Löfgren (1982): 52.

³⁷ I femåret 1901-1905 ble det født 671 barn og inngått 125 ekteskap i Porsgrunn. I femåret 1916-1920 var tallet på fødte gått ned til 493, mens antall inngåtte ekteskap var steget til 181. Joh. N. Tønnessen (1957): 539.

³⁸ Om mentaliteters tvetydighet, se Jaques le Goff (1978).

avgensning og privatisering, huslighet og feminisering, respektabilitet og patriarkat var vesentlige hjørnesteiner, berørte også barna. Det nye innebar mindre arbeid for barn i oppveksten. Det betydde videre at barna, og særlig guttene, gikk ut av den slektsbaserte opplæringen i arbeidslivet. Men lenge hadde en viktig del av barndommen blitt utformet i arbeidslivet.

ENDRINGER I ARBEIDSLIVET.

Barndommen til Hans Olsen Solvold, Severin Bertiniussen, Inga Eriksen og alle de andre barna i denne undersøkelsen var for en stor del en barndom i arbeid på sagbruk eller porselensfabrikk. Særlig gjaldt dette tiden før århundreskiftet.³⁹ Allerede før de begynte i arbeide, utgjorde bedriftene en viktig del av barnas oppvekstmiljø. Både på Ulefoss og i Porsgrunn var i en tidlig periode avstanden mellom det lønnete arbeidslivet og livet hjemme i husholdet kort, og hyppige skifter ut og inn av arbeidslivet gjorde grensene mellom de to sfærene vage. Arbeid og sosialt liv gikk mye i ett, både for voksne og barn. I arbeidslivet lærte barna å bli voksne i mer enn en forstand. Bare ved å være til stede og observere ble de innført i arbeidets mentalitet og i de roller som de skulle tre inn i senere. De lærte dessuten arbeidslivets rytme, terminologi og bedrifts-spesifikke særegenheter og tilegnet seg praktiske kunnskaper ved å utføre bestemte arbeidsoppgaver. I arbeidet ble barna, ifølge Edmund Edvardsen, både formet som individ og innpasset i kollektivet:

"Å tiltale sin sidekamerat, å se han i aksjon, å etterligne han, å få del i resultatene av felles innsats - var måten å lære på. Også i denne læringsmodellen var individualisering viktig, men forstått som enkeltpersonenes kollektive bidrag".⁴⁰

Noen gutter ble opplært til fagarbeid. Det gjaldt gutter som gikk i lære for å bli porselensdreiere og malere. Opplæringen foregikk ved at lærlingen nøyaktig kopierte mesterens arbeid. De fleste barna var imidlertid hjelpearbeidere og gikk de voksne arbeiderne til hånd. Uansett hva slags arbeid de utførte, arbeidet barn og voksne side om side og var gjensidig avhengige av hverandre. Barna var viktige; flyten i arbeidskjeden var betinget av at barna fylte sine oppgaver. På

³⁹ At dette gjaldt for barn flest viser at i 1871 var for eksempel 70% av alle barn over 12 år i kjøpstedene i lønnet arbeid. Ot. prp. nr. 79 (1879): 3.

⁴⁰ Edmund Edvardsen (1996): 103.

mange måter ble barna behandlet som voksne når de gikk ut i lønnet arbeid. Riktignok var arbeidsåret kortere for guttene på sagbruket, men de hadde like lang daglig arbeidstid som voksne arbeidere, og det var ingen særbeskyttelse av barn i arbeidslivet før Fabrikktilsynsloven av 1892. Derfor var barnearbeidet ofte hardt og arbeidsmiljøet skadelig. På porselensfabrikken var barna omgitt av det dødelige porselensstøvet. Ingen av de unge porselensdreierne fra fabrikkens første år ble gamle. De døde av silikose. Sagbruket var også en utsatt arbeidsplass. På Ulefoss ble unge arbeidere hørselskadde ved daglig å bli utsatt for det forferdelige bråket fra sagbladene. Likevel kom guttene helsemessig bedre ut enn jentene som arbeidet hjemme i trange og dårlig utluftede boliger.

Selv om barna ble behandlet som, og på mange måter ble, sosialt voksne når de deltok i arbeidslivet på full tid, var de likevel fortsatt barn i fysisk forstand. Barnearbeidets begrensninger var først og fremst bestemt av forholdet mellom kroppens styrke og størrelse og det arbeidet som skulle utføres. Særlig på sagbruket var mye av arbeidet tungt, manuelt arbeid. Barna startet i arbeidslivet når de var kroppslig i stand til å utføre bestemte arbeidsoperasjoner. Kronologisk alder var i en tidlig periode ikke avgjørende. Derfor var barna gjennomgående yngre på sagbruket enn på porselensfabrikken. Guttene ble med faren på saga når de var store nok, og når det var arbeid å få. Etter hvert ble kroppslig styrke mindre avgjørende og alder ble viktigere. Da porselensfabrikken ble startet i 1887, var barn og alder allerede et spørsmål i den offentlige debatt i forbindelse med skole- og fabrikklovgivning. Barna på fabrikken var eldre og fabrikklovgivningens aldersbestemmelser ble nøye fulgt. Barneprotokollen, med opplysninger om barnas aldre og fødselsdatoer, var et uttrykk for at barnet og barndommen var i ferd med å bli definert på en annen måte. Kronologisk alder avløste en oppgaveorientert og funksjonell alder.

I arbeidet ble barna også til som sosialt kjønn. Kjønnssrollene i arbeidslivet bygget på tradisjoner, men ble også utformet spesifikt i den historiske og kulturelle konteksten. Sagbruksarbeid var for menn og gutter. Kvinner var bare rent unntaksvis på sagbruket. Det var kvinner i en nødssituasjon, for eksempel enker etter sagbruksarbeidere. Arbeidet på porselensfabrikken var for menn og kvinner, gutter og jenter. Ettersom fabrikken var den første av sitt slag i Norge, er det interessant å se hvordan kjønnsarbeidsdelingen ble etablert her. Delvis brakte utenlandske fagarbeidere hevdvundne laugstradisjoner med til fabrikken i Porsgrunn. Fagarbeidet på fabrikken var og ble bare for menn. Men delvis fikk kjønnsarbeidsdelingen en ny og til dels helt lokal utforming som hverken kan

forklares med arbeidskraftens naturlige forutsetninger eller tradisjoner i arbeidslivet.⁴¹ De godt betalte og høyt respekterte kunstmalerne var for eksempel kvinner i Porsgrunn. Det kan muligens forklares med at avdelingen var nyetablert i 1901 og at arbeidet ennå ikke var blitt "kjønnsbestemt".⁴² Det ble kjønnsbestemt da den første kunstmaleren ble ansatt. Hun kom fra Danmark og var en kvinne. Med en gang arbeidsdelingen var etablert, ble den fast og ganske vanskelig å overskride.

Til tross for unntaket med de kvinnelige kunstmalerne, var kjønns- og alderssystemet på fabrikken generelt slik at den mannlige fagarbeideren hadde makt og posisjon og sto over ufaglærte menn, kvinner og barn. Barna arbeidet innenfor de voksnes kjønnsgrenser: gutter i tilknytning til produksjonen og jenter i ferdigstillelsen av varene. Jenter arbeidet sammen med voksne kvinner og gutter sammen med voksne menn. Slik ble kjønnes sosiale roller overført fra generasjon til generasjon i arbeidslivet.

Det var også en del av den samfunnsmessige kjønnsarbeidsdelingen at lønnsarbeidet var mindre utbredt blant jenter enn blant gutter. Bare ti av de 89 barna på fabrikken var jenter, og etter århundreskiftet forsvant jentene tidligere fra arbeidslivet enn guttene. Dette betyr ikke at jentene arbeidet mindre enn guttene. De arbeidet bare andre steder. Jentene hadde flere arbeidsoppgaver knyttet til husholdsøkonomien. Dette gjorde veien tilbake til husholdet kortere, og jentearbeidet ble tidligere avvirket enn guttearbeidet. For jentene var dessuten fabrikkarbeidet midlertidig til de giftet seg. For guttene var det ledd i en langsiktig strategi. Derfor var arbeidsmønsteret blant guttene og jentene forskjellig. På den ene siden var jentene mer stabil arbeidskraft enn guttene. Først etablert i arbeidslivet ble de gjerne noen år på fabrikken, men arbeidet var ikke livslangt. Guttene dekket hele skalaen av stabilitet i arbeidet; fra helt kortvarige ansettelser til de livslange.

⁴¹ Ulla Wikander hevder at kjønnsarbeidsdelingen i industrisamfunnet var en helt nyutviklet del av dette økonomiske systemet, se Ulla Wikander (1992): 21.

⁴² Ulla Wikander peker også ut perioden rundt århundreskiftet som en omleggingstid da det forekom avvik fra kjønnsarbeidsdelingen på Gustavsberg. Se Ulla Wikander (1992): 217.

Begge bedrifter tilhørte et gammelt fabrikkssystem. De hadde det felles at det var lav mekaniseringsgrad, liten arbeidsdeling og lite byråkrati i ledelsen, noe som ga arbeiderne en stor grad av kontroll over produksjonen. Men de to bedriftene var også forskjellige. Sagbruket var en mindre bedrift, lokalisert ved et vannfall i et jord- og skogbruksområde midt i Telemark. Det var en gammel, tradisjonsrik og paternalistisk bedrift med røtter tilbake til 1500-tallet. Den var enmannseiet og -ledet og tilhørte den samme familien gjennom generasjoner. Det var ikke bare en arbeidsplass, men et totalsamfunn der arbeidsgiveren sørget for hus, jord, skole og legetilsyn til arbeiderfamiliene. Et sterkt avhengighetsforhold til arbeidsgiveren la grunnlaget for stabilitet i sagbrukssamfunnet. Avhengighet til naturforholdene bandt produksjonen til sesonger. Den var dessuten enkel, og arbeidet krevde lite opplæring. Til gjengjeld krevde mye av arbeidet fysisk styrke. Rekrutteringen til arbeidet gikk via slekt.

Som den første av sitt slag i Norge og etablert av en gründer, var porselensfabrikken både en nyere og mer moderne fabrikk. Den var lokalisert i bysamfunnet, Porsgrunn, og omgitt av et større og åpent arbeidsmarked som skulle bli et av Norges mest industrialiserte. Fabrikken var et aksjeselskap, og porselensproduksjonen gikk året rundt. Maling og dreining var høyt kvalifisert fagarbeid. Adgangen til fast arbeid og lønn hele året bidro til å heve arbeiderne materielt sett over sagbruksarbeiderne.

Til tross for betydelige forskjeller i arbeiderkulturer og produksjonsmåter var anvendelsen av barna ikke særlig forskjellig ved de to bedriftene. Det var ingen intensiv bruk av barn hverken på porselensfabrikken eller sagbruket. Omfanget av barn svingte rundt et gjennomsnitt på litt under ti prosent av arbeidsstyrken. Rundt århundreskiftet var det få barn, og så godt som ingen jenter, igjen på de to bedriftene. Hvordan kan anvendelsen og utviklingen av barnearbeidet i to ulike bedrifter i Telemark forklares?

Først og fremst må anvendelsen av barn i de to industribedriftene generelt forklares med tradisjon. Det var tradisjon for barnearbeid i arbeidslivet. Det var et stort innslag av barn på sagbruket i 1840- og 50-åra, og mye tyder på at barn i sagbruksarbeid var et gammelt fenomen. Det store innslaget av barn på porselensfabrikken i den aller første tiden tyder også på at en lokal tradisjon ble ført videre i denne nyetablerte og moderne industribedriften. Barna hørte til i arbeidslivet, og der ny industri vokste fram med muligheter for arbeid, der var også barna. I den arbeidskraftsekstensive industrien var det dessuten bruk for

barnas arbeidskraft. Om de ikke ble brukt i selve produksjonen, var det arbeid som egnet seg for dem i de mange tilleggsfunksjonene.

Både på sagbruket og porselensfabrikken representerte barnearbeidet kontinuitet og sto i en førindustriell tradisjon.⁴³ Det kan gi grunn til å stille spørsmål ved om dikotomien "tradisjonell" og "moderne" er dekkende for industrien slik den utviklet seg i siste del av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Når det gjelder barnearbeid, ser vi at det tradisjonelle ble ført videre og satte sitt preg på den moderne industrien samtidig som det tradisjonelle ble omformet innenfor en ny industriell kontekst.⁴⁴

Videre kan barnearbeidet ikke forklares med fattigdom og nød i de familiene som rekrutterte barna til sagbruk og porselensfabrikk. Barna kom fra solid arbeiderklasse, noen tilhørte middelklassen. Det betyr ikke at økonomi var uvesentlig. Barnas inntekter utvidet arbeiderfamiliens levebrød og gjorde det tryggere. Barnearbeidet må sees i sammenheng med et alminnelig strev for et bedre levebrød. Dette strevet hadde flere aspekter ved seg samtidig. Det var både - om enn i varierende grad - knyttet til økonomiske realiteter. Men det var kanskje like mye en livsform og en norm. Barnearbeidet var opplæring i vid forstand; til voksenlivet, til arbeidets kultur, til et framtidig yrke og til god moral. Den gamle arbeidsmoralen hadde et ideologisk fundament i den protestantiske etikk. Den bygde på en oppfatning av at arbeidet adler og lediggang var roten til alt ondt.

Økonomi spilte også en viss rolle på arbeidsgiversiden når det gjaldt anvendelsen av barn som arbeidskraft. På sagbruket var konjunktursvingningene i barnearbeidet tydelige fram til 1890-årene. Det var flest gutter på saga i gode tider og færre i dårlige. Det ser altså ut til at økt etterspørsel og press på produksjonen resulterte i at flere barn ble tatt inn. På slutten av perioden ble det imidlertid færre barn på sagbruket til tross for oppgangskonjunktur, og på porselensfabrikken ble flest barn anvendt i de første og vanskeligste årene i bedriftens historie. Da tidene bedret seg mot slutten og etter århundreskiftet, forsvant barna fra fabrikkene. Konjunktorene hadde altså bare en innvirkning på

⁴³ Kontinuiteten fra det før-industrielle og inn i industrisamfunnet når det gjelder barnearbeid blir sterkt understreket både av Colin Heywood (1988) og Tamara K. Hareven (1982).

⁴⁴ Tamara K. Hareven diskuterer denne dikotomien i sin undersøkelse av familien i amerikansk tekstilindustri, se Tamara K. Hareven (1982): 123.

omfagnet av barnarbeidet ved sagbruket i en tidlig periode og da på den måten at det ble tatt inn flere barn under oppgangskonjunktur. Det store antallet barn på porselensfabrikken den første tiden må forklares med at fabrikken var ny og uferdig og mye tilfeldig arbeidskraft ble tatt inn for å løse de mange flaskehalsene i produksjonen i starten. Mange barn var på underkontrakt under fagarbeiderne.

Avviklingen av barnarbeidet på sagbruket og porselensfabrikken var imidlertid ikke først og fremst bestemt av svingninger eller endringer i bedriftsøkonomi. De viktigste forklaringene ligger utenfor bedriften: i familien og i lokalsamfunnet. Lavkonjunktoren i 1880- og 90-årene og kampen for å drive lønnsomt kan likevel ha ført til noen endringer i produksjonen som fikk betydning for anvendelsen av barna. På porselensfabrikken ble tradisjonell høykvalitetsproduksjon erstattet av billigere masseproduksjon av forbruksvarer. Nytt lokalt reglement i tråd med Fabrikktilsynsloven av 1892 ga uttrykk for en ny tidsånd. En ny og effektiv tids- og arbeidsdisiplin skulle prege bedriftskulturen og fortrenge en egenrådlig og bråkete fabrikk-kultur. Tradisjonelle ritualer og oppgaveorientert arbeid forsvant på veien inn i det nye århundret. "Lommene" i arbeidslivet ble færre. Mens mangfoldet og det tradisjonelle arbeidslivet ga åpninger for mye og forskjellig slags arbeidskraft, innsnevret den effektiviserte produksjonen og moderniserte bedriftsledelsen inntaket av arbeidskraften.⁴⁵ Både på sagbruket og porselensfabrikken var barna nyttige i kraft av sin anvendelighet og fleksibilitet.⁴⁶ Men med en omlegging fra fleksibilitet til effektivitet i arbeidslivet, ble en fast, stabil og effektiv arbeidsstokk etter hvert viktigere for bedriftene.⁴⁷ Disse endringene kan ha ført til et nytt syn på barna i bedriften. Men det var først på et senere tidspunkt at effektivisering av produksjonen for alvor ble tatt i bruk.

⁴⁵ Harry Bravermann snakker om: "the clearing of the marketplace of all but the "economically active" and "functioning" members of society. Harry Bravermann (1974): 197, 280.

⁴⁶ Om avviklingen av fleksibiliteten i arbeidslivet, se Tamara K. Haraven (1982): s. 130.

⁴⁷ Colin Heywood hevder at i et arbeidsliv med mer vekt på effektivitet ble arbeidskraftens kvalitet vurdert nøyere. Barna ble ofte sett på som et hinder fordi de manglet utholdenhet og ikke lot seg "kjøpe opp" av akkord og bonusordninger. Se Colin Heywood (1988): 322.

På Ulefoss ble den paternalistiske ledelsesstrategien styrket for å møte den økte konkurransen.⁴⁸ Dessuten ble produksjonen lagt om. Ny turbindrevet sag effektiviserte sagbruksproduksjonen allerede i 1870-årene. Sammen med oppgangskonjunktorene ser det ut til at denne omleggingen kan ha økt behovet for barnas arbeidskraft. Aldri var det så mange barn på saga som i 1870- og 80-årene. Andre vesentlige endringer i teknologi fantes ikke på de to bedriftene innenfor perioden. Det var først i 1914 at de begynte å spesialisere arbeidet ved porselensfabrikken. Dreieren som før hadde gjort alle arbeidsoperasjoner selv, fikk to jenter (over 15 år) med seg. Produksjonen steg fra 2000 kopper per uke til 2000 kopper per dag. I slutten av 1920-årene ble de gamle eltemaskinene byttet ut og vakuumpressen tatt i bruk. Det medførte store forandringer i produksjonen.⁴⁹ Men innenfor den undersøkte perioden spilte teknologi og teknologiske endringer liten rolle for avviklingen av barnearbeidet i de to bedriftene. Likevel forsvant barna. Som vi har sett kan bedriftsøkonomiske hensyn ha spilt en viss rolle, men for å få en fullstendig forklaring må blikket heves fra fabrikkgulvet og til samfunnet. Her ligger også den viktigste forklaringen på avviklingen av barnearbeidet.

SKOLEN OG LOKALSAMFUNNET.

Barnet var også del av og deltaker i et større samfunn. Det var medlem av et lokalsamfunn som igjen var del av et større samfunn. Hvis familien var det første nivået og bedriften det andre, så var lokalsamfunnet det tredje nivået der barndommen utspilte seg og ble utformet.

I lokalsamfunnet var skolen den samfunnsinstitusjonen som spilte en stadig viktigere rolle for utformingen av barndommen. Med nye skolelover la skolen større beslag på tiden i barnas liv mot slutten av forrige århundre, og nye tidsmessige bygninger kunne huse flere barn over lengre perioder. Fra å være en skole som tilpasset seg arbeidslivet med skole annen hver dag og sesongskole (Ulefoss og Solum) og høyt skolefravær (Ulefoss og Porsgrunn) la skolen økende beslag på barna med skole hver dag, utvidet skoleår i landsskolen samtidig med at det fant sted en generell reduksjon i skolefraværet. For barna innebar det en

⁴⁸ Om paternalisme som strategi i ulike kontekster, se Ingar Kaldal (1994): 444, og Tamara K. Hareven (1982): 53.

⁴⁹ Porselensposten, nr. 3 1954.

omlegging fra opplæringen i arbeidet. De ble lært et annet "alfabet", en annen kunnskap og andre imperativer.⁵⁰

Denne omleggingen til skole som et sentralt innslag i barndommen gikk bemerkelsesverdig knirkefritt. Bakgrunnen var en økende konsensus rundt århundreskiftet om at barnet tilhørte skolen. Selv om det fantes protestholdninger til skolen i arbeiderklassen - her kom det til uttrykk særlig i Porsgrunn - var det et voksende ønske blant arbeiderfamiliene om skole for arbeiderklassens barn. Det var uttrykk for et kontinuerlig ønske om å trygge barnas framtid, men mens arbeidet tidligere ga barna den opplæringen de trengte, var skolegang etter hvert blitt nødvendig. Å sende barna på skole innebar at arbeiderfamiliene ga fra seg foreldreautoritet, men alfabetisering og utdanning var viktigere. Det var også blitt et mål på respektabilitet i arbeiderklassen.⁵¹

Også blant arbeidsgiverne var det et ønske om skole. I brukssamfunnet var det lange tradisjoner i brukssamfunnet for at brukseieren satset på skole for bruksbarna. En utbygging av skolen var å føre videre en lokal tradisjon, men betydde også økt sosial kontroll. Selv om brukseieren hadde brukbar kontroll, var slutten av forrige århundre en urolig tid mange steder. Både den paternalistiske og kapitalistiske arbeidsgiver ønsket derfor at morgendagens arbeidere skulle gå i en skole som formet dem til effektive, disiplinerte og pålitelige arbeidere. Syv års skolegang ga en mer effektiv og tjenlig forming av arbeidskraften enn en familie- og arbeiderkontrollert opplæring i arbeidslivet.

For staten var satsingen på en enhetlig og demokratisk styrt skole et ledd i en større "intervensjon". Det dreide seg om å forme enkeltindividet i det nye framtidssamfunnets bilde.⁵² Det dreide seg også om å bygge bro over klassene og skape en helstøpt nasjon.⁵³

Både skole- og fabrikklovgivningen ble mottatt forskjellig lokalt. Mens paternalisten på Ulefoss motsatte seg økt statlig kontroll, spilte den moderne

⁵⁰ Se Edmund Edvardsen (1996): 16.

⁵¹ Om arbeiderklassens syn på skole, se Wally Secombe (1994): 104, 110.

⁵² Edmund Edvardsen (1996): 67.

⁵³ Hugh Cunningham hevder at den statlige skolesatsingen i England på slutten av forrige århundre ikke dreide seg om å sikre at alle barn lærte å lese og skrive, men skolen skulle lære barna moral, fedrelandskjærighet og regelmessige vaner og bli et referansepunkt for orden. Se Hugh Cunningham (1996): 73.

bedriftsleder i Porsgrunn på lag med staten. Med hensyn til forholdet mellom barnarbeid og skole, ble resultatet uansett det samme. Skolen fortrenget arbeidet.

Lovgivningen hadde en viss praktisk, men fremfor alt en ideologisk betydning. Den fremmet en norm om at barnet tilhørte skolen og ikke arbeidet. Fra myndighetene ble det argumentert både med helse og moral. Jacob Neumann Mohn la i sin begrunnelse for en fabrikktilsynslov vekt på hensynet til den gode helbred hos den oppvoksende slekt i arbeiderbefolkningen. Han mente at fabrikkloven ville beskytte "Manden i Barnet". Dessuten understreket han hensynet til barnets moral. Barn og unge ble utsatt for moralske skadevirkninger i arbeidslivet:

"Ved siden av de oppdragende Elementer Fabriklivet besidder, prisgiver det Børnene for Indflydelser af hel anden Art, idet den stadige omgang med Voxne, hvis samtaler ofte er smudsige og øvrige Exempler slette, let virker fordervende paa dem. Befordreder deres Mederhverv hos nogle en hæderlig Familiefølelse, kan det ligesaa sikkert antages, at det hos andre Gemytter udvikler en for tidlig og i flere henseender uheldig Selvstændighedsfølelse."⁵⁴

Mohn gir her uttrykk for at arbeidet hadde en oppdragende effekt i og med at barnet utviklet en hederlig familiefølelse i yrkeslivet. Men dette måtte heller settes til siden hvis barna tok moralsk skade av å være i et "smudsig" voksenmiljø. Det var heller ikke bra at barna utviklet en uheldig selvstendighetsfølelse i arbeidet. Arbeidets forming av barnet var sånn sett i strid med god, borgerlig moral og med en moderne oppfatning av hva barndommen skulle være. Konsekvensen måtte bli å skille barnet fra den voksne og umoralske verden. Det ble gjort ved å institusjonalisere barna. Myndighetenes hovedanliggende med fabrikklovgivningen var sannsynligvis hensynet til skolen, og reguleringen av industrielt barnarbeid gjennom fabrikklovgivning ble fremmet for å få barna plassert på skolebenken.⁵⁵ Etterat arbeiderbevegelsen

⁵⁴ Jacob Neumann Mohn (1878): 79, 80.

⁵⁵ Se Bengt Sandin (1987).

engasjerte seg i arbeidet for å få arbeiderklassens barn inn i skolen og med å forby og regulere barnearbeidet, fikk skolenormen sterkt gjennomslag i arbeiderfamiliene.⁵⁶

Det er viktig å understreke at utviklingen fra arbeid til skole var langsiktig, tvetydig og sammensatt. Barna fortsatte å arbeide ved siden av skolen. Avviklingen av barn som familiearbeidskraft i jordbruket skjedde først i 1950- og 60-årene, hevder Dagfinn Slettan.⁵⁷ Skoleoppmøtet varierte fra region til region og fra by til land og fra familie til familie. Høyt skolefravær kunne være uttrykk for foreldreprotest mot skolen. Men skolen vant fram, og fra å tilpasse seg arbeidslivet i en tidligere periode, fortrengte skolen mer og mer arbeidet fra barnelivene i en senere periode. Skolen ble i seg selv en sentral faktor i endringen og moderniseringen av barndommen. Den skilte ikke bare barna fra de voksnes verden, men skilte også elevene fra hverandre så langt det lot seg gjøre. I skolen ble barna individualisert. Enkeltvis skulle de stå til regnskap overfor kateret.⁵⁸

Skolen representerte bestemte verdier og normer, men den gjorde også tilgjengelig det stadig økende volum av trykksaker som strømmet inn i lokalsamfunnene og som undergravet den gamle levemåten.⁵⁹

KONKLUSJON.

En tradisjon med arbeidet som livsform forklarer hvorfor barn arbeidet - i og utenfor lønnsarbeidet. Arbeidet var livet for voksne, og barna ble gradvis innført i dette livet ved arbeidet. Barna hadde mye forskjellig slags arbeid, og det gikk ikke noe prinsipielt skille mellom lønnet og ulønnet arbeid. Begge deler gikk inn i familiens felles levebrødsprosjekt som mest på Ulefoss, men også i Porsgrunn var et mangfoldig prosjekt, et mangesysleri. I den tradisjonelle arbeidslivsformen bidro barna økonomisk, men i arbeidet ble barna også formet sosialt og kulturelt. Arbeid var opplæring i vid forstand. Barndommen var en arbeidsbarndom.

I arbeidslivet gjaldt det en tradisjon som var knyttet til den arbeidsekstensive produksjonsmåten, og der det gjaldt det å samle "alle mann (og

⁵⁶ Se Ellen Schrupf (1991).

⁵⁷ Dagfinn Slettan (1984): 72.

⁵⁸ Edmund Edvardsen (1996): 103.

⁵⁹ Se Colin Heywood (1988): 91, 202.

kvinner og barn) til pumpene". Det var bruk for all slags arbeidskraft. Arbeidslivet var åpent og med mange luker og flaskehalser, og det var derfor behov for barna fordi de var mer fleksible enn voksne. Barnearbeid var en selvfølge og ble ikke oppfattet som en plikt. Men lønnet arbeid, og særlig i industrien, ble sett på som et privilegium. Selv om barna i industrien kunne utsettes for skader og ulykker, var arbeidet her mer regulert enn i annet lønnsarbeid, og det var bedre betalt. Penger ga makt - den gang som nå. Det var særlig gutter som fikk del i pengemakten.

Lange kulturelle endringer i samspill med økonomiske og sosiale endringer i husholdene, på bedriftene og i samfunnet forklarer avviklingen av industrielt barnearbeid og fulltidsarbeidet og hvordan og hvorfor barnet ble et skolebarn. Det offentlige intervenerte i barndommen, og skolen tok over den rollen arbeidet tidligere hadde. Slik ble autoriteten over barna overført fra foreldrene til staten. Med tiden ble barnet et skolebarn, og barndommen en moderne skolebarndom.

I skolen ble barnet formet på en annen måte. Det ble trukket ut av det kollektive samvirket i familien og arbeidet. Barnet ble i større grad et individ. Skolen i seg selv var en viktig endringsfaktor, men de familiehistoriske endringene var også viktige. Utskillingen av produksjonen fra husholdet, og omlegging fra fellesforsørgelse til enmansforsørgelse står helt sentralt. Kvinner og barn ble satt utenfor forsørgeransvaret i den moderne familien. Barnet ble utskilt og institusjonalisert. Omleggingen innebar at tradisjonene fra det gamle mistet autoritet. Fortiden ble mindre viktig og framtiden viktigere.⁶⁰

SLUTTORD: DEN LILLE HISTORIEN I DEN STORE HISTORIEN.

"Det å få tak på dei grunnleggjande sidene ved moderniseringa dreier seg om å rulla opp det bakgrunnsteppet som historia skal spela seg ut framfor".⁶¹

Moderniseringen av barnet og barndommen lokalt kan også sees mot et større historisk bakteppe. Det gir ingen forklaring, men en dypere innsikt og forståelse.

⁶⁰ Knut Kjeldstadli (1995): 18.

⁶¹ Hallvard Tjelmeland (1995): 11.

Avviklingen av industrielt barnarbeid har tradisjonelt vært knyttet til industrihistorien. Endringer i næringslivsstruktur og økonomiske og teknologiske endringer har gitt forklaringene på avviklingen av barnarbeidet i de vestlige landene. Men avviklingen fant sted temmelig samtidig i land som kunne ha ganske forskjellig næringslivsmessig og økonomisk struktur.⁶² I denne undersøkelsen har ikke økonomi og teknologi gitt tilstrekkelige forklaringer på avviklingen av barnarbeidet. En modernisering i form av endringer i normer og tradisjoner i familien, bedriften og lokalsamfunnet var viktigere. Det gir en begrunnelse for å se disse endringene mot en bakgrunn av en større moderniserings- og mentalitetshistorie.

Philippe Ariès hevder at det utviklet seg et nytt syn på barnet i hele den vestlige verden ved overgangen til moderne tid. Det nye synet gjorde seg først gjeldende blant samfunnet elite, og førte til at familiene viste en økt interesse for hygiene og for barnas fysiske sunnhet. Skolen erstattet læretiden i utdanningen. Barna ble plassert for seg og overgitt til fornuften. En ny moral var også et aspekt ved den nye barndommen: "reformatorenes store opprustning av menneskenes moral - enten reformatorene nå var protestanter eller katolikker, enten de kom fra kirken, adelen eller staten."⁶³ Med hygiene, fornuft og moral skulle det moderne barnet formes. Ifølge Ariès spredte disse idealene seg etterhvert geografisk og sosialt.

Ved denne nye interessen for barnet som nedfelte seg i en omsorg både for barnets helse og utdanning, ble barnet subjekt og individ. John R. Gillis trekker fram protestantismens betydning for utformingen av barnet som subjekt. Mens spedbarnsdåpen tidligere hadde garantert en plass i himmelen, økte protestantismen betydningen av riktig oppfostring. Det ble lagt økt vekt på barneoppdragelsen og det enkelte barn.⁶⁴

⁶² Eksempler er Canada, Frankrike, England og Norge. Neil Sutherland har funnet at i løpet av årene fra 1890 til 1920 ble kanadiske barn innlemmet i skolen. Neil Sutherland (1993): Kap. 6. Colin Heywood har funnet for Frankrike sin del at særlig i løpet av siste del av 1800-tallet, flyttet barna fra arbeidet til skolebenken. Colin Heywood (1988). Harry Hendrick hevder at rundt 1920 fantes det en moderne oppfatning av barndommen i den engelske arbeiderklassen. Harry Hendrick (1990).

⁶³ Philippe Ariès (1980): 19.

⁶⁴ John R. Gillis (1995): 18.

Interessen for barnet nedfelte seg også i opplysningstidens litteratur. I 1762 kom Jean Jacques Rousseau ut med sitt fem binds verk om *Émile*. Verket har senere blitt stående som en milepæl innenfor pedagogikkens historie. Barna skulle ha rett til å være barn og ikke behandles som små voksne. De skulle tilføres kunnskaper i nær kontakt med naturen og ved konkrete erfaringer. Til grunn for denne ideologien lå tidens tanker om menneskets rett til frihet, likhet og menneskeverd. Opplysning og kunnskap var et middel for å oppnå disse godene. Og menneskene måtte tilføres kunnskap tidlig i livet, allerede i barndommen. Men, ifølge Rousseau, skulle oppdragelsen ikke være lik for alle barn. En kjønnsespesifikk barneoppdragelse tildelte gutter og jenter ulike roller i familien og i samfunnet.⁶⁵

Opplysningstidens syn på barnet og barndommen bygget i stor grad på verdiene til en mannlig og vestlig middelklasse. Men siden den gang har det funnet sted en universalisering av nettopp dette barndomssynet. I Norge ble en økende interesse for barnet og barneoppdragelsen avspeilt i en flora av pedagogiske skrifter som så dagens lys på slutten av 1700-tallet og utover på 1800-tallet. Ofte var det oversettelser fra fransk og tysk, men det var også skrifter av hjemlig herkomst. Blant de mest kjente og brukte var J.H. Birchs "Billedgallerie for Fruentimmer" som kom ut i 1793. Birch hadde Rousseau som sitt forbilde. Det gjaldt også for mange andre forfattere av pedagogiske veiledningsskrifter.⁶⁶

Oppdragelsesskriftene hadde sitt utspring i et europeisk borgerskap. Her hjemme ble de omsatt og tatt i bruk i en norsk virkelighet, men oftest innenfor et smalt sosialt sjikt. Likevel kan man tenke seg at ideene sev ut, spredte seg, ble omformet og tatt i bruk i bredere sosiale lag utover på 1800-tallet. Skolen var, som nevnt, et viktig instrument for å spre nye ideer. Et økende engasjement innenfor filantropi og veldedighet spredte borgerskapets familie- og barndomsnormer til de brede lag.⁶⁷ Debattene om barndommen i forbindelse med den store lovgivningsaktiviteten på slutten av forrige århundre skapte også vekstvilkår for nye tanker.

⁶⁵ Se Ellen Schrumpf (1994).

⁶⁶ Ida Blom (1984): 41.

⁶⁷ Se Ellen Schrumpf og Anne-Lise Seip (1982).

Således vokste sagbruksbarna på Ulefoss og porselensbarna i Porsgrunn opp i en omleggingstid, og barnet og barndommen var omfattet med stor oppmerksomhet fra staten og det offentlige side. Ved utskilling, institusjonalisering og jus skulle en moderne barndom formes. Slik slo den store historien inn i den lille historien. Samfunnet intervenerte livsløpene ved å institusjonalisere dem.⁶⁸ Lokale skolemyndigheter og arbeidsgivere var direkte trukket inn i denne prosessen. De var pålagt å sette de nye lovene ut i livet. Men arbeiderbarnet og familien i lokalsamfunnet tok og del, ikke nødvendigvis ved å rette seg etter lovene, men ved å være deltaker i den omfattende kulturelle prosessen som lovgivningen var en del av. Arbeiderne i Porsgrunn og på Ulefoss var lesende arbeidere. Hans Olsen Solvold forteller om sagbruksarbeiderne at de var omtrent alle venstrefolk og leste Verdens Gang, Dagbladet, Norske Intelligenssedler og Varden. De deltok i valg og stiftet Bjørndalen Skytterlag i 1883 under de dramatiske konstitusjonelle stridighetene på Stortinget.⁶⁹ I 1890 ble Ulefoss og Omegns arbeiderforening stiftet av bruks- og verksarbeiderne. Den sto partiet Venstre nær. Et av formålene med foreningen var å drive med opplysningsvirksomhet. Foreningen hadde sitt eget bilbiotek og leseværelse og arrangerte åpne og godt besøkte folkemøter. Bjørnstjerne Bjørnson holdt foredrag på Ulefoss og Viggo Ullmann besøkte stedet flere ganger.⁷⁰

Foreningslivet tilførte arbeiderne på Ulefoss impulser fra en større verden: ikke bare den nasjonale, men også den internasjonale. Utvandring og amerikabrev var også viktige kanaler for impulser utenfra. Norsjø-Bandak kanalen knyttet Ulefoss til kysten og havet.

Ved telemarkskysten lå sjøfartsbyen Porsgrunn. Her vendte båter jevnlig tilbake fra de syv hav: fra Vest-India, Mexico, Havana, Melbourne i Australia, Dundee og Liverpool.⁷¹ Mange av disse stedene var trolig mer kjent for en del porsgrunnsfamilier enn store deler av det landet de bodde i. Ved oppstartingen av porselensfabrikken ble utenlandske fagarbeidere rekruttert til den nye

⁶⁸ Knut Kjeldstadli(1996): 17.

⁶⁹ Hans Olsen Solvold, født 1865.

⁷⁰ Se Ellen Schrupf (1988): 131.

⁷¹ Alle disse stedene er konkret nevnt i Hans Andersens beretning. Det var steder faren hadde seilt til i den tiden han var til sjøs. Faren hadde også arbeidet i Chicago en tid.

arbeidsplassen. Det var ofte folk som hadde vært på vandring i flere land og som knyttet Porsgrunn til en større verden.

Slutten av 1800-tallet var en tid med omlegging og endring. Industrielt barnarbeid ble avviklet og skoledeltakelsen økte i hele den vestlige verden. Dette var endringer av ganske dyptgripende karakter i barndomshistorien, familiehistorien, arbeidslivshistorien og i nasjonenes historie. Arbeiderfamiliene og barna i Porsgrunn og på Ulefoss var ikke isolert fra disse begivenhetene og strømningene i tiden. De var en del av dem.

KILDER

MUNTLIGE KILDER.**Fra samlingen med arbeiderminner ved Historisk institutt, NTNU.**

Bakken, Jakob, født 1863 på Ulefoss.

Halvorsen, Reinhardt, født 1875 på Ulefoss.

Hammerstad, Trond, født 1871 på Ulefoss.

Kristensen Tjøstolv, født 1859 på Ulefoss.

Lindalen, Isaks beretning om faren, Ole Pedersen Lindalen, født 1859 på Ulefoss.

Lommerud, Halvor, født 1868 på Ulefoss.

Moxness, Ragnhild, født 1899 på Ulefoss.

Nilsen, Karl, født 1869 på Ulefoss.

Solvold, Hans Olsen, født 1865 på Ulefoss.

Porselensarbeidere i samtale med Alf Bøe. Nedtegnet av Alf Bøe og i hans eie.

Andersen, Hans, født i 1877 i Solum.

Bertiniussen, Severin, født 1875 i Solum.

Keim, Oscar, født 1874 i Porsgrunn.

Rølland, Eivind, født 1900 i Porsgrunn.

Stavnem, Frøken, født 1884 i Porsgrunn.

Arbeideres egne nedtegnelser.

Hans Andersens minne. Født 1877 i Solum. Nedtegnet i årene 1954-1962.

Porsgrunn Bymuseum.

Agda Eriksens minne. Født 1891 i Porsgrunn. Nedtegnet til

Nasjonalforeningens minneinnsamling.

Portrettintervjuer i Porselensposten.

Andersen, Hans, født 1877. Begynte på fabrikken i 1891.

Grohs, Christian. Begynte på fabrikken i 1887.

Kittilsen, Andreas, født 1874. Begynte på fabrikken i 1887.

Rølland, Eivind, født 1900. Begynte på fabrikken i 1914.

Salvesen, Hans, født 1894. Begynte på fabrikken i 1908.

SKRIFTLIGE KILDER.**Utrykte.****I Ulefos Brugs arkiv:**

Arbeidsreglement for Ulefos Sagbruks industrielle Anlæg. Ulefos 1894.

Brev fra Niels Aall til Tilsynsutvalget for Ulefos Sagbruks skole. 28. november 1890.

Dagbog over Skolehold og Skolesøgning i Ulefos Saugbruks skole. 1868.

Hovedbøker for arbeiderne ved Ulefos Sagbrug 1844-1860.

Protokoll for Tilsynsutvaglet ved Ulefos Brugs Skole. 1890-1922.

Protokoll over Maanedsoppgjør ved Ulefos Brug. 1873-1886.

Diverse kontobøker, innskuddsbøker, kassabøker og kopibøker.

I Holla Historielags arkiv:

20 husmannskontrakter for arbeidere ved Ulefos Brug 1861-1909.

Lønningslister for Ulefos Sagbrug. 1840-1900.

I Porsgrunds Porselænsfabriks arkiv:

Copibog 1885 - 1919. Porsgrunds Porselænsfabrik.

Lønningsprotokoll for Porsgrunds Porselænsfabrik. 1887-1889

Personalprotokoll for Porsgrunds Porselænsfabrik.

Protokoll over Børn og Unge Mennesker ved Porsgrunds Porselænsfabrikk

I Porsgunns byarkiv:

Forhandlingsprotokoll for Porsgrund Skolekommission 1881-1889 og for Porsgrund Skolestyre 1890-1900

Forhandlingsprotokoll for Porsgrund Formandskab, nr. 6 1882-1889 og nr.7 1890-1900.

I Riksarkivet:

Fabrikkinspektøren for det sønnenfjelske distrikt. Innberetninger. 1893-1902.

Folketellingen for Porsgrunn 1891.

Folketellingen for Solum herred. 1891.

Folketellingene for Ulefos Sagbruks tellingskrets. 1865, 1875, 1891 og 1900.

Forarbeider til Fabrikktilsynsloven av 1892.

Medisinalberetning for Nedre Thelemarken. 1864.

Medisinalberetninger for Bratsberg Amt. 1852-1901.

Medisinalberetninger for Holden legedistrikt. 1875,1878, 1881, 1883,1884, 1885.

Norsk Fellesforening for Haandverk og Industri's Uttalelse angaaende Fabrikinspektørens Forslag til Forandringer i Lov om Tilsyn med Arbeid i Fabriker m.v. Kristiania 1897.

Fylkeskonservatoren i Telemark:

Tegninger av Sagbrakk på Ulefoss

Trykte kilder:

Aftenposten 1880-|1900.

Amtmannens femårsberetninger for Bratsberg amt. 1846-1895.

H. Arnesen: Tale ved Consul Johan Jeremiassens Baare. Porsgrund 1889.

Hj. Berner: Dødeligheden i Christiania inden forskjellige Aldere og Erhvervsgrene 1870-1889. Christiania 1891.

Dr. L.Dahl (1879). Til Oplysning om Lungesvindsot i Norge. Direktør for det civile Medisinalvæsen. Kristiania.

Dokument nr. 36 (1912-1913). Erhvervsmessig arbeide blandt skolebarn i Kristiania Kommune.

Grenmar Porsgrunds Blad 1886 - 1900.

Lulli Knudsen og Ellen Wessel: Våre besteforeldre Guro og Christen Knudsen. Oslo 1929.

Mohn, Jacob Neumann (1878). Angaaende Børns og unge Menneskers Anvendelse til Arbeide udenfor Hjemmet. I Ot. prp. No. 15. 1883. Stortingets Forhandlinger 1883 del III.

Norsk Retstidende. Ugeblad for Lovkyndighed, Statistik og Statsøkonomi. Kristiania 1874.

NOS. III. 258. Arbeids- og Lønningsforhold ved Træsliberier og Cellulosefabrikker 1892-1893. Kristiania 1894.

NOS. III. 321. Tabeller vedkommende Arbeidslønninger i Aarene 1875, 1880 og 1885.

NOS. IV. 60. Arbeidslønninger i Aaret 1900. Kristiania 1903.

NOS. IV. 99. Industristatistikk for årene 1895-1899.

NOS. VI. 129. Skolebarns erhvervsmessige arbeide. Kristiania 1918.

Ot.prp. nr. 9 1879. Angaaende Forslag til lov om Almueskolevæsenet i Kjøbstæderne.

Porselensposten. 1947 - 1960.

Skjerven. Internt informasjonsblad for Porsgrund Porselænsfabrik 1976 - 1981.
Varden 1880-1900.

Udkast til Lov om det lavere Undervisningsvæsen i Kjøbstæderne med
begrundelse. Indstilling fra den ved Kongelig Resolution af 13de Mai 1871
nedsatte Kommision. Christiania 1873.

LITTERATUR:

ABRAHAMSEN, CHRISTIAN (1937). Porsgrunds Porselænsfabrik 1887-1937. Oslo.

ABRAHAMSEN, CHRISTIAN (1991). Vik, Hans-Jørgen (red) (1991). Det gamle «Vessia»: Solum - Porsgrund. Porsgrunn.

AMBJØRNSSEN, RONNY (1981). Barnets fødsel. I. Clausen, C. (red) (1981). Barndommens historie. København.

AMDAM, ROLV PETTER, HANISCH, TORE JØRGEN OG PHARO, INVILD ELISABETH (1989). Vel blåst. Christiania Glasmagasin og norsk glassindustri 1739-1989. Oslo.

ANDERSEN, HÅKON WITH (1994). Mennesker, meninger og medlemmer. En skisse av nye muligheter for en kulturhistorie. I Andersen, H. W., Dahl, S., Haarstad, K., og Simensen, J. (red) (1994). Clios tro tjener. Festskrift til Per Fuglum. Trondheim.

ARIÈS, PHILIPPE (1980). Barndommens historie. Oslo.

AVDEM, ANNA OG MELBY, KARI (1985). Oppe først og sist i seg. Husarbeid i Norge fra 1850 til idag. Oslo.

BARMAN, JEAN (1988). «Knowledge is Essential for Universal Progress but Fatal to Class Privilege.» Working People and The Schools in Vancouver During The 1920`s. I Labour/Travail 22 - 1988. Canada.

BEN-AMOS, ILANA KRAUSMAN (1994). Adolscence and Youth in Early Modern England. London.

BERG, HANISCH, LANGE OG PHARO (1983). Norge fra u-land til i-land. Vekst og utviklingslinjer 1830-1980. Oslo.

BLOM, IDA (1980). Barnebegrensning -synd eller sund fornuft? Oslo.

BLOM, IDA (1984). Barneoppdragelse. I Hodne, B. og Sogner, S.

(red) (1984). Barn av sin tid. Oslo.

BOLIN-HORT, PER (1989). Work, Family and the State. Child Labour and the Organization of Production in the British Cotton Industry, 1780 - 1920. Lund.

BRADBURY, BETTINA (1992). Gender at Work and Homes: Family Decisions, the Labour Market and Girls Contributions to the Family Economy. I Bettina Bradbury (ed) (1992). Canadien Family History. Toronto.

BRAVERMAN, HARRY (1974). Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century. New York.

BULL, EDVARD (1953a). Arbeidervern gjennom 60 år. Oslo.

BULL, EDVARD (1953b). Barnearbeid i industrien. I Edvard Bull (1981). Retten til en fortid. Oslo.

BULL, EDVARD (1958). Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd. Tre norske industristrøk. Oslo.

BULL, EDVARD (1970). Historisk vitenskap foran 1970-årene. I Edvard Bull (1981). Retten til en fortid. Oslo.

BULL, EDVARD (1981). Retten til en fortid. Sosialhistoriske artikler. Oslo.

BULL, EDVARD (1985). Arbeiderklassen blir til. Bd. 1 i Arbeiderbevegelsens historie. Oslo.

BULLEN, JOHN (1988). Hidden Workers: Child Labour and the Family Economy in late Nineteenth Century Urban Ontario. I Bettina Bradbury (ed) (1988). Canadien Family History. Toronto.

BØE, ALF (1967). Porsgrund Porselænsfabrik. Bedrift og produksjon gjennom åtti år. 1885-1965. Oslo.

CHRISTENSEN, ANNE LOUISE GJESDAL (1991). Barndom i urbane familier ved århundreskiftet: Barns deltakelse i arbeid og sosiale aktiviteter

basert på muntlige kilder. I Anne Louise Gjesdal Christensen (1991). Livet i og mellom husene. Oslo.

CHUDACOFF, HOWARD (1989). How old are you? Age Consciousness in American Culture. Princeton.

CHOEN, SOL (1979). In the Name of the Prevention of Neurosis: The Search for a Psychoanalytic Pedagogy in Europe 1905- 1938.

I Barbara Finkelstein (ed) (1979). Regulated Children - Liberated Children. Education in Psychohistorical Perspective. New York.

CONINCK- SMITH, NING (1992). Copenhagen Children`s Lives and the Impact of Institutions c. 1840 - 1920. History Workshop Journal.

CORNELL, LASSE (1982). Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare, 1869-1890. Gøteborg.

CUNNINGHAM, HUGH (1996). Barn og barndom fra middelalderen til moderne tid. Oslo.

DAHL, TOVE STANG (1978). Barnevern og samfunnsvern. Om stat, vitenskap og profesjoner under barnevernets oppkomst i Norge. Oslo.

DAVIDOFF, LEONORE (1979). The Separation of Work and home? I Burman S. (ed). Fit Work for Women. New York.

DAVIN, ANNA (1982). Child Labour, the Working-class Family, and the Domestic Ideology in 19th Century Britain. I Development and Change, vol. 13. Number 4 October-1982.

DE MAUSE, LLOYD (ed) (1974). The History of Childhood. New York.

DOKKA, HANS JØRGEN (1979). Barn i skolen. I Forskningsnytt nr. 4 - 1979. Oslo.

DOKKA, HANS JØRGEN (1990). En stamme og mange grener - og hva så? I skolen. Årbok for norsk skolehistorie. 1990.

DYBING, LEIF (1983). Arbeid og teknologi: en studie av A/S Egersunds Fayancefabriks Co. 1920-1979. Hovedoppgave i etnologi. UiB.

DYHRING, B. (1939). Porsgrunns tekniske aftenskole 1913-1938. Porsgrunn.

EDVARDESEN, EDMUND (1996). Den gjenstridige allmue. Skole og levebrød i et nordnorsk kystsamfunn ca. 1850-1900. Oslo.

ELGIN, MARK (1986). A Working Definition of «Modernitiy». I Past & Present. No. 113/1986.

ELLEFSEN, E (U.Å.). Porselensarbeidernes fagforening. Avdeling 20 av N.K.I.F. gjennom 50 år. Porsgrunn.

ERIKSEN, THOMAS HYLLAND (1996). Kampen om fortiden. Et essay om myter, identitet og politikk. Oslo.

FINKELSTEIN, BARBARA (ed) (1979). Reading, and Writing, and the Acquisition of Identity in the United States: 1970-1860. I Barbara Finkelstein (ed) (1979). Regulated, Children/Liberated Children. Education in Psychohistorical Perspective. New York.

FLORIN, CHRISTINA OG JOHANSSON, ULLA (1984). «Alla dessa barnen». Sågverksepoken och folkskolans historia i Skön 1859- 1919. Umeå.

FLØYSTAD, INGEBORG (1979). Arbeidsmandens Lod. Det nødtørftige Brød. Arbeiderlevekår ved Baaseland/Næs jernverk 1725 - 1807. Bergen.

FLØYSTAD, INGEBORG (1986). Kvinnekår i endring. Kvinnene sitt arbeid i Arna, Hordaland 1870-1930. Bergen.

PER FUGLUM (1989). En skute- en skipper. Gunnar Knudsen som statsminister. Oslo.

FURE, ELI (1990). Oppkalling og familiementalitet. I Historisk tidsskrift nr.2-1990.

GARDÅSEN, TOR KJETIL (1992). Industrierarbeiderboligen i Grenland ca. 1850-1930. Skien.

GAUNT, DAVID (1983). Familjeliv i Norden. Malmø.

GILLIS, JOHN R. (1974). Youth and History. Tradition and Change in European Age Relations 1770 - Present. London.

GILLIS, JOHN R. (1995). En reise gjennom faderskapets historie - er vi på feilspor? I Kvinneforskning nr. 1-95. GLAMBEK, INGEBORG. Håndgjerning nytt skolefag i 1889. I skolen. Årbok for norsk skolehistorie. 1990.

GORDON, LINDA (1988). Heroes of their Own Lives. The Politics and History of Family Violence. Boston 1880-1960. New York.

GUSTAVSON, BO (1965). Den Norrländska sågverksindustriens arbetare 1890- 1913. Arbets- och levnadsförhållanden. Ekonomisk historiska studier I. Svenska Bokförlaget.

GULLIKSTAD, BERIT (1983). Kvinner i industrien. En analyse av tekstil- og tobakksarbeidernes arbeidsvilkår, sosiale situasjon og fagorganisering i Kristiania 1890-1915. Hovedoppgave i historie. UniT.

HAGEMANN, GRO (1992). Skolefolk: lærernes historie i Norge. Oslo.

HAGEMANN, GRO (1994). Kjønn og industrialisering. Oslo.

HAREVEN, TAMARA (1982). Family time & Industrial Time. Cambridge.

HENDRICK, HARRY (1990). Constructions and Reconstructions of British childhood: An Interpretative Survey, 1800 to the Present. I James, Alison and Prout, Alan (ed) (1990). Constructing and Reconstructing Childhood. London.

HEWITT, MARGARET and PINCJBECK, IVY (1969). Children in English Society. London.

HEYWOOD, COLIN (1988). Childhood in the nineteenth Century France. Work, health and education among the «classes populaires». Cambridge

HERVIG, WENCHE GROVE (1991). Sysselsettings-, pensjonerings- og forsyningspolitikk ved nedleggelsen av sølvverket i 1805. Hovedoppgave i historie. UiO.

HISTORISK STATISTIKK 1968.

HODNE, ØRNULF (1989). Hva minneoppgavene kan fortelle om skoleliv i Telemark i gamle dager. I Telemark Historie nr. 10-1989.

HODNE, BJARNE (1983). Autobiografier som folkloristisk kilde. Et forsøk på en avklaring. I Norge.

HODNE, BJARNE og SOGNER, SØLVI (red) (1984). Barn av sin tid. Fra norske barns historie. Oslo.

HOLLINGER, ROBERT (1994). Postmodernism and the Social Sciences. A Thematic Approach. USA.

HUNT, LYNN (ed) (1989). The New Cultural History. Berkeley.

HØEGH, TOM A. (1987). Verks- og bruksskoler i Norge i 300 år. I Skolen. Årbok for norsk skolehistorie. 1987.

JAMES, ALLISON and PROUT, ALAN (ed) (1990). Constructing and Reconstructing Childhood. Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood. London.

JAMES, ALLISON and PROUT, ALAN (1989). Re-Presenting Childhood: Time and Transition in the Study of Childhood. I James, Allison and Prout, Alan (ed) (1990). Constructing and Reconstructing Childhood. London.

JOHANSSON, ALF (1988). Arbetets delning: Stocka såverk under omvandling 1856-1900. Lund.

JORDHEIM, KNUT (1984). Skolens rolle. I Hodne, Bjarne og Sogner, Sølvi (red) (1984). Barn av sin tid. Fra norske barns historie. Oslo.

JORDONOVA, LUDMILLA (1989). Children in History: Concepts of Nature and Society. I Scarre, G. (ed) (1989). Children, Parents and Politics. Cambridge.

KAESTLE, CARL F. (1978). Social Change, Discipline and the Common School in early Nineteenth Century America. Journal of Interdisciplinary History IX.. 1978.

KALDAL, INGAR (1993). Tysk sosialhistorie: fra bygging av stor teori til mikrohistorie? Historisk institutt. UNIT.

KALDAL, INGAR (1994 a). Arbeid og miljø ved Follafoss Tresliperi og Ranheim Papirfabrikk 1920-1970. Nr.3. Skriftsserie fra Historisk institutt. Trondheim.

KALDAL, INGAR (1994 b). Alltagsgeschichte og mikrohistorie. Nr.2. Skriftserie fra historisk institutt. Trondheim.

KALDAL, INGAR (1995). Arbeidets kulturer - hvordan studere dem? I Arbejderhistorie. Tidsskrift for historie, kultur og politik nr.4 1995. København.

KATZ, MICHAEL (1988). The Origins of Public Education. A Reassessment. I Mc Clelland, B.E. & Reese, W.E. (ed) (1988). History of American Education. Illinois

KJELDSTADLI, KNUT (1981). Kildekritikk. I Hodne, Kjeldstadli og Rosander: Muntlige kilder. Oslo.

KJELDSTADLI, KNUT (1985a). Fedre, fyrster og funksjonærer - om ulike typer ledelse i eldre norsk industri. Upublisert manus. Papir til Historisk arbeidslivskonferens i Kungälv, august 1985.

KJELDSTADLI, KNUT (1985b?). Jerntid. Fabrikkssystem og arbeidere ved Christiania Spigerverk og Kværner Brug fra om lag 1890 til 1940. Oslo.

KJELDSTADLI, KNUT (1988). Mange måter å te seg på - arbeiderkulturer i Telemark. I Telemark Historie nr. 8 - 1987.

KJELDSTADLI, KNUT (1988). Nytt av å sammenlikne. Medodekommentar i Tidsskrift for samfunnsforskning nr. 29, 1988.

KJELDSTADLI, KNUT (1989). Historisk antropologi. I Historisk tidsskrift nr. 1- 1989.

KJELDSTADLI, KNUT (1991). Kan det sies noe nytt om de muntlige kildene? I Dugnad nr. 4 - 1991.

KJELDSTADLI, KNUT (1992). Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget. Oslo.

KJELDSTADLI, KNUT (1994a). Arbeidslivshistorie og sosialhistorie. I HIFO-nytt nr. 4, 1994.

KJELDSTADLI, KNUT (1994b). Et splittet samfunn 1905 - 1935. Aschehougs Norgeshistorie. Bind 10. Oslo.

KJELDSTADLI, KNUT (1995). Norge 1840 til 1940 - fra et tradisjonelt til et moderne samfunn? I Reidun Høydal (red.): Nasjon - region - profesjon. Vestlandslæraren 1840 - 1940. KULT. Oslo.

KJELDSTADLI, KNUT (1996 a). Historiens gang fra barbari til sivilisasjon - Gustav Johansen ser tilbake. I Arbeiderhistorie. Årbok for Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek.

KNUT KJELDSTADLI (1996 b). Habitusser og andre troll - på sporet av vår egen underjordiske. En kommentar til Pierre Bourdieus begrep om habitus. I Dugnad nr. 3 - 1996.

KRAFT, JENS (1838). Topografisk - statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge. Christiania.

LARSEN, KARI NORHEIM (1995). Forord. I Barnearbeid. Et informasjonshefte for barn og ungdom. Handel og Kontor i Norge. Oslo.

LE GOFF, JACQUES (1978). Mentaliteterne, en tvetydig historia. I Le Goff, Jacques & Nora, Pierre (red). Att skriva historia. Stockholm.

- LUDWIG, K.H. (1965). Die Fabrikarbeit von Kindern im 19. Jahrhundert. Ein problem der Tecknikgeschichte. Vierteljahrschrift fur Wirtschaftgeschichte. No. 52. Tyskland.
- LØFGREN, ORVAR (1982). The Swedish Family: a Study of Privatisation and Social Change since 1880. I Thompson, Paul & Burchardt, Natasha (ed) (1982). Our Common History. The Transformation of Europe. London.
- LUND, CARL (1907). Porsgrund 1807-1907. Et hundreårsminde. Porsgrunn.
- LYCHE, KIRSTEN HOFGAARD (1984). Så visst ikke bare bak speilet. I Skolen. Årbok for norsk skolehistorie.
- MARX, KARL (1969). Kapitalen. Uddevalla.
- MELBY, KARI (1995). Kvinnelighetens strategier: Norges husmorforbund 1915-1940 og Norges lærerinneforbund 1912-1940. NTNU.
- MIKKELSEN, PER (1975). Norsk tremasseindustri 1863-1895. En studie i et industrielt gjennombrudd. Hovedoppgave i historie. UiO.
- MOEN, ELI (1984). Rift om brødet. Arbeiderne ved Modum Blåfarveverk 1822-1848. Hoveroppgave i historie. UiO.
- MOHN, JACOB NEUMANN (1875). Angaaende Børns og Unge Menneskers Anvendelse til Arbeide udenfor Hjemmet. I Stortingets forhandlinger 1883, del III. Kristiania.
- MYHRE, JAN EIVIND (1977). Urbaniseringen i Norge i industrialiseringens første fase ca. 1850-1914. I Grethe Authén Blom (red). Urbaniseringsprosessen i Norden. Del 3. Industrialiseringens første fase. Det XVII. nordiske historikermøte Trondheim .
- MYHRE, JAN EIVIND (1995). Social History. I Hubbard, W., Myhre, J.E., Nordby, T. og Sogner, S. (ed) (1995). Making a Historical Culture. Historiography in Norway. Oslo.

NARDINELLI, CLARK (1990). *Child Labor and the Industrial Revolution*. Indiana.

OLSSON, LARS (1980). *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning, barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet*. Stockholm.

PARR, JOY (ed) (1982). *Childhood and family in Canadian History*. Toronto.

PARTINGTON, GEOFFREY (1984). *Two Marxisms and the History of Education*. I *History of Education* no. 13, 1984.

POLLOCK, LINDA (1983). *Forgotten Children. Parent-child relations from 1500 to 1900*. Cambridge.

POSTMAN, NEIL (1983). *Den tapte barndommen*. Oslo.

QVORTROP, JENS (1995). *From Useful to Useful: The Historical Continuity in Children's Constructive Participation*. *Sociological Studies of Children*. JAI Press: Greenwich, Connecticut.

QVORTRUPS, JENS (1994). *Bjørn halv pris. Nordisk barndom i samfundsperspektiv*. Esbjerg.

QVORTRUP, JENS (1990). *Børn forgår barndommen består. På sporet af en barndommens sociologi*. I *Dansk Sociologi* nr. 1- 1990.

RUDBERG, MONICA (1983). *Dydige, sterke og lykkelige barnideer om oppdragelse i borgerlig tradisjon*. Oslo.

RYAN, MARY P. (1981). *Cradle and the Middle Class. The Family in Oneida County, New York, 1790-1865*. Cambridge.

SANDIN, BENGT (1986). *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600-1850*. Lund.

SANDIN, BENGT (1987). Om skolans nu svaga makt. Barnarbetslagstiftning och folkeundervisning i Sverige under 1860- och 1870 - talen. I Över grÄnser. Festskrift till Birgitta Oden. Lund.

SANDMO, ERLING (1995). "Et virkeligt mandfolk". Teorier om kjøn i det tidlig-moderne Europa. I Svensk historisk tidskrift nr. 4-1995.

SANDMO, ERLING (1996). Det godes problem. I Nytt Norsk Tidsskrift nr. 1, 1996.

SCHRUMPF, ELLEN (1990). Skole og arbeid - oppvekstvilkår på Ulefoss i slutten av forrige århundre. I skolen. Årbok for norsk skolehistorie 1990.

SCHRUMPF, ELLEN (1993). Synet på industrielt barnearbeid - et oppgjør med elendighetshistorien. I Historisk tidsskrift nr. 2 -1993.

SCHRUMPF, ELLEN (1988). Industristedet Ulefoss. I Telemark Historie. Tidsskrift for Telemark Historielag nr.9 -1988.

SCHRUMPF, ELLEN (1994). Familien i endring. I Historie. Populærhistorisk magasin nr.2 - 1994.

SCHRUMPF, ELLEN (1991). Arbeidervernloven - vern av arbeiderbevegelsens eller arbeiderfamiliens interesser? I Arbeiderhistorie. Årbok for Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek.

SCHRUMPF, ELLEN (1993). Kvinners og menns arbeid på Porsgrund Porselænsfabrik rundt århundreskiftet. I Telemark Historie. Tidsskrift for Telemark Historielag nr.14 - 1993.

SCHRUMPF, ELLEN og SEIP, ANNE-LISE (1982). Kvinners «plikt»? Omsorgsrolle og kvinne-deltakelse i historisk lys. Upublisert manus. Oslo.

SCOTT, JOAN W. & TILLY, LOUISE A. (1978). Women, Work and Family. New York.

SECCOMBE, WALLY (1993). Weathering the Storm. Working-class Families from the Industrial Revolution to the Fertility Decline. London.

SEIP, ANNE-LISE (1984). Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920. Oslo.

SEJERSTED, FRANCIS (1989). Norsk historieforskning ved inngangen til 1990-årene. Et oppgjør med den metodologiske individualismen. I Historisk tidsskrift nr. 4, 1989.

SEJERSTED, FRANCIS (1979). Fra Linderud til Eidsvolds Værk. Bind III. Oslo.

SHILLING, CHRIS (1983). The Body and Social Theory. I Theory, Culture & Society.

SHORTER, EDWARD (1975). The Making of the Modern Family. New York.

SKARD, SIGMUND (1972). Det levande ordet. Oslo.

SLETTAN, DAGFINN (1995). Barnearbeid i jordbruket. I Hodne, B. og Sogner, S. (red). Barn av sin tid. Fra norske barns historie. Oslo.

SLETTAN, DAGFINN (1995). Edvard Bull og sosialhistorien. Om å åpne dører. Foredrag på HIFO-seminar i Oppdal. Upublisert manus.

SLOTTEMO, HILDE GUNN (1994). Sigrid, Bjørg og Erna - kvinneportrett fra Mo i Rana. Kvinners arbeid i et kulturhistorisk perspektiv, 1930-1980. Hovedoppgave i historie. UniT.

SOLBERG, ANNE (1994). Negotiating Childhood. Empirical Investigations and Textual Representations of Children's Work and Everyday Life. Nordplan Stockholm.

STÆFFENS, H.K. (1908). Slægten Aall. Kristiania.

STONE, LAWRENCE (1977). The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800. London..

SUTHERLAND, NEIL (1992). When You Listen to the Winds of Childhood, How Much Can You Believe? I Curriculum Inquiry 22:3 1992. Ontario.

SUTHERLAND, NEIL (1993). Growing Up. Childhood in English Canada From the Great War to the Age of Television. Upublisert manus. University of British Columbia.

SØRHAUG, HANS CHRISTIAN (1991). Familiemønstre mot år 2000. I Arne Solli (red) (1991). Barndom i Norge. Oslo.

THIIS-EVENSEN, EIVIND (1941). Kiselundersøkelser og silikoseforhold i en norsk porselænsfabrik. Risør.

THOMPSON, EDVARD P. (1967). Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism. I Past & Present no. 38-1967.

THOMPSON, PAUL (1978). The Voice of the Past. Oral History. Oxford.

THORNE, BARRIE (1987). Re-visioning Women and Social Change: Where are the Children? I Gender & Society. Vol.1 no.1-1987.

THORSEN, LIV EMMA (1991). Den store historien i den lille historien. I Rapport fra Det XXI Nordiska Historikermötet. Umeå.

THORSEN, LIV EMMA (1983). Det fleksible kjønn. Mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinne 1920-1985. Oslo.

THUESEN, GUNNAR. Ulefoss Sliperis historie. Udatert og upublisert manus.

TJELMELAND, HALVARD (1995). Kva er modernisering? I Jan Eivind Myhre (red.): Nord-Norges modernisering. Tromsø.

TVEIT, KNUT (1987). Skolene ved Blaafarveværket de første 50 år: 1780-1830. I Skolen. Årbok for norsk skolehistorie.

TØNNESEN, JOH. N. (1957). Porsgrunns historie 1807-1920. Oslo.

VINCENT, DAVID (1981). A Study of Nineteenth-Century Working Class Autobiography. London.

WEBER, MAX (1920-21). Vestens rasjonalitet. I Dag Østerberg (red) (1978). Handling og samfunn: sosiologisk teori i utvalg. Oslo.

WIKANDER, ULLA(1988). Kvinnors och mäns arbeten: Gustavsberg 1880-1980. Lund.

WILLIS, PAUL (1979). Shopfloor culture, masculinity and the wage form. I Clarke, Critcher and Johnsen (ed) (1979): Working Class Culture. London.

WOLD, HELGE A. (1976). Lokalsamfunn og kapitalmakt. En undersøkelse av produksjon og arbeidsliv på Orkanger 1854-1914. Magistergradsavhandling i etnologi. Oslo.

YTTERBØ, SIMON. (1957). Holla I og II. Skien.

ZELIZER, VIVIANA (1985). Pricing the Priceless Child. Changing Social Value of Children. USA?

ØSTERBERG, EVA (1995). Folk förr. Historiska essäer. Stockholm.

ÅGOTNES, KNUT (1988). Komparasjon - metode eller oppdagelsesreise? I Kvar sin dal...? Komparasjon som metode i lokalhistoriske studier. Rapport fra HIFO-seminar.

Årbok for Telemark 1956.

TABELLER OG DIAGRAMMER

Tabell 1: Bruks- og verksbefolkning. Antall og andel av den samlede befolkning i Holla herred 1801 og 1891	s.31
Diagram 1: Antall barn ved Ulefos Sagbrug pr. femår	s.51
Diagram 2: Andelen barn ved Ulefos Sagbrug 1840-1898	s.51
Tabell 2: Antall arbeidere og barn ved Ulefos Sagbrug i noen utvalgte måneder	s.56
Tabell 3: Oppgangsperioder ved Ulefos Sagbrug	s.57
Tabell 4: Sagbruksarbeidere og bruksbefolkning etter fødested ved Ulefos Sagbrug 1865-1900.	s.60
Tabell 5: Bosted og fødested i norske byer og bygder 1865-1900	s.60
Tabell 6: Rekruttering til Ulefos Sagbrug 1840-1900	s.62
Diagram 3: Alder ved ansettelse for gutter på Ulefos Sagbrug 1840-1898	s.65
Tabell 7: Fedrenes stilling ved Ulefos Sagbrug 1840-1898	s.67
Diagram 4: Antall år ansatt ved Ulefos Sagbrug	s.69
Diagram 5: Ansettelser av barn ved PP 1887-1910	s.74
Diagram 6: Antall barn ved PP 1887-1910	s.75
Tabell 9: Fordeling av fedrenes yrke til 42 porselensbarn 1887-1910	s.80
Diagram 7: Barnas alder ved ansettelse på PP 1887-1910	s.84
Tabell 10: Barn ved PP. Ansettelsesår og alder	s.85
Diagram 8: Barn ved PP. Ansettelsens lengde	s.87
Tabell 11: Kvinner og menn på PP 1887-1963	s.89
Tabell 12: Porselensbarna fordelt på avdelinger 1887-1910	s.112
Tabell 13: Jenter ved avdelingene på PP 1887-1910	s.113
Tabell 14: Dagslønn for gutter og voksne arbeidere på Ulefos Sagbrug 1840-1890	s.143
Tabell 15: Samlet utsæd og husdyrhold i 26 sagbruksfamilier på Ulefoss i 1865	s.147
Diagram 9: Gjennomsnittlig lønn for barna ved PP 1887-1910	s.162
Tabell 15: Gjennomsnittlig ukelønn på avdelingene ved PP	s.163
Diagram 10: Gjennomsnittlig ukelønn for jenter ved PP 1887-1910	s.164
Diagram 11: Ansettelsesår og lønn for barn ved PP 1887-1910	s.166
Tabell 18: Rom og antall beboere i noen porselensarbeiderfamilier i Porsgrunn i 1900	s.173
Tabell 19: Hjemmekommuner for barna ved PP 1887-1910	s.173